

MIRAS
میراث



МУДАО
323

ISSN 0869—3536

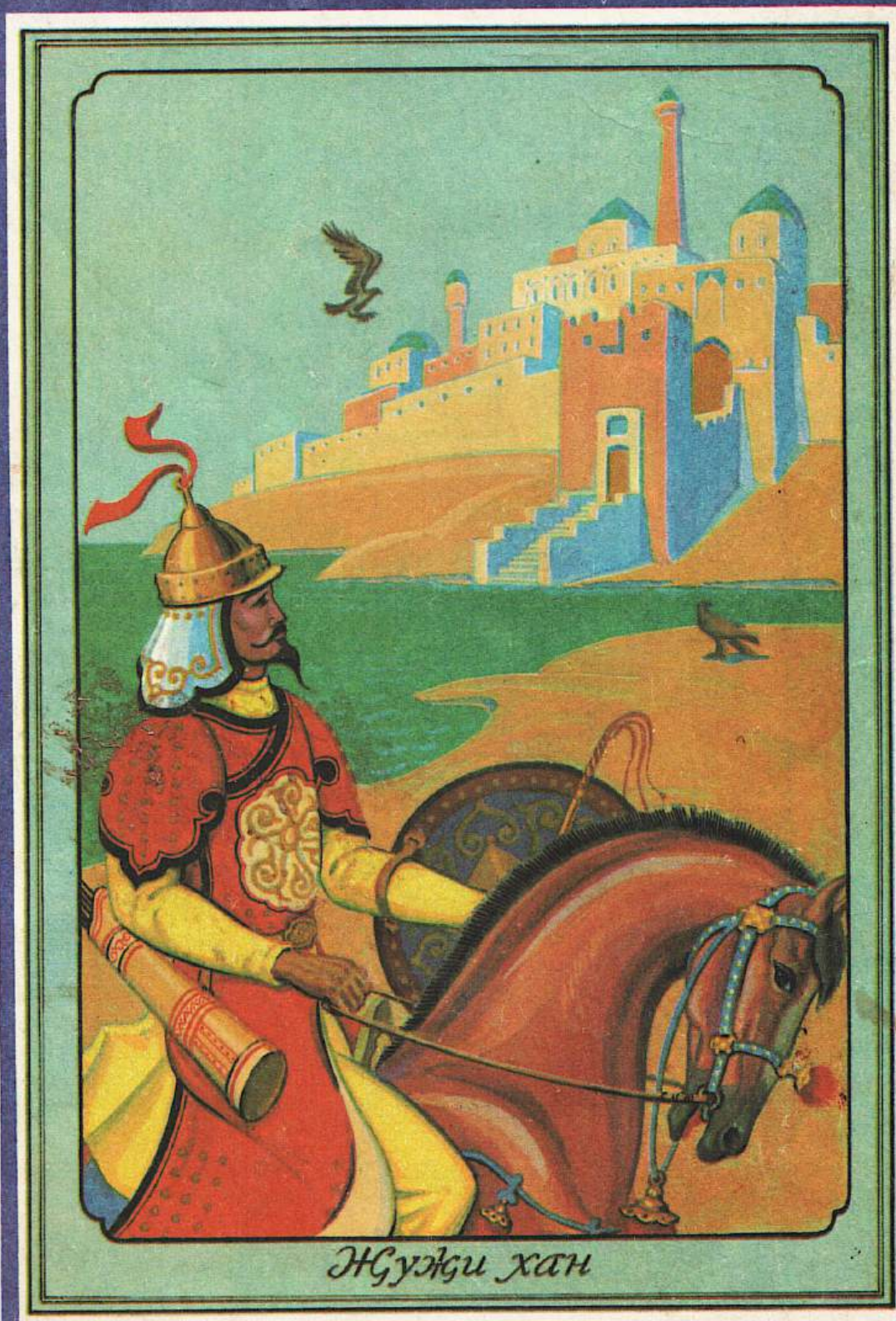
БУ САНДА

Күтби. Хөсрәү-Ширин хикәяте (Дәвамлы)

Гали Рәхим. Идел. Повесть.

Мөсәгыйт Хәбибуллин. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный.

Халык медицинасы.



Һусәи хан

КУРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРБЕЗ



ГАЛИ РӘХИМ

Бөтендөнья татарларының
халыкара ижтимагый-сәяс.
әдәби-нәфис һәм фәнни-популяр
айлык журналы.



Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы
Тәлгать Абдуллин (Алабуга)
Рифкәт Алтынбаев (Яр-Чаллы)
Мари Броускоп (Бөекбритания)
Разил Вәлиев (Казан)
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфатыйх Зәкиев (Казан)
Фәрит Иделле (Алмания)
Камил Исхаков (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатыйп Миңнегулов (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флун Мусин (Казан)
(халыкара редсовет рәисе)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Марат Мөлеков (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Илшат Хәлиуллин (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Рушан Шәмсетдинов (Казан)
Рифкәт Шәрәфетдинов (Казан)
Сыюзан Эйзенхауэр (АКШ)
Равил Әмирхан (Казан)
Марсель Әхмәтжанов (Казан)

МИРАС 3 (16) 93

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма ко-
митеты, Татарстан Мәдәният министрлыгы,
Татар «Мирас» Фонды Советы, «Мирас» жур-
налы редакциясенең берләшкән ижат коллек-
тивы

БУ САНДА

Жәмәгатьчелек мөнбәре

ФРАНК АЛЛАН. «Мирас»лы халык
үлмәс! 3

Әдәби мирас

КОТБИ. Хөсрәү-Ширин хикәяте (Дә-
вам) 7
ЙОСЫФ АҚЧУРА. Тоткынлык хати-
рәләре (Повесть) 29
МӘСГУТ ГАЙНЕТДИНОВ. Акчурин-
нардан берсе 42

Чәчмә әсәр

ФӘНИЛ МАНСУРОВ. Солтан Кирә-
мәт. Роман 47

Ислам дине тарихынан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Ислам дине — нинди дин? (Дәвам) 69
Мен дә бер хәдис (Мөхәммәд пәйгам-
бәрнең үгет-нәсихәтләре) 72

Халык бәйрәмнәре

МАРАТ САФИН. Нәүрүз бәйрәме 79
Кердек мартка — Нәүрүз бәйрәменә 82

Тарихи хәзинә

МӨХӘММӘТ МӘҖДИЕВ. Уйсу бо-
лыннар бишеге. 86

Чит илләрдә яшәүче милләттәшләребез

ДАУД ӘМИНЕВ. Татарлар Санкт-Пе-
тербургта 98

Милли дәүләтчелегебез тарихынан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Жужи хан 106

Каһарман бабаларыбыз

РАВИЛ ИДЕЛБАЙ. Белев мөхәрәбәсе 110



Тышлыкның беренче битендә рәс-сам **РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ** рәсеме, икенче битендә **ЗӨФӘР БӘШИРОВ** фоторәсеме, дүртенче битендә **НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ** шәмаиле.

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренад Галимуллин, Әлфия Галимжанова, Флера Гыйниятуллина, Дания Фәтхуллина, Гәнүз Мәхмүтов, Тәнзилә Мусина, Лилия Сәхапова, Әнвәр Хәйри, Илшат Хәлиуллин, Рушан Шәмсетдинов, Рәшидә Яфизова, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллеген, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслеген, бәхәсләү фикерләренәң корректлыгы өчен шөхсән җавап биреләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлеген урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләнгән. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчәрәп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бәйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчелекләренәң матбугат атташталарында чикләнмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәяс — ярты елга 72 сум. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефон: 32-29-70. Хатлар өчен: 420111, Казань, абонементный ящик № 426, редакция журнала «Мирас» («Наследие»).

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының түбәндәгә исәбенә күчәрә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. а/ Валютный счет: USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0109 USD (американские доллары).

б/ DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбанка 35348 ДВ 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского Фонда «Мирас».

Производствогә бирелде 18.11.92 ел. Басарга кул куелды 18.02.93 ел. Кәгазь форматы 70×108^{1/16}. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басылды. Басма табагы 10,0. Исәп-басма табагы 14,0. Заказ В-531. Тиражы 7907 данә. Бәяс 12 сум, ваклап сатуда 25 сум.

Татарстан газетә һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар, урамы, йорт номеры 2.

Халык иҗаты

БАТМАН БАБАЙ. Татар халык әки-
яте 114

Туган тел мәзәкләре

Борынгылар сүзе — хакыйкәтнең үзе 125

Халык медицинасы

МӨСӘГҮЙДЬ БИНЕ МОСТАФА
ЙОРТЫШИ. Тыйбб китабы (Дәвам) 130

«Мирас» китапханәсе

МӨСӘГҮЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөем-
бикә ханбикә һәм Иван Грозный. Та-
рихи роман (Дәвам) 131

Интербизнес

Международный банк «Восток» слу-
жит людям 148

Чит телләргә өйрәнәбез

Төрөк теле дәресләре. Өченче дәрес 150

«Мирас» почтасы

Гажәп журнал! 155

Милләт дөньясында

Хроника, вакыйгалар, фактлар 156

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс телләрен-
дәгә кыскача эчтәлеген 158

«МИРАС»ЛЫ ХАЛЫК ҮЛМӘС!

ФРАНК АЛЛАН, АКШның Индиана университетының Урал-алтаистика бүлгеге аспиранты (Блумингтон шәһәре):

Миңа Индиана университетының Ижтимагый тикшеренүләр Советы булышлыгы белән Сездең илегезгә килеп, татар халкының бай тарихын өйрөнү мөмкинлегенә насыйп булды. Мин шуңа ышандым, татарлар арасында зыялылар катлавы борынғы заманнарда бирле зур рухи байлык тудыра килгән. Аның тарихи, әдәби, мәдәни мирасы гасырларны иңли. Бу мирасны җентекләп тикшерү һәм популярлаштыру эшенә керешеп, «Мирас» журналы редакциясегә ифрат авыр, ләкин мактаулы юлга баскан. Бездә халкыбыз — америкалылар өйтмешли, яхшы башлангыч — ярты җиңү ул.

Минем фикеремчә, хәзергә татар мәдәнияте төрки һәм мәселман халыклары арасында аерым һәм алдынгы бер урын тотар. Бу, һичшиксез, аның рухи хөзинәсенә ырак тамыр җибәрүеннән килә. Татарларның халыкара өлкәдә танылуы өчен дә аның рухи мирасын күрсөтү һәр ыкканга лаек эш.

«Мирас» журналы миңа ошады. Аннан зур мәгълүмат алырга мөмкин, дип саныйм. Журналны иҗат итүдә Сездең уңышлар теләм һәм «Мирас» укучыларына үземнең «Төварихы Болгария»гә кагылышлы күзөтүемне тәкъдим итәм. Ул Фәннәр академиясегә Көнчыгышны өйрөнү институтының Санкт-Петербург бүлегендә сакланучы кулъязмаларны (Б749 һәм Б3492-П) тикшерү нәтижәсендә барлыкка килде.

«Төварихы Болгария» — мәгърифәтчелеккә хәтле, ягъни XIX гасыр уртасына кадәргә татар историографиясендә иң әһәмиятле чыганаclarчың берсе. Ул үз чорында Идел һәм Урал регионьның голәмәсендә бик популяр хезмәт саналган, чөнки башка татар тарихи чыганаclarы белән чагыштырмасылык дәрәҗәдә күп кенә күчермәләрдә сакланып калган. Аның эчтөлеген төшкил иткән тарихи материалларның кыйммәте традиционализмга каршы булган Ш. Мәрҗани һәм Р. Фөхрәддин тарафыннан да, совет чоры тарихчылары тарафыннан да төнкыйтьләнгән. Аларның бу чыганака төнкыйди мөнәсәбәте дәлилле, ләкин «Төварихы Болгария»не тарихи контекстта анализлау, аны мәгърифәтчелек чорына кадәргә Идел-Урал буе голәмәсенәң дини, сәяси, тарихи, социаль карашлары турында бай чыганака өйләндерергә мөмкин. Чыннан да, бу чыганака Мөселман Диния нәзарәте төзелгәнгә кадәр (1789) чорда мөселман голәмәсенәң омтылышларын һәм идеяләрен чагылдырган.

Галимнәр «Төварихы Болгария»не XIX гасыр урталарынан башлап тикшерә һәм төрҗемә итә башлыйлар. Шулар вакыттан бирле, М. Г. Госманов билгеләп үткәнчә, ул давамлы бөхәс предметы булып тора. Чынлап та анда бөхәс тудырмый торган нәрсә бик сирәк. Күпчелек кулъязмалар-

дан күренгәнчә, хезмәтнең авторы үзен Хисаметдин ибне Шәрәфетдин әл-Болгари әл-Мәслими дип атый. Ул үзенең чыгышы буенча Таш Билге авылыннан булуын һәм хезмәтне XVI гасырның икенче яртысында язуын хәбәр итә. Һәм хезмәтнең авторы чынлап та аталган кеше булганмы һәм аның язылу вакыты нәкъ өсәрдә күрсәтелгәнчәме,—бу хакта бәхәсләр куера. М. Г. Госманов моның буенча бәхәскә керүчеләрне өч төп төркемгә бүлә. Беренче ике төркем галимнәре хезмәт авторы исеменең һәм аның язылу вакытының теге яки бу дәрәжәдә төгәл күрсәтелү ихтималлыгын яклап, аны XVI гасыр чыганагы буларак, Болгар дәүләте тарихы буенча файдаланырга мөмкин дип исәплиләр. П. А. Пономарев, Х. Хисмәтуллин, В. В. Вельяминов—Зернов, И. Н. Березин, М. Г. Худяков һәм башкалар шундый карашта торганнар.

Өченче төркем галимнәр исә хезмәтне XVI гасыр документы итеп кабул итү мөмкинлеген кире кагалар. Шул галимнәрнең берсе—XIX гасырның соңгы чирегендә иҗат итүче Шиһабетдин Мәрҗани «Төварихы Болгария»не җитди тәнкыйть аша кабул итүчеләрнең беренчесе була. Ул хезмәттә очрый торган хронологик һәм текстуаль каршылыкларны ачып, аны катгый рәвештә татар-башкорт муллалары тудырган ялган икәннән күрсәтә.

1920 елларда Гали Рәхим, өсәрнең теленә госманлы йогынтысының зур булуын искә алып, аның XVI гасырда язылуына шөбһә белдерде. «Төварихы Болгария»не иң төпле өйрәнүче М. Г. Госманов, Ш. Мәрҗани һәм башка тикшеренүчеләр фикеренә таянып һәм шулай ук үзенең текстологик күзәтүләренә нигезләнеп, аның XVIII—XIX гасырлар чигендә язылган булырга тиеш, дип раслый.

«Төварихы Болгария» үзенең күчермәләрендә өч өлешкә бүленә. Беренче мәкалә 10 бүлектән (фасыл) тора. Ул бүлекләр төрле предметларга багышланган: 1) вакыт һәм аны санау; 2) гарәпчә атна көннәре һәм бу көннәрнең үзенчәлеген билгеләүче ислам тарихынан вакыйгалар; 3) гарәп айлары; дөнья диңгезләре; 5) кызыклы хәлләр; 6) җирнең җиде катламы; 7) җиде «климат»; 8) Идел буе һәм Урал арасындагы елгалар; 9) гажәеп таулар; 10) ислам дөньясындагы мөһһүр чыганаclar.

Икенче мәкалә 6 бүлектән тора. Бу бүлекләрдә түбәндөгеләр тасвирлана: 1) Болгарның дөнья цивилизациясендәге урыны һәм аны пәйгамбәрнең өч көрәштәше (сәхабәләре) тарафыннан ислам кабул иттерүләре; 2) ул сәхабәләрнең болгарлардан дәвамчылары; 3) сәхабәләрнең Болгар өйләнә-тирәсендәге дәвамчылары һәм сәхабәләрнең болгар варислары; 4) сәхабәләрнең дәвамчылары булган болгар хатын-кызлары; 5) Болгарның шәехләре изгеләре һәм аларның каберләре; 6) бәхетле һәм бәхетсез йолдызлар буенча күрәзә кылу. Бу бүлек элегрәк беренче мәкаләнең бер өлешен төшкил иткән булса кирәк.

Хәтимәгә Аксак Тимер (Тимерләң) яулары турында бәяннар керткән. Аны Алла хезмәтчесе итеп күрсәтеп, Тимернең Кытайда Чыңгыз ханга каршы, Урта Азиядә Надир шаһка каршы, Болгарстанда Баранж ханга каршы һәм Россиядә Иван Васильевичка каршы сугышлары тасвирлана.

Хезмәттә яктыртылган тема авторның (яки авторларның) социаль һәм дини карашларын яхшырак аңларга һәм аның язылуының кайбер сәбәпләрен аңларга ярдәм итә. Бу мәгънәдә ислам кабул итү хакындагы хикәят аерым игътибарга лаек. Анда бу хәл Мөхәммәд пәйгамбәр җибәргән өч сәхабә катнашында 9 һижри (630 милади) елда булуы әйтелә. Ислам кертүне автор көрәш буларак тасвирлый; сәхабәләр болгар ханының кызын авырудан дөвалап терелтәләр һәм шуның белән ханның һәм аның халкының ислам кабул итүләренә ирешәләр. Чынлыкта мондый риваятьләр XII гасырда Болгарда гарәп сәяхәтчесе әл-Гарнәтий тарафыннан язып алынган. Бу риваятьләрнең элементлары XIX гасырдан да иртәрәк булмаган татар һәм башкорт легендаларында сакланган. Шуның белән бергә, башка хәзәр, кыргыз һәм Үзәк Азия магуллари кебек төрки халыкларының ислам кабул итүләрендә дә көрәш мотивлары бар. «Төварихы Бол-

гария»дә болгарларның ислам кабул итүләре Мөхәммәд пәйгамбәр хәрәкәтләренең нәтижәсе итеп күрсәтелә һәм аның мөселман укучылары күзендә әһәмиятен арттыра.

Икенче мәкаләдә бер сәхәбәдән укыган болгарларның исламга әйрәтүләренең дәвамлылыгы тасвирлана. Анда шулай ук башкорт һәм мишәр кабиләләре арасында һәм Идел буе — Урал җирендә ислам таралу һәм сәхәбәләрнең бу урыннардагы дәвамчылары турында языла. Шулай итеп, Идел буе һәм Урал регионындагы мөселман общиналарының ислам мирасы Болгардан, сәхәбәләрдән һәм, соң чиктә, Мөхәммәд пәйгамбәрдән үк килә. Башка бер урында автор Болгар галимнәренең иң әһәмиятле хезмәтләрен санап чыга, ягъни Идел буе һәм Урал мөселманнарының ислам дөнъясы белән бәйләнешләрен күчәйтә. Биредә суфыйчылык таралу буенча да аерым бүлек бар. Автор болгар шәехләре һәм аларның Урта Азиядәге остазларын сурәтли. Урта Азия һәм Болгар суфыйлары үзләренең Хужа Әхмәд Ясәвигә барып тоташучы әйрәтүләрен бәян итәләр. Бу зур игътибарга лаек, чөнки XVIII гасыр ахырында Идел һәм Урал буенда нәкъшбәндия ордены хакимлек итә башлый.

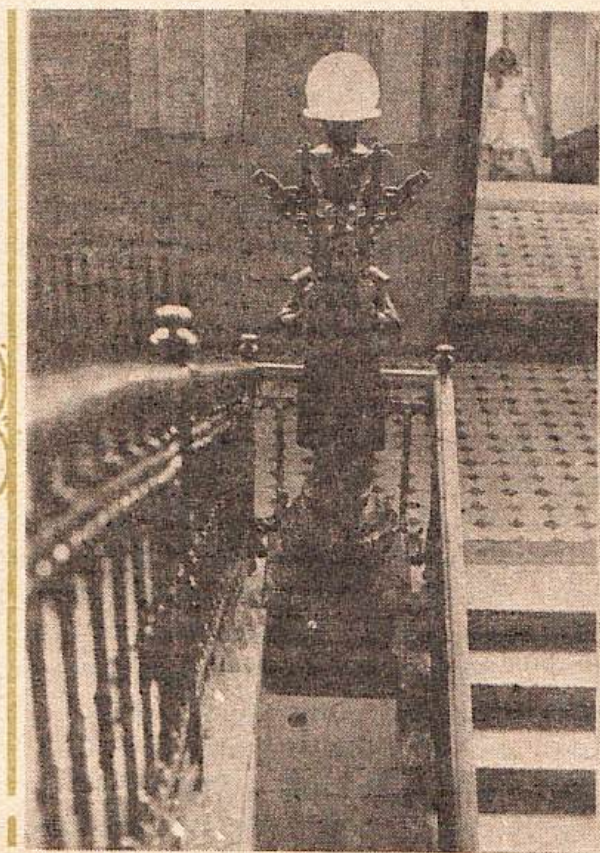
Хәтимәдә голәмәнең карашлары һәм күзаллаулары тагын да ныграк ачыла. Тимер Кытайга яу белән бара һәм «кяфер» Чыңгыз ханны үтерә. Шунда ук ул Алладан Бохарага барырга һәм Надир шаһны үтерергә боерык ала. Тимер Урта Азиягә китә. һәм юлда Төркестан шәһәрендә туктала. Шул вакытта аның төшенә Әхмәд Ясәви керә һәм аны Бохарага, Надир шаһка каршы юнәлтә. Тимер Урта Азиянең шәһәрләрен бер-бер артлы азат итә һәм, ниһаять, Мөшхәд шәһәрендә Надир шаһны үтерә. Аннан соң Тимер Хозыр боерыгы буенча Истанбулга һөҗүм итеп Мәһди солтанны үтерә, чөнки ул һәм аның голәмәләре кофе эчкәннәр, төмәке тартканнар, догалар укудан тайпылганнар һәм моңа каршы чыккан голәмәне кыерсытканнар. Солтанны төүбә иттерергә тырышу уңышсыз чыккан, Тимер Али Кошчы ярдәмендә Истанбулны штурмлый, солтан һәм аның голәмәләрен үтертә. Шуннан соң Тимер Әндери шәһәрендә яшәүче Тәф-төзани белән очрашу өчен Дагстанга китә. Шуннан аның Болгарга явы башлана. Аның халкы хәйлә белән үзенең изге мөселманлык вазифаларыннан кача торган була. Ул шәһәр стеналары янына килә һәм Болгар голәмәсе белән озак сөйләшүләр алып бара, ләкин соң чиктә шәһәргә атып, стеналарын җимерә, голәмәләрен үтертә һәм хатын-кызларны әсирлеккә ала. Калган кешеләрне Тимер шәһәрдән куып чыгара, һәм болгарлар яңа тору урыннарына таралышалар. Яңадан Тимер Мәскәүнең «кяфер» русларына каршы газават (изге сугыш) ачуны җитәкләргә алына. Ул Владимирга кадәр барып җитә, анда аның янына тагын Хозыр килә, Тимергә Алланың русларның яулап алынуын теләгән һәм аларның исламга күчүләре Мәһди килгән вакытта гына булырга тиешлеген әйтә. Шуңа күрә Тимер яңадан Болгар ягына борыла һәм бөтенләйгә Сәмәрканд шәһәренә әйләнеп кайта.

Беренче карашка тасвирланган вакыйгалар, Ш. Мөрҗани билгеләп үткәнчә, тарихи чыганак буларак «Төварихы Болгария»нең кыйммәтенә шик төшерәләр кебек. Ләкин аның эчтәлегенә бу хезмәтне төзү датасы буенча хәбәр бирә, шуның белән Идел буе һәм Урал голәмәсенең эчке интеллектуаль торышы буенча күп кенә мәгълүматлар алырга мөмкинлек бирә. Әсәргә эчтәлеген тикшерү М. Г. Госманов тарафыннан аны XVIII гасыр ахырында язылган булуы турындагы фаразын раслый. Безнең фикеребезчә, хәтимәнең (йомгаклау) үзек вакыйгаларының берсе булып, Тимернең 1747 елда һәлак булган тарихи шәхес — Надир шаһ белән бәрелеше тора. Моннан тыш, хәтимә Идел һәм Урал арасында яшәүче голәмәнең XVIII гасырда кичергән үзгәрешләрен чыгылдыра. Бу гасыр өчен текә алмашынулар чоры була. Күпсанлы башкорт һәм крестьян баш күтәрүләрендә җитәкче роль уйнаган голәмә аларның руслар тарафыннан бастырылуын авыр кичерә. Шулай ук аның рус хөкүмәтенең христианлаштыру сәясәтеннән, мәчетләрен җимерүеннән, мөселманнарны христиан-

лыкка күчерүеннән җәфа чигүен дә өйтергә кирәк. Әмма 1789 елда Мөселман Дини нәзарәтен төзү голәмәнең рус хөкүмәтенә мөнәсәбәтен һәм мөселман общинасы эчендәге ролен үзгәртә, аның общинада җитәкчелек итүе өчен мөмкинлегә абуен кискен күтәрәп җибәрә.

Бу 1789 елдан соң туган голәмәнең һәм аларның рус яклаучыларының мөнфәгатьләре «Төварихы Болгария»дә ачык күренә. Идел һәм Урал мөселманнары болгар мирасы белән берләшкән итеп тасвирлана. Чыңгыз хан дәһрилектә гаепләнә, шулай итеп, башкорт баш күтәрүләрендә катнашкан чыңгызлыларның законлылыгын һәм, гомумән, «чыңгызчылык»ны инкяр итә. Христианнарның мөселман була алулары турында рус хорафатларына Тимернең Хозыр ярдәме белән Владимирдан кире борылу күренеше туры килә. Руслар мөселманнарга госманлылар тәэсире артудан гел куркып торганга күрә, хәтимәдә Төркия хөкүмәте мөселманча булмаган, бозык итеп күрсәтелә. Ләкин голәмәнең мөнфәгатьләре бөтенләй прагматик кына булмый. Община башка дин тотучылар тарафыннан идарә ителсә дә, алар Идел буе һәм Урал мөселманнарының яхшырак мөселман булуларына тырышлык итәләр. Болгарның язмышын анда яшәүчеләрнең хак ислам өйрәтүләреннән тайпылуына бәйләп күрсәтеләр.

Шулай ук Урта Азиядәге Хива, Бохара, Сәмәрканд кебек шәһәрләренең хак дин традицияләренә һәм алар белән болгарның дини бәйләнешләренә басым ясыйлар. Бу Надир шаһның җиңелүен бәян итүдә һәм күп тапкырлар Хужа Әхмәд Ясәви һәм Гали Кошчы кебек шәхесләргә мөрәҗғәт итүдә күренә.



Хөсрәу-Ширин хикәйте

КОТБИ

УНДҮРТЕНЧЕ БАБ*

ХӨСРӘҮНЕН АУГА ЧЫГЫП, ШИРИН ЯНЫНА БАРГАНЫ

Боерды шаһ: «И, гаскәр, әйдә, бергә
Чыгабыз атланып ауга-сәергә».

Сөөнделәр аның боерыгыннан,
Уйлап, котылды шаһ, дип зар-моңыннан.

Чалынды боргы һәм күрләр¹ өрелде,
Әләмнәр жылгә жылфердәп күренде.

Һәм атка менде Хөсрәү шунда тәүләп,
Катында йөрде патшалар жәяүләп.

Чавышлар кычкырып юл ачты: «Таркал»!
Вә кузгалды ничә бәк менгән атлар.

Бу сафлар каплап алды шактый жирне,
Тамашага төбәк халкы йөгерде.

Чыгып илдән бу төз тәртиптә Пәрвиз,
Кош аулый торган жиргә життеләр тиз.

Боерды Хөсрәү: «Инде салыгыз кош,
Ау аулагыз вә булсын күңлегез хуш!»

Барабаннар кагып, каз-үрдәк өркеп,
Аларны тотты күп лачын вә бөркет.

Ничә лачынны шаһиншаһ очырды —
Барысы да тибеп үрдәк төшерде.

Кош алмактан ялыкты инде кошлар,
Вә солдатлар корып керде куышлар.

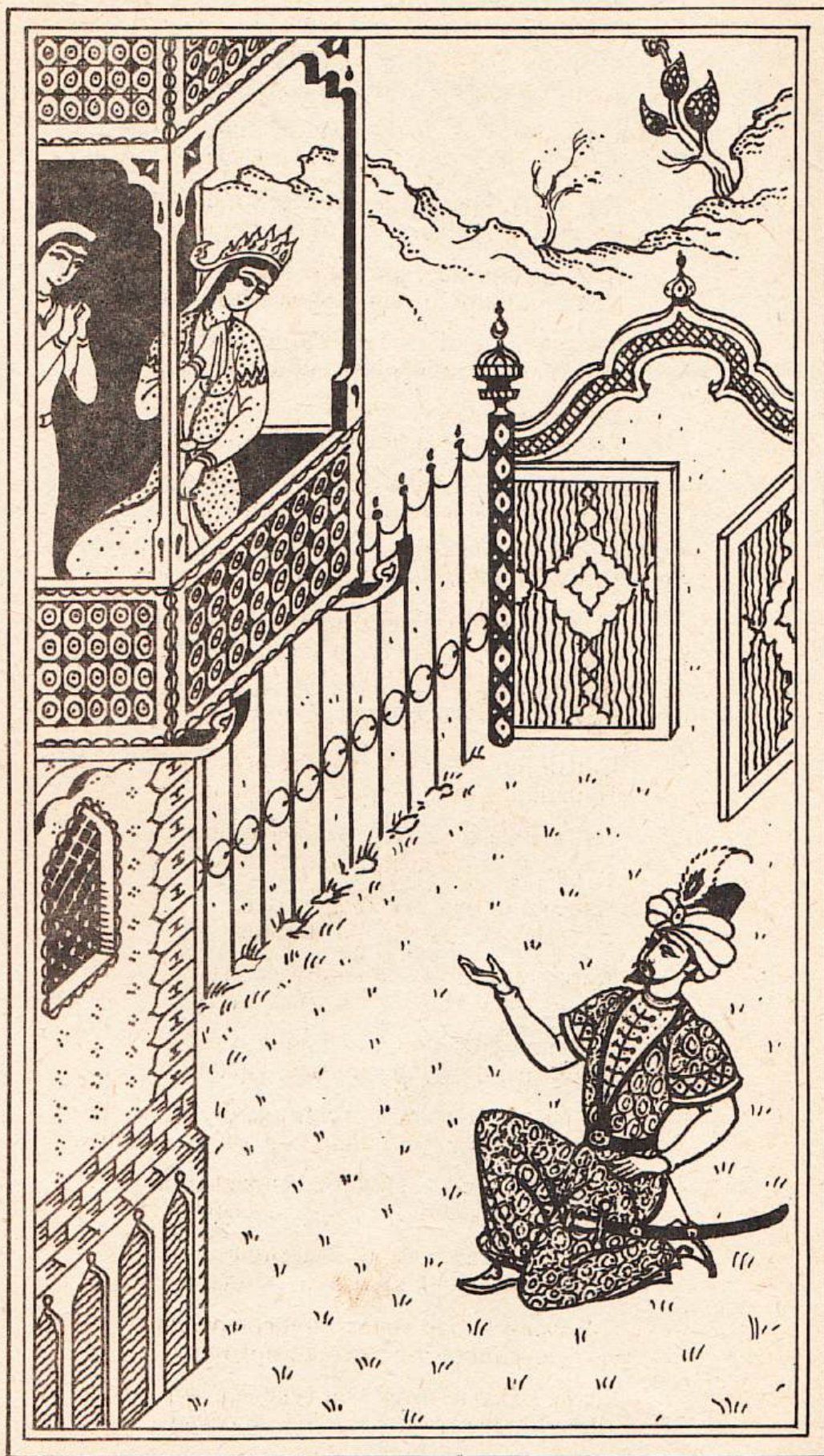
Бу рәвештә үтеп китте бер атна,
Бүтән фикергә шунда килде шаһ та.

«Күчик инде, — диде, — үзгә урынга».
Үзе борды атын туры Ширингә.

Ерактан күрүгә Ширин сараен
Кошын кундырды ул: «Танда бараем...»

Каракошны күреп качты тагын чел,
Суык жилле илдә бу төн дала-чүл.

* Дәвам. Башы журналның 1992 елгы 5—12, 1993 елгы 2 саннарында.



РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ рәсеме.

Чөчө иде һава камфара кырга,
Авыр иде моңа сабыр кылырга.

Күшөктө шаһ. Аңар учак ягылды:
Утын вакланды һәм чакма чагылды.

Тирөлөкне хуш исләр биләп алды,
Арыган шаһ тирән йокыга талды.

Таң атты. Инде яшь тәне ял итте,
Бөтен сырхау вә хаста бетте-китте.

Агарды төн йөзе куркып: атып таң,
Кояш ләгыль булып чыкты офыктан.

Уянгач та шаһ әйтте: «Кайда сакый?»
Йөрөттөләр табында жамны шактый.

Бу мәйнең тәәсире башларга ашты,
Гыйшык уты тагын жанга тоташты.

Торып Шәбдизгә менде тиз генә ул,
Ширингә таба борды тезгенен кул.

Бөтен хезмәтчеләр тиз аңлап алды:
Хәбәр Шәбдиздән узды, алда барды.

Сөйләп өлгерделәр Ширингә бик тиз:
«Килә Хөсрәү, килә ул монда шиксез!»

Ширин күңле яман даннан оялды:
«Ни вакытсыз килә бу», — дип уйланды.

Сарай ишекләрен бикләтте шуннан,
Чураларга әмер бирде соңыннан:

«Чыгыгыз сез хәзер тышкы ишеккә,
Карагыз житкәнән билгеле чиккә.

Чөчөгез өстенә тәңкәле алтын,
Ефәкләргә күмеgez аяк астын!»

Карарга дип үзе балконга чыкты
Вә шундый манзарага ул юлыкты:

Күзенә нур күренде тутыя тик,
Жәрәхәтле күңелгә мумья тик.

Болытлы көн иде — яктырды шул чак,
Килеп чыкты томаннан көн түгел — шаһ.

Күрә Ширин — килә бер сәрви атта,
Агач жансыз, ә бу — жанлы сыйфатта.

Чөчөк аткан анар ал яңагында,
Ияк алма кебек көлгән чагында.

Мөшек-гамбәр чөчөлгән чөчләрөндә
Вә бал-шикәр төмедер ал ирендә.

Тора балкып йөзеннән эчке бер нур,
Ләкин исрек күзе һәм йөзе махмыр.

Күреп Хөсрәүне бу әхвәлдә Ширин,
Егылды шунда ук, тайды исендин.

Бераздан соң торып гаклына килде,
Уйга талды, тагын фәрһятта³ булды:

«Әгәр юл бирмәсәм мәхрүм калырмын,
Ә юл бирсәм — тиле, рисвай булырмын.

Бу мөшкел хәл — ни чаралар кылырга?
Вә кемнәрдән кинәш сорап белергә?»

Диеп кат-кат сорау бирде акылга,
Сабыр кылмакка тукталды ахында:

«Бу юлы да меним сабыр атын мин,
Көчем житкәнчә ныклык күрсәтим мин».

Чуралары күреп Хөсрәүне, алдын
Түшәп атлас, шуңа чәчтеләр алтын.

Мәлик шуннан үтеп Шәбдиз атында,
Якын ук туктады сарай катында.

Күрә, ләкин ишекләрдә тимер бик,
Бу ни эш, дип гажәпкә калды ул бик.

Күнел бармый атын кире борырга,
Намус кушмый ишекне жимерергә.

Чураларнын берен дәшеп сорады:
«Ишек һәрчак шулай бикле торамы?

Ширингә ни яманлыгым тигәндер?
Ишекне бикләве бүген нидәндер?

Ышык эзләп килеп, гүя мөсафир,
Сорыйдыр шаһ, урын бармы, диеп, бер.

Вә шаһ түгел, бүген килсә дә ярлы
Берәр дәрвиш, аны кертмәү ярармы?

Кунак килсә ишек бикле булырмы?
Адәм мондый әдәпсезлек кылырмы?

Ишек ачсын — ахыр, мин патшамын бит,
Аңарга мин сугыш-яу башламыйм бит!

Гөнаһым бар икән — әйтсен, белим мин,
Сөйләшеп, аңлашып, гөзер кылыйм мин.

Ишектә торма тик — жавап китер бер,
Керимме мин яки әллә китимме?

Белә бит ул, нигә сүз әйтми ләм-мим,
Үзен күрмичә мин инде китәлмим.

Минем белән әгәр кеше эш итсә,
Зыян күрмәс — килешермен ничек тә.

Әгәр ул, тормасын да, дисә, монда,
Үзен күр, дип кабатлагыз янында».

Мәлик мескен бу сүзне әйткәнәндә
Ширин «аһ» дип утырды балконда.

Чакырды бер кызын ул һәм боерды:
«Шаһыбыз китмәсен ташлап бу йортны.

Чатыр кордыр аңар. Әмма кара, бар,
Минем өйгә чатыр булсын бәрабәр.

Гөләп бөркеп, келәм жәеп ятак кор,
Түшәк-ястыкны патшага яраштыр.

Куй алтын кәнәфи өстендә мендәр
Төтәсләт зәгъфыран, мускус вә гамбәр.

Вә шуннан тор, сина хезмәтче мин, дип,
Шуны әйтә каравышың Ширин, дип.

Әзерләнде урын, диген, кунакка,
Ял алмакка керегез бу торакка.

Кунак булсаң, тыйнак бул, сүзгә күн син,
Ни жирдә кун дисәк без, шунда кун син.

Кунакмын дип басымчак итмәгез, шаһ,
Хәлебезчә сине сыйларга без шат.

Әгәр бирсә бүген төрле җавап ул,
Аңар әйт: монда кунмаклык савап ул!

Ә мин балконнан искәреп торырмын,
Ни эшли ул — ишәтермен, күрермен».

Босрганча чатыр коргачтын ул кыз,
Чакырды шаһны. Аттан төште Пәрвиз.

Ничек төшсә дә Ширин аптырашка,
Уйлады үз-үзен кимгә куймаска.

Жибөртте шаһка төрле аш вә нигъмәт,
Кызыл мәйләр һәм аш үтсенгә ширбәт.

Һәм аннан соң уйга батып утырды:
Сөйләшми яхшы булмас», — диде, торды.

Сорады ал тунын шундый карарда,
Асыл киём китерделәр аңарга.

Матур хөллә, ефәк яулык сарынгач,
Киде өстән нурын чәчкән асыл таж.

Толымнары салынды алга, иңгә,
Ачылды йөз — чәчәк тик гүя көнгә.

Ширин балконга чыкты шул төсендә,
Гүя балкыды көз яз иртәсендә.

Күренде шаһка шат йөз, гөл кебек тән,
Җир үптә ул, гозер кылды биектән.

Бүләк итте ләгыль һәм жәүһәрән мул —
Кул астында бүген бар кадәрән ул.

Аның ай тик йөзен күргәч тә Хөсрәү
Канатланды, теле чарланды дәррәү.

Күрә таудан карап торган һомайны,
Йә күктән жиргә баккан тулган айны.

Һушы китте, бөгелде, ауды-түнде,
Янә үзен малай итеп сизенде.

Утырган жирдән ул сикерде-торды,
Һәм үз кулын ирененә китерде.

Һәм аннан телгә килде: «Саумы, жаным,
Синен белән генә якты жиһаным.

Күңелнең сайлыгы һәм шатлыгы — син,
Бәхет нуры, йөземнең аклыгы — син.

Һәмишә гөл булып кәлсен чыраен,
Лаеклы кол булайым мин сина даим.

Азат булсын жаның кайгы-көөктин
Вә шат бул һәрвакыт кояш кебек син.

Кешелеген гажиз кылды күнелне,
Оятым зур — кая тежим күземне.

Миңа жәүһәр котыйчыгын син ачтың,
Ләгыль, дөрре⁴, якутлар өскә чәттен.

Ләгыль кебек кызарттың бу йөземне,
Тагын да ник жафалыйсың үземне?

Китермәден әдәбеңә зыян син,
Ләкин хәзер усаллыкмы кыласың?

Синен әмреңме — капкан бикле хәлдә.
Йә миннәнме хата? Синнәнме әллә?

Мине жир тик аяк астына салдың,
Үзең көн тик һавада — өстә калдың.

Ничек аңлайк ишекне бикләвеңне,
Минем бәгъремне утсыз өткәнеңне?

Белепме, белмичәме, һәрничек тә
Гажәп! мине хур иттең син ишектә.

Әдәплеләр кунак кадрен белерләр
Вә юньлерәк кыланышлар кылырлар».

Жавабында Ширин әйтте: «Жиһангир,
Һәмишә бу жиһан тотмакта бул ир.

Сөенмәсен укышыңа көйгәннәр,
Биегрәк ашты бу Хөсрәү, дигәннәр.

Чабым чыкты синен гыйшкыңда илгә,
Атаклы бул гыйшыкта инде син дә.

Күнел ачып үзеңнең шаһлыгыңда,
Торасың син кинәнеп шатлыгыңда.

Синен гыйшкыңда аһта, хастамын мин,
Гүя солдат үжәктә⁵ сактамын мин.

Вә бер шаһка карап торганда дөнья,
Торам сакта гарип тик кайгы-монда.

Менә мин шул күзәтче һинд, төрекмән,⁶
Сина солдат вә мәхрүммен иректән».

Янә Хөсрәү сүзендә: «И, Ширин, бел
Ишек биге кунак сые түгелдер».

Кыз әйтте: «Син миңа кунак түгел, яр!
Һомайны тур белән тотсаң, көчең бар.

Кунак булсаң урын әзер — утыр тик,
Синен алда торабыз — кул кушырдык.

Синен хатан — килү исрек килештә,
Миңа монда ишек бикләү тиеш тә:

Өендә күрсә сәрхуш ятканымны,
Илең сатмас идемени данымны?

Кирәк иде миңа килгәнгә чаклы
Жибәрергә кода — берничә картны.

Йоласынча шулар капкама килсә,
Борын жибөрмәс идем инде һич тә.

Булалмадым сиңа Шәкәр кадәр мин,
Тәме булмаса, юк файда шикәрдин.

Уйлыйсың син мине үзең ишен, дип,
Исертим дә бу энжене тишим, дип.

Бер исним дип чәчәкне кулга тотмак,
Соңыннан жиргә бөрмәк һәм онытмак —

Менә шундый мәкерне миңа кылма,
Мине куй, үз моңымда куй, кысылма!

Житәр болгатканың сөткә салып тоз,
Күрәм кылмышларыңны мин, салып күз.

Үзең булсан да бер солтан кеше син,
Бер инсаф белмәгән сукбай ише син!

Карар тапмый күңеләң бер карашта,
Алан-йолан карый ул йөз тарафка.

Югалса да үлеп, Мәрьям катыннан,
Йөз артыклар аңар алмаш хатыннар.

Сараң туп-тулы тиндәшсез энже,
Боланга инде өстөрмә этенне.

Тутыймын, ялгызым мин читлегемдә
Гүя ганка⁷ жәза күргән көнөндә.

Кәеф сөрмәктә син, ә мин елыймын,
Гүя тоткын, гүя сиңең колың мин.

Гомер миңа бирелгәнчә бу жирдә
Тереләй мин ятам гүя кабердә.

Китәргә калды, ахры, бу жиһандин,
Өметне киссә язмыш барча яктин.

Сөчек телең белән син алдамакчы,
Тик алданыр чагым бит артта, бакчы!

Миңа төлке коймагын салма, пешмәс,
Бу төлкелек арысланга килешмәс!

Күңелем — чән, чирт әйдә, мин түзәрмен,
Түзәлмәсәм кылын тартып өзәрмен.

Өзелмәс кыл, ләкин азапламасаң,
Ачыксаң сый да татлырак ләбасаң.

Төтен биргәч кенә ут нур бирәдер,
Болыт та ут чагып саф су сибәдер.

Шикәр бардыр — Шәкәрләр күп, вәләкин
Сынадың, күрдең ич — юктыр миңа тин!

Минем гыйшкым өчен; әйт, ни кичердең?
Бу шаһлыгыңнан ни өлеш китердең?

Минем дәртемдә ерттың нинди күлмәк?
Минем өчен диеп кылдың ни хезмәт?

Миңа кайчан сәлам әйтеп жибәрдең?
Утырдыңмы йә хат язып берәр төн?

Шәраб тоттың һаман, дус-иш белән шат,
Каләм тотты Шавур вә киркә — Фәрһад!»

ХӨСРӘҮНЕН ШИРИН СҮЗЕНӘ ЖАВАБЫ

Моңа Хөсрәү жавабын әйтте: «И, хур,
Йөзең нәкъ тулған ай тик балкыта нур.

Гомергә күркенә дәүләт кушылсын,
Бу дөнъяда даим бәхеттә бул син.

Синен шелтәндә күпме агулар бар,
Матур сүзләр, ләкин барсын юарлар.

Шулай да бер сорауны аңла инде:
Жәнабегез нигә балконга менде?

Карашларың чәчә ут — аткан уктай,
Миңа ташлар бәрә ул мәнжәникътай⁸.

Нигә соң син кыласың миңа хурлык?
Күзең нурлы, сүзеңдә нигә нур юк?

Яныңа — шул урынга мине мендер,
Яшем сиңа бүләктер, шуны күр бер!

Карун малын бүләк иттең дә башта,
Шуны ук таптадың — ул калды аста.

Колагымда гыйшыгың алкасы бар,
Хәзер миңа богау булсынмы ул яр?

Күзем монда — кая түгим яшемне?
Үзем монда — кая куйыйм башымны?

Жәфа кылма миңа, бит языгым юк,
Вафадан башка янда азыгым юк.

Әгәр кылсам язык — рәхим кыла бел,
Язык Адәм бабабыздан килә, бел!

Азаплама күңелне — каты тотма.
Мин инде йомшадым һәм син дә йомша.

Бүре хискә чупан⁹ кыл син акылны,
Олугларга текә тотма башыңны.

Ярашмас — бу кылыксызлыкны ташла,
Үчегүдән кичерү яхшырак ла!

Мине капкаңда син туфракка бәрдең,
Сина хезмәттә ни хата жибәрдем?

Син әйтмә: «Фетнә син, — дип, — кит янымнан!»
Әгәр китсәм, булырсың бик пошайман.

Золым кылма болай ук, үчкә үчне
Гадәт итсәң, белерсең кемдә көчне.

Бер эш чыкса, чара күргән буласың,
Ләкин ниләр килер — каян беләсең?

Мина синнән генә түгел бу хурлык,
Үземнең язмышым сиңа торырлык.

Яраксыз эшләдем барча эшемне,
Кешедәнме күрим шул кылмышымны?

Болай ук юкса зур булыр идемме?
Аяк астында ук калыр идемме?

Теләгән эшне эшлә наз өчен син,
Үзеңчә бер кылан әйдә, очын син.

Тотып илтсәң никяхка бер колактан,
Качалмам — мин кол ич — ошбу никяхтан.

Чыгарсан уң күземне, сиңа сулны
Тотармын — белмимен мин башка юлны.

Бүтән юл тапмаган бәндә икәнмен,
Кәмәр баглап сиңа хезмәт итәрмен.

Качырмам, хәтта башны хәнжәреңнән,
Башым китсә дә кайтмам сүзләремнән.

Миңа жан-тән, тереклек бары синсез,
Кеше әйтмәсә, белмисез үзең син.

Мин иртә-кич гыйшык иреклегендә
Табынмакта сиңа тән вә дә көн дә.

Бу хәсрәттән зарыймын мин, көям мин,
Бу зәхмәттән зәгыйфь, мескен, түбән мин.

Жанымны имгәтеп бу хәлләремдә,
Беленмәсен, дидем, сер гаскәремдә.

Зыяны килмәсен, дип шаһлыгымда,
Яшердем мин барын кайгы-моңымда.

Башымны буш зәвыкка салмадым мин,
Тотып тамбур, биеп ял алмадым мин.

Идарәче, хөкемдар мин жиһанда,
Гашыйклыкка бигүк вакыт юк анда.

Толымнарың кирәк булган чагында
Уйлыым кайчак, дөмексен, дип тажым да...

Кылып тәнне бүтәннәр беләг мәшгуль,
Жаным булды сиңез янда, сиңа кол.

Вә берни отмадым бу тугрылыктан,
Менә син рәнжетәсез бер дә юктан.

Үзең менә татлырактыр исеменнән,
Рәхим кыл — ял табым татлы сүзеңнән.

Кичер, күрсәң дә миндә кимчелекләр,
Егетлек кыл, кичерер чын егетләр».

ШИРИННЕН ХӨСРӘУ СҮЗЛӘРЕНӘ ЖАВАП БИРГӘНӘ

Ишеткәчтен Ширин бу төрле сүзләр,
Чәчә башлады телдин дөрре-жәүһәр.

Акыл белән уйлап, баскан жиреннән,
Ишеттерде хуш аваз ал иреннән:

«Бу жир-күк, көн вә төн, таң булганынча,
Бу дөнъябызда инсан булганынча,

Хөкем йөртсен шаһым барча жиһанга,
Вә мохтаж булсын илләр синди ханга.

Бәхет кошы синен алдыңнан очсын,
Уңыш фәрештәсе булсын булышчың...

Ләкин бит миндә күбрәктер яралар,
Син ул шаһлык хисабын ташла, и, яр!

Гашыйклык һәм дә шаһлык төрле-төрле,
Гыйшыксыз жан гына белмәс бу серне.

Һаман дөүләтенә син ым кагасың,
Һаман шаһлык белән бик мактанасың.

Һаман үзең белән син мәгърур инде,
Ләкин чын-чын гыйшыктан мәхрүм инде.

Гашыйк ул чын гашыйк — тик дәрте булса,
Минем кебек, ярым, дип кипсә-сулса.

Мин ул кошмын ки, очтым үз жиремдин,
Синен гыйшыкың өчен читлектә кердем.

Чәчәк тик чишмәләр янында үстем,
Даламны ташладым — чүлмәккә күчтем.

Сабыр иттем менә шушы урында,
Сине көттем һаман бергә булырга.

Эсседән саргаеп алтын шикелле,
Кыраулардан каралдым төн шикелле.

Серем сөйлим дисәм бер сердәшем юк,
Бу кайгымда терәк булыр кешем юк.

Синә тугры булып тордым тагын мин,
Шушы хәлдә һаман сине сагындым.

Ә син күңлөңдә бирмәдең урын һич,
Мине сагынмадың, моннан борын һич.

Акылым шул: көтектә тик торам мин,
Ни күрсәм дә үз иркемнән күрәм мин.

Кулымнан килмидер гүя бер эш тә,
Яшим һаман, туар көн, дип өметтә.

Ирешер дип догаларым Ходайга,
Тияр бер дип сабыр угым мәрәйгә¹⁰.

Табигатем белән мин бит азат кош,
Фәләк мине очарга дип яратмыш.

Һаман да яшьлегем чишмә күңелдә,
Һаман жан талпына шуклыкка көн дә.

Һаман һиндләр минем утка табынмыш,
Һаман минем караштан ут ягылмыш.

Һаман да чәчәгемне өзмәгән кул,
Һаман энжемне жепкә тезмәгән кул.

Һаман ирнемдәге мәңге суым саф,
Һаман гыйффәтемә иш һәм дус инсаф.

Йөзем күркәм — чибәрләр көнләшерлек,
Сүзем тезсәм — шигырьгә тиңләшерлек.

Күбәләктән чырагыма оча жен,
Күреп һәрчак яңа ай була Мәжнүн.

Иренемдин рубиннар алса төснә,
Отып миндин ала Зөһрә көлешнә.

Иякләрем янып алланса, шунда
Оялтыр хәтта Багдад алмасын да.

Сөен бу күзләремнән хәсрәтендин:
Аның алмаз яше тамса — бу синдин.

Әгәр болан багып муйнымны күрсә,
Гажәп түгел миңа йолым китерсә.

Синен ул хурларыңнан шундый хур юк —
Дәрәжәсе кулыма су салырлык!

Әгәр ир жанын алу булса максат,
Тилертү, сонра тилмертү бик ансат.

Күз алмам зур түгел, шуңа күрә мин
Адәмнәрдә явызлыкны күрәлмим.

Жофар чәчемнә кылсам зынжыр-аркан,
Авымда йөз арыслан ауный чалкан.

Тешем тумыштан ук шикәр белән тиң.
Бу гүзәллекләремнә бик беләм мин.

Ләкин көчлә алардан йөз оятым,
Яшәвемнән дә кыйммәт изге атым.

Әгәр йөземнә борсам бу жиһанга
Әверелә агулар аргуанга¹¹.

Әгәр баксам, күземнән саф нурыннан
Пычак төшә явызларның кулыннан.

Әгәр йөзем дөваласа жиһанны,
Агулый да аладыр бит ул аны.

Намусымда болай да күп гөнаһлар:
Һәлак булганчы Фәрһад кылды аһ-зар!

Синен язмышка да кул салмыйм инде,
Муенга бу гөнаһны алмыйм инде.

Кәсәфәтем тимәс борын китеп шыл:
Ни гажәптер, минем гыйшкым китек шул».

ХӨСРӘУНЕН ТАН КАЛЫП ЖАВАП КАЙТАРГАНЫ

«Фәрештәм син, үзең гөлсен, йөзең көн,
Коры сүзләр белән инде уза төн.

Гүзәллегеңне инде бик беләсен,
Сөйләп синдәй булалмамдыр. Менә син

Күрәсең көзгедә кайчак үзеңне,
Ә мин һәрчак күреп торам йөзеңне.

Ширин, дип телгә алсам, и, гүзәл сын,
Авызга каптырасың бал гүя син.

Әгәр йөзеңне көн дисәм, тамандыр:
Ул айның нурларын нурсызлагандыр.

Буйларыңны күреп сәрви оялган,
Йөзеңнән исә дөнья таң вә хәйран.

Яңагыңны күреп, барча чәчәкләр
Сулып, монга калып чәчеләчәкләр.

Кая килсәң дә син, синен тирәңдә
Бөтен дөнья әверелә ирәмгә¹².

Тора һәр толымың, сатсаң, жиһанга,
Жиһан синсез, ләкин нур бирми жанга.

Кәмәрсен син минем жанга, и, шаһым,
Болай түкмә канымны — юк гөнаһым.

Кая гәүһәр тажың, шаһбикә булсаң?
Сине кем иркәли син иркә булсаң?

Кил инде, булды, чик куй үпкәләргә,
Бераз охша асылзат бикәләргә.

Языкларым кичермәслек түгелдер,
Күңелен таш икән — йомшат бүген бер.

Чибәрләр еш була кискен холыклы,
Ләкин сез инде бик үзенчәлекле.

Дөрес, күп иркәләр еш үпкәләрдә,
Ләкин үпкә хакын тиздән түләрләр.

Ачудан соң рәхим баса күңелне,
Сиңа мин бит беренче яр түгелме?

Көтәбез игелек без изгелектән.
Син изге, тик рәхимең юк. Нилектән?

Утымны кулгытасың жил кебек син,
Суың чәчсәң һаман, үзең кибәрсен.

Ярәшелгән кәләшем син чынында,
Нигә миннән качасың инде монда?

Хакыйкәт бар — белеклеләргә мәгълүм:
Ярәшкән яр кала, ди наздан мәхрүм.

Минем күңлемдә бердәнбер ярым син,
Чибәр тиңем вә тиңсез чибәрем син.

Котылсам да, балык кебек, авыңнан,
Миңа кайда качу гыйшкың бавыңнан.

Жәфа утын миңа бераз сүрелдер,
Бераз тик тор — жаным кисәү түгелдер.

Әгәр мәшһүр икәнсен татлылыкта,
Касыйдәң¹³ куйдырма канлы нокта¹⁴.

Бу зәхмәтең тиде миңа ничә рәт,
Кичерәм мин, сиңа булса мөбәрәк.

Әгәр эшкә нигез ныклап салынса,
Булыр шатлыгы хәстәр микъдарынча.
Жәфа кылма, болай шәп эш түгел, бел.
Бәхәс китте озак: бу төн түгел, ел!
Бу эштә шәм кебек сыздым — тоташ зар.
Кем ул тагын, Ширин, минем кебек яр?!
Нигә шәмем елый гел? Чөнки монда
Янадыр ул Шириннен ялкынында.
Нигә китми чөнечкеләр талымдин?
Ширингә чөнки мин саксыз табындым.
Нигә шикәр камышым билдәмәле?
Буылган ул гыйшыктан — юк әмәле.
Ими сөте дә татлы булмаганда,
Тынычланмый, һаман елый олан да.
Камыш һәм сөт сөелә татлылыктан,
Сөям мин сине синнән татлы юктан».

ШИРИННЕН ХӨСРӘУ СҮЗЕНӘ ЖАВАПЛАРЫ

Моны тыңлап, Ширин шаһка ерактан
Жир үпте һәм җавап тезде йөрәктән:
«И, шаһ, дөньяда көч хужасы син бул,
Җиһан барда жиһанның башы син бул.
Һәмишә нурлы шәм бул син бу жирдә,
Тимәсен шәмгә җил дә, төнгә чир дә.
Үтәлсен һәр теләген шаһлыгыңда,
Төмән¹⁵ еллар гомер ит шатлыгыңда.
Бөтен дөнья сине сөйсен-сагынсын,
Җаның миндә, төнем куйыңда булсын!
Ләкин син бу агулы балны чәчмә,
Урынсыз сүз белән авызыңны ачма.
Мәкер-әфсен белән сүз болгыйсың син,
Сөчөк сүзгә зәһәрне туглыйсың син.
Ау ауларга чыгышлый тагын бер рәт
Миңа килдеңме син кылырга михнәт?
Кирәктер шаһка бик яхшы белергә:
Ярамый яралы жанны телергә.
Бу ләч калжаларыңнан¹⁶ үтләдем мин,
Вә һәм мактау сүзеңә үпкәлим мин.
Ачы сазда чәчөк тә юк, жимеш тә:
Синең сүзләр менә шундый рәвештә.
Шәраб син бер — көче, тәме сизелмәс,
Йә бер дингез — яры, төбе күренмәс.
Ә мин бер саф садә чишмә идем бит,
Сөюемне ачык әйттем телемдин.

Синен баллы сүзеннәнме эрермен:
Йөге белән шикәр сатам үзем мин.

Күрәм сине — коры жил алдың-артың.
Эшен юк һич бәгырь телгәннән артык.

Минем рухым каты таштан да таштыр,
Бөтен көйләүне-хәйләнне тупартыр.

Тел очыңнан сүзенне юкка сөрмә,
Үзеннең сүзләреннән үк исермә.

Әгәр һәрчак дәресе сөйләсә, бер
Гади зат тәңреләргә тигләшәдер.

Яман-яхшыны аңлый шундый кемсә:
Белеп әйтсә сүзен, белеп яшәрсә.

Тәхет-таждан да сүз кыйммәтләрәктер,
Яман күздән дә сүз кодрәтләрәктер.

Уйланмаган хәреф юк һәм сүземдә,
Уйланган булсын ул сүз синен дә.

Синен кулда кылыч, ә миндә көзгә,
Яраштырмас бу хәл ничек тә безне.

Уйлап әйт сүзне, максатка төбәбрәк,
Яманны яхшыдан аер төгәлрәк.

Кеше дәрәс фикер йөртсә, сүзеннән
Соң эзләр чынны сердәше күзеннән.

Сүзенне үлчәп әйтсәң сүзгә охшар,
«Сүз — ишәк йөге», — дигән мәкаль бар.

Йөз әйтмә син бер үк нәрсә турында,
Белеклегә житәр бер тапкырың да.

Авырттырмыйча башны юкка, инде
Бер-ике сүзне хәзер тыңла миндин:

Мине салдың да ошбу кальгага син,
Гыйшык эзләп, тотындың хәйләгә син.

Кешесенә күземнен бер кара да,
Колакка коткы салма бу чарада.

Әгәр аңламасаң хушбуй аһымны,
Тоталмассың гомердә гөл сачымны.

Вә бер наз күрмәгән ирнемә бак нык,
Йә, мөмкинме миңа гыйшкый караклык?

Торам мин саклаярак йөз суымны,
Горур-шатмын уйласам абруемны.

Вә бик саклан ки, күзгә бакма зинһар:
Гыйшык сөңгесе тоткан шундый жен бар.

Толымнарымдагы һәрбер кара чәч,
Белеп тор — аждаһа ул, кап-кара, ач.

Тидермәссең аларга укларыңны,
Ягалмассың жанымда утларыңны.

Коена төшмәмен тотып бавыңны,
Түгел мин бер киек — күрәм авыңны.

Сиңа мин бар да, тагын күп ишең бар,
Шул ишләрең белән күбрәк эшең бар.

Мине кайгымда бик күп хурлама син,
Сынык күңлемне тик мыскыллама син.

Атасыз һәм анасыз бер ятим мин,
Кеше белми мине бу жирдә — кем мин?

Теге чүлмәктәге дию кебекмен:
Күрәлмим айны-көнне, кош-киекне.

Алалмадым морадымны замандин,
Бәла укладына булдым нишан мин.

Мине калдыр бу таш гүрдә, зарымда:
Чагылмасын! — дип өстә таш тагын да.

Түгел бер кыз — бу таш тауларда калса,
Гаҗәп булмас ки филләр дә югалса.

Егетлек кыл, и дус, кеше икәнсең,
Юлымнан шырпыларны ал, китәр син.

Мин ул көн дөньядин берьюлы туйдым,
Кайчан ки өйдән шаһ Хөсрәүне жуйдым.

Шәп иде миңа Әрмән өлкәсендә:
Ни кылсам да, үземнең кодрәтемдә.

Вә кайчан мин илемдин аерылдым,
Гүя чапкан атымнан дөп егылдым.

Сиңа синдәй олы башлы кирәк яр,
Бу мескеннән — бу Шириннән ни рәт бар?

Кое шунда казы ки, чишмә бәрсен,
Тимерне шунда ор ки, кан тибәрсен.

Сөялдем жилкәнә: «Булды, — дидем, — яр».
Мәгәр сиңа якынак яңа дуслар!

Тырыштың күп, ниһаять, монда килдең,
Никадәрле азаплар юлда күрдең.

Белештеңме ләкин — күңлем ни хәлдә?
Хәбәрләш син, килеп кунам, дигәндә.

Һаман йөз яр, ләкин мәхәббәтең юк!
Бу хәлвәне тотарлык һич рәтең юк.

Китәлмисең хәзер кайтып бу жирдин,
Урының да түгел бу жирдә түрдин.

Өмет бар тик, илаһым кылса ярдәм,
Күңелем йомшаса сиңа әгәр дә,

Бирермен сиңа бер уңай хәбәрне,
Вакыт үзе ачар хәзинәләрне.

Аваз салса, диләр, әтәч вакытсыз,
Кала тиздән тәңе башсыз вә йонсыз».

ХӨСРӘҮНЕҢ ШИРИН СҮЗЛӘРЕНӘ ЖАВАП БИРГӘНӘ

Күрә Хөсрәү: кыла мәгышукасы наз,
Һаман үз үпкәсендә — һич тә тынмас.

Гыйшык әфсеннәрен укып карады:
Бабилне соң сихер-әфсен аламы?¹⁷

Һәм әйтте ялварып: «Соң бит жаным син,
Күземдә нур, кояш, йолдыз, шәмем син.

Бәхеткә син миңа, тәхтемә котлык,
Тәнемә жан вә рух, күңлемә ныклык.

Минем язмыш кебек юньсез кыланма,
Утыртма син мине төпсез чуманга.

Мөлаемлек белән гашыйкны шат кыл,
Әсир бер һинди солдатны азат кыл.

Минем гайбемне артык сөйлисең син,
Үзеңнекен сөйләргә сөймисең син.

Кояшны күрмәгән кайбер сукырлар
Бүтәннәр күргәнән инкяр кылырлар.

Һәлак кылдың — мине салдың түбәнгә,
Ярый ла бар сиңа ышык түбәндә.

Житеп килде кара төн, кар, суыклык,
Синең йөзәң дә тунган боз кебек нык.

Тере калмас бу кар өстендә гәүдә:
Табарсың бер мәет кар эрегәндә...

Афәт килсә, булырсың син гаепле,
Нигә ожмахыңа куйдың бу бикне?

Бу төн килдем — ишек ач, юл бир, и, яр!
Сиңа коллык итүне кылдым икъяр.

Утырсам да вә торсам да катында,
Кылырмын барчасын тик рәхсәтендә.

Багыйм тик мин күтәрәп керфегемне,
Ягып жанга сиңең һәрбер сүзенне.

Кеңе табар, диләр, юл капкагызда,
Өмет өзмиңә торса күп чагында.

Бу мескеннен канын түкмә — языктыр.
Сүзем хактыр — бөтен дөнья таныктыр.

Языклы кол — сиңа килеп сарыным:
Рәхим кылчы миңа, зинһар, Ширин, дим».

ШИРИННЕН ЖАВАП КАЙТАРГАНЫ

Ширин тагын телен жикте — сүз ачты,
Гүя сайратты былбыл-сандугачны.

Ахак-әнже гүя сипте тагын ул,
Вә гәүһәрләр бүләк итте тагын мул.

«И, шаһ,— диде,— куан, син бит бәхетле:
Сөөндереп яшисең таж-тәхетне.

Жиңел тарта кулың язмыш жәясен,
Бөтен ил капламас гыйльмең бәясен.

Бүген син баш та, түш тә һәр хөкемгә,
Синең өстән жалу итим, ди, кемгә?

«Белә бу!» — дип сүгәсендер эчеңнән,
Чыгар тик нәтижә кылган эшеңнән.

Мина Фәрһад сөюен шелтә кылдын,
Гарип үлгән гашыйкны кимгә куйдын.

Мин аннан күрмәдем һичбер яманлык,
Мина ул рухи кардәш дип санарлык.

Жофарлы филтәдәй янар иде гел,
Тоташ янып яшүне кылды шөгиль.

Аңардан мин сизендем жанга рәхәт,
Ә телеңнән синең бары жәрәхәт.

Чәчәк үсә әгәр кыргый чирәмдә,
Жимешсез сәрвидән артык икән лә.

Кара төндә кабынса ут чыракка,
Асыл шәмнән янар ул яктырак та.

Гади гашыйк калыр калса чарасыз,
Ләкин минем кебек булмас карарсыз.

Бу зинданда үтерде рухны моң-зар,
Вә дуска да шуңа күңел вә күл тар.

Теләк булып та мал булмаса кулда,
Тилелек һәм гыйшык киртә акылга.

Тилелек һәм йәнә гашыйклыгым бар,
Бу исреклектә миннән килмәс эш, яр!

Каләм ал да Ширин хәрәфләрен жуй,
Хәзер ул дус булалмас, син аны куй.

Әнә нинди һава — кар каплый тунны,
Өшеп торма вә тизрәк ку атыңны.

Күрәм һаман ике сүзле икәнсең,
Ике йөзле элеккедән битәр син!

Уйлагансыңдыр: «Бу кирмәнне алдым!»
Ә ул буш — һич кирәге юк коралның.

Йөрә, бар, бездән ал рәтсез кулыңны,
Угыңны, шөпшә, тарт — алмыйм балыңны.

Син утка ярсынып өрмә суык тын,
Йә әйт сүзне әдәпле, тор йә тып-тын.

Игәр тик¹⁸ ауга чап, киек кирәксә,
Мәгәр козгын булып жиймә үлөксә.

Бу дөньяда аталдым мин, Ширин, тип:
Теләсәм татлы сүз әйтәм телемдин.

Кыланмышым каты дип бакма, зинһар,
Каты тышчам, ләкин йомшак тошым бар.

Гәрәбә комдадыр, энже — Гоманда¹⁹,
Хәрәбә кайда булса, жәүһәр анда.

Үзең күтәр өлешенне-йөгенне.
Ничек басса да ул синең иңеңне.

Авырлык ашса да кайчак чамадан,
Каһарманлык кирәк һәм бул каһарман!

Колын йөрсә әгәр ишәк юлында,
Малай-шалай менеп чабар уенга.

Әгәр очмый тора икән лачын да,
Кара карга чуқыр аның башын да.

Әгәр сычкан тота икән арыслан,
Ата мәче йөрер аның ялыннан.

Йә, мескенлек берәр эштә тиешме?
Сиңа мескен булу һич тә килешми.

Мин әйтим — син колак тот, яхшы тыңлап,
Сүземнең мәгънәсен бер аңла чынлап.

Син үзең шаһ, бөтен шаһлар сиңа кол,
Минем гыйшкым булырмы сиңа мәгъкуль?

Шириннәрне теләгән бер сәгатътә
Китергәйләр сиңа ун меңне, хәтта.

Ә мескенлек шуңа гына ярый, кем
Минем кебек ятим, чыннан да мескен.

Гарипмен мин, гашыйкмын һәм дә хурмын,
Әсир, чирле кебек көчсез бахырмын.

Нигә син, шаһ, борынрак килмәдең бер,
Ярама бәлзәм сөртә белмәдең бер?»

«Ишегендә, — диде шаһ, — тормадым аз,
Күрешкәндә бу сүзләр һич ярашмас.

Бүтән чакта, болай, шаһлар шаһы мин,
Бүген гарип булып ишек шакыймын.

Синең ишек гарипкә булды бикле,
Гариптән ник көләсең син бу тикле?

Сүзең белән, Ширин, жанны көйдердең,
Шулай каршы алыргамы боердың?»

Ширин әйтте жавабын: «Борма сүзне!
Гашыйкларның арасы үзгә төрле».

Һәм өстәде ачынып ук: «Житәр шаһ,
Азаплама үзеңне, килмә аһ-ваһ.

Галим-белгә булыр шул, кем зирәгрәк,
Гашыйкка тугрылык, иман кирәгрәк.

Шуңа әйтәм ки, шуның хакына мин —
Кем үлмәс һәм бары үз затына тин,

Кем уяудыр вә чиксез һәр тарафтан,
Кем инсанны вә төн-көнне яратган!

Шуның хакына әйтәм һәм бу хак сүз:
Кирәк йөз патша бул — бармам никяхсыз!»

Шулай үпкө белән ачыргаланды
Ки, Ширин шунда һуштан, хәтта язды.

Жофа сипте болан, хуш ис таратты.
Рухы салды оран, моң янгыратты.

Гүя болан баласы күз яшендин
Бөялде дә сүзе, үзен яшерде.

Мәлик тә, ялварып, ошбу боланкүз
Ишеттергәч авыр сүз, калды аңсыз.

Ничек ялварса да сүз үтмәгәчтен,
Эш узган инде гади үпкәләштин.

Ялынды шаһ, кылыр, дип, мәрхәмәт бер,
Сүзен һич алмады кыз ни сәбәптер...

«Миңа ни булды», — дип шаһ борды атны,
Тирәнтен кайгырып, уйлап оятны.

Көмеш яшьләр тамалар атка күздән,
Яна эчтән, ява кар шаһка өстән.

Бара Хәсрәү — яше яңгыр шикелле,
Бөтен бу дөньяда ялгыз шикелле.

Бара юлсыз, жәбер күреп ярыннан,
Бу хурлыкта туеп, хәтта жаныннан.

Гүя сырхау ояттан һәм бу атта
Коры сурәт барадыр — жаны артта.

Борылгалап карый — жаннан да мөһрүм,
Бу мескенлектә ат та атлый әкрән.

Атын да ул куып ашыктыралмый,
Эче янганнан туктап та торалмый.

Шушы нәүмиз халәттә аты юлда
Ирешсә бер коега — сазлы күлгә.

Булыр иде кунарга бер сәбәп дип
(Кичерсә төнне шаһ кырда гажәп бит!)

Кулын кулга сугып шаһ уйга талды:
Аның мин-минлегә шундый туналды!

Житеп килде нәгәрләр шул арада,
Хәлен белдермәде шаһ тик аларга.

Карангы иде башта бик тә ул төн,
Болыт китте бәхеткә булды айдын²⁰.

Карады шаһ — бу дөнья киң ачылган...
Бәхетсез күлмәген ертты ачудан.

Йокы кермәс булып күзе кабынды,
Бу хәсрәттә башы аска салынды.

Әмер бирде: «Нәгәрләр, йоклагыз! — дип,
Аның янында калды бер Шавур тик.

ШАВУР ҺӘМ ХӨСРӘУ ГОМУМӘН КЫЗЛАР ҺӘМ ХОСУСАН ШИРИН ТУРЫНДА СӨЙЛӘШКӘНЕ

Шавур шунда абыйларча сүз әйтте:
Үгет бирде вә Хөсрәүне юатты.

Сибеп аның күнел утларына су:
«И, шаһ, — диде көлеп, — кайгы мени бу?!

Анык беләм — Ширин сиңа гашыйк яр,
Бу ачы сүзләренә бакма, зинһар.

Авыр сүз әйтте дип кайгыда торма,
Сөяксез булмас инде татлы хөрмә.

Сыра шәбрәк булып чыкса ни тикле,
Шуңа бәрабәрән булып күбекле.

Кырыслык кылды дип рәнжемә бер дә:
Ширин туган кырыслык белән бергә».

«Үзең күрден, — диде шаһ, — ни кичердем,
Ни хурлыктар аның юлында күрдем.

Оятсызлык кылып, ул ашты хәттин,
Хатын-кызлар ерак икән ояттин.

Хәерчедәй, өмет баглап катында
Тирәк тик үрә каттым хезмәтендә.

Ширин ошбу тирәккә балта орды,
Телен кылыч итеп кисте тамырны.

Яшем акты — корытмады йөземне,
Телем талды — ул алмады сүземне.

Балын саклап сибә балкорт зәһәрне,
Ләкин ул да чагалмый бу кадәрле.

Мин ахмакка әле аз булды бу, аз!
Акыл артты, тик аннан файда булмас.

Хәерлерәк икәндер ачка үлмәк,
Сараннан ялварып алганчы икмәк.

Сусыз жирдә балыктай үлгәнәң дә
Күп артык торганыңнан тезләрендә.

Ул үзе бит шушы хурлыкка тормый,
Хакы ул бирәчәк хушлыкка тормый.

Теләсәң энжеләр — дингездән эзлә,
Кара туфракта булмас таштан үзгә.

Хәзинә эзләсәм таштан әгәр мин,
Мае беткән чырак кебек сүнәрмен.

Нигә бирим, ди, жан вә малны бергә?
Төзим сөңге кыланчык тәккәбергә.

Нигә мин таптатыйм аннан намусны?
Бу тависка куям каршы тависны.

Бүгеннән үк Шәкәргә белдерәм мин:
«Ширинне, ят, Шәкәрне үз күрәм», — дим.

Ширин кем ул вә мин кеммен? Бу ни хәл?
Ширинлектә Шәкәр — шикәр белән бал.

Ширинне бу күнелдән сәрдем инде,
Гыйшык утын тәмам сүндердем инде.

«Ширин» дисә миңа бер зат, аны мин
Куам, хәтта жанымны үз тәнемдин.

Язам бер хат: «Шәкәр, сине телим, — дип, —
Суырырга барам синең телеңне».

Моңы тыңлап Шавур тиз торды-купты,
Догалар кылды һәм шаһка жир үпте:

«Йә инде, үпкәне хәттин ашырма,
Мәхәббәт шәменә бик каты өрмә.

Уйламастан карарга килмә син тиз,
Әгәр егет икәнсең — сүзгә син түз.

Гашыйклар үпкәсе — назга кереш ул,
Наз алдыннан фикер алышу тиеш ул.

Ширин каты сүз әйтте, дип котырма,
Күнелең тезгенен һәр якка борма.

Чияне ташлама, ул, дип, сөякле!
Табалмассың чәнечкесез чәчәкне.

Шириннең күбеге бик күп, димә һич,
Сырасы да югыйсә тәтемәс ич!

Ширин дә күп синең күбекне тойды,
Шикәрең шуңа бит серкә койды.

Хәзер серкә шикәр белән аралаш,
Басылсын бу күбек, ярсуга бул баш.

Чибөрләр назланып алса, гажәпме?
Чибәр назланмаса — бу бик тә шәпме?

Чибөрөннән жәфа күрдем, дисәң син,
Телисендер чәчәк түгел, печән син.

Гүзәл кызлар була кайчак хольксыз,
Бу хәлдә, яхшысы, сабыр кылыйк без.

Асыл энжене сайлыйлар чиеннән,
Һәм алтын сандык ачкычы — тимердән.

Сызылыр әйләнә жәзбә чәнечкәч,
Вә гөл чәчәк атар чәнечке үскәч.

Ничек ярсынса да йомшар, өмет тот,
Ахырда файдага бит чакса балкорт.

Бу кайгыдан иң әйбәт чара, белсәң:
Авыр бул тау кебек, селкенмә жилдән.

Әсирсәң син очырса сине һәр жил,
Үзе тауга әсир төшәр исәр жил.

Эш авырлык белән барып, соңынча
Жиңелләнә — белә һәркем, кырынса.

Кулың сузып кына менмәссең айга,
Бер үжәтлек белән монда ни файда?

Кәжәлектә хатын да, ай да — бер ул:
Ишектән кермәс — төнлектән керер ул.

Аның һич кайгысы юк димә, зинһар,
Аның синнән дә артык кайгысы бар.

Синең ярың бар — андин үзгә ярын,
Ә синнән үзгә һич яры юк аның.

Сиңа ут капса — ул тик итәгендә,
Аның уты — һәмишә үз төнендә.

Хәзер тик тор: күңел сабыр, кәеф хуш.
Бәхетәң бик якин — бирер бу язмыш.

Котылырсың бавыңнан — бул сабыр, нык,
Эшенең ачкычы монда — сабырлык.

Биек баскыч кирәк биек түшәмгә,
Бераз көйгәч кенә балкый, ди, шәм дә.

Өметем зур — китәр тиздән бу михнәт,
Морадына шаһым, ахры, житәр, шәт».

Шушы сүзләр белән шаһны юатты,
Хәрәбәләр арасыннан юл ачты.

Вә йолдызлар аша хәбәр бирелде:
Бәхет миңе гүзәл йөзгә орылды.

(Дәвам киләсе санда.)

СҮЗЛЕК

- ¹ *Күр* — дингез кабырчыгыннан ясалган горн, хәрби боргы.
- ² *Тутыя* — цинклы күз даруы.
- ³ *Фөрят* — кычкырып аһ итү.
- ⁴ *Дөрре* — асыл энже.
- ⁵ *Үжәк* — сакчы тора торган каланча.
- ⁶ *Һиндиләр һәм төрекмәннәр* Алтын Урда чикләрендә яллы гаскәри булганнар.
- ⁷ *Ганка* — тәкәбберлегә өчен Алла тарафыннан канатсыз калдырылган кош.
- ⁸ *Мәнжәникъ* — дошманга тап ата торган корал.
- ⁹ *Чупан* — сарык көтүчесе.
- ¹⁰ *Мәрәй* — мишень.
- ¹¹ *Аргуан* — кыйммәтле, шифалы кызыл шәраб.
- ¹² *Ирәм* — оҗмах бакчасы.
- ¹³ *Касыйдә* — кызны мактау шигыре.
- ¹⁴ *Хәсрәү* монда: «Син яратмасаң, үз-үземне үтерәм», — димәкче.
- ¹⁵ *Тәмән* — ун мең.
- ¹⁶ *Ләч калҗа* — майлы калҗа.
- ¹⁷ «*Бабилне әфсен ала алмый*» дигән әйтем булган.
- ¹⁸ *Игәр тик* — әү эте кебек.
- ¹⁹ *Гоман* — Оман иле.
- ²⁰ *Айдын* — айлы, якты.

ТОТКЫНЛЫК



ХАТИРӘЛӘР

Йосыф Акчура



КЕРЕШ УРЫНЫНА

Белмим, нинди яшерен максатларны күз алдында тотыштыр, кешенең барлыгына юнәлеш бирүче табигать, исәрләндереп үз хөкеме астында тотар өчен кеше күңеленә яшәүгә мәхәббәтне мул итеп сала. Әйе, яшәешне акылдан шашарлык булып сөябез. Һәм шул буш чәчәк булган гыйшкыбыз нәтижәсендә кешелекнең яшәеше, давамы саклана. Безне шулай әсирләр хәлендә кыбырсыта-кыбырсыта эшләтеп, табигать, бәлки, үз максатына ирешәдер дә, ләкин ... монардан бәзгә ни файда?

Дөрестән дә, яшәеш белән кавышудан гыйбарәт булган гомер, күнме генә үртөнүле булмасын, чиксез ләззәтле. Аны искә алсак, шундук бик тиз үтүенә үкенү белдерәбез. Гомернең

чиксез зур газаплар күрсәткән бер өлешеннән аерылу да нинди үкенечле, юксынулы була. Чөнки гомернең ул артта калган өлешендә сөекле яшәешебезнен дә татлы бер өлеше күмелеп кала...

Тоткынлык хатирәләренең дә миңем өчен шундый табигый бер кыйммәте бар. Ләкин, белмим, укучылар аны күрерләме? Укыган кеше, һич югында бер-ике урыныннан булсын, берәз тәсирләнә алырмы? Бер госманлы язучысына охшап, алардан «бер тамчы яш» өмет итмим, чөнки бу бик кыйммәтле бәя. Йөрәкне әчетеп тетрәткән бер кечкенә тәсир... Миңа шул да җитә.

Казан, 27 май, 1907. Й. А.

1

Казан, вилайть төрмәсе, 8 март 1906.

Озын бер кышкы төн. Салкын, дымлы, ак таплы, ябырылулы бер караңгылык. Зур бөртекләргә укмашып ишелеп яуган кар гына тирә-якка сылу бер йомшаклык йөгерткән.

Йоклап ятам... Интектергәч, борчулы, куркулы йокыда түгел, дөнъямны онытып, һични сизми, төшсез-ертыксыз бер йокыда...

Көчле бер дөбердәтү, үрсәленеп, бәргәләп ишек кагу! Борчулы сискәненеп, уянып китәм. Әле таң атмаган: тышта кар аклыгы яктысы гына... Гажәп, саташуыммы бу? Юк! Тагын ишекне бәргәлиләр, тагын! Әүвәлгедән дә тәшвишләрәк, сискәндереп, ишек кыңгыравының телен өзәрлек шалтырату. Лампамны кабызам. Әле сәгать дүрт кенә. Ишекне ачам. Яңа гына юрган астыннан чыккан жылы, тирле тәнәмә тышның дымлы суык жиле сарыла. Йокыдан аерылып житмәгән күзем ишегем төбенә тезелгән кылычылы, револьверлы полицейскийлар төркемен күреп ала.

Кулларым белән күземне угалыйм: уяумы соң мин?

— Тентү үткәрергә килдек!

Авазсыз, суык рәсмилек белән, йокыдагыдай хәрәкәт ясап, өйгә керергә ишарәлим. Керүчеләрнең соңы булмас кебек: алдан полиция башлыклары, алар артыннан солдатлары, аларның да соңыннан дворниклар-гуаһлар бүлмәмә тулалар.

Китапларым, кәгазьләрем, хатлар — әйе, сөйгәнемнән килгән, кадерле, самими, мөкатдәс, яшерен серләребез язылган хатлар, рәсемнәр, сөеклемнең үзем дә кулым белән кагылырга кыймаган жандай газиз сурәтләре — бар нәрсәм, яшәешем, рухыма ямь өстөгән иң кадерле нәрсәләрем берәм-берәм саксыз чит кулларга күчәләр, жентекләп тикшереләләр... Ләкин, юк, хакыйкәтне әйтмичә булмый, шундый тупас кулларның ияләрендә дә мәхәббәт һәм кешелеклелекнең илаһи балкышы сүнеп бетмәгән икән, сиземлим, күреп торам: әти-әниемнең рәсемнәрен кулларына алганда күзләрендә йомшак, сөюле һәм тәэсирләнүле бер көләчлек чагылып киткәндәй булды.

Сәгать биш. Вакытсыз кунакларым татсыз эшләрен бетерделәр. Минә кулга алырга рөхсәт кәгазьләре барлыгын хәбәр иттеләр. Хәзерләндем. Киттек. Кар ява. Һавада дым. Урамнар тын. Аклыкка уранган кара күлгәләр йомшак, сыланучан, яңгыраусыз аяк тавышлары белән ниләр искәртәләр икән? Күз алды берничә адымда гына ачык күренә: ни өчен һәм кая алып баралар? Гажәп, әллә бу төштә генәме?..

2

10 март.

Түбән идәнле, әшәке, караңгы, томанлы бер бүлмә. Төтәгән бер лампаның тонык һәм сукыр яктылыгы белән пычранган бер өстәл башында — керле, дымлы болытлар арасыннан көчкә күренгән өч пошынмас иңсә. Ишек буендагы ятакларда гырылдашып, бүлмәне укшыткыч авыр тир һәм сарык тиресе исләренә тутырып, шинель һәм туннарын ябынган ял итүче полицаилар йоклап ята. Чиста, таза, суык, саф һавадан соң бу чиркөнеч кара елымса бүлмә дөрестән дә төрмә аталырлык. Берәве аякка калыккан. Өстәл башындагылар борыннарын кәгазьләреннән аердылар, хайвани бер тупаслык белән йокылы күзләрен безгә бордылар. Йокымсыраулы эшсезлекләрен бүлгән, туктаткан өченме, әллә тагын язып интегергә эш арт-

тырып йөрүебез өченме, алар безгә ачуланалар иде кебек. Пристав исә, нәзакәтлелек һәм йомшак күңеллелек күрсәткәндәй: «Хәзергә утырыгыз!» — диде дә, кайдадыр китеп олакты. Кятибләр кәгазьләренә иелделәр, ял итүчеләр кабат йокыларына чумдылар... Мин исә, сискәнеп, уянган минутымнан бирле гомер юлымны кабат күз алдымнан кичерә идем, бөтен уй-фикерем бер ноктага юнәлтелгән: «Кулга алындым! Ләкин ни өчен?»..

Бераздан озын буйлы, озын сары чәчле, поп кыяфәтле тагын бер егетне китерделәр. Таныштык. Чәй тәктим иттеләр: бер полицаи бу эшкә яратып ябышып, олы эш майтаргандай житдилек белән хезмәт күрсәтә иде.

Бераздан исемнәребезне яздылар, кесәләребездәге бар нәрсәләргә алып, үзәбезне төрмәгә озаттылар. Иа Рабби! Керер-көрмәс, һич су йөзә күрмәгән, тазартылмаган бер бәдрәф исә биредә сезне каршы ала. Бүлмә түгел, бәдрәф! Вәхши хайван кебек куркычып, шомланып баккан ике кеше — әйе, аһ, кеше затлары — беразга безгә текәлеп калдылар. Боларны кызганудан да күңелем сыкрап куйды...

Коены хәтерләткән бер бүлмә. Бүлмәнең яртысын ятак биләп тора. Бер почмакта — күчмә бер мич. Бүлмәнең түшәмә-диварларынан күздән яшь китерерлек өчәк ис бөркелә...

Яңа иптәшем дә, миннән үрнәк алып, бүлмә буенча йөрә башлады. Без читлеккә төшкән ниндидер ерткыч хайванны хәтерләтә идек. Бүлмәдәгеләрнең нечкә, сары, сусыл күзләсә шайтандай бер нәрсә булырга охшый. Күзләре утлы, авыз һәрчак ерылган. Һич шөбһә юк: мәңнең бар рухи эшчәнлегем бу читлектән качарга берәр ярлык эзләүгә каратылган. Бу кыланлышлары белән ул кечкенә бер сары төлкене хәтерләтә иде. Зурысы өскә киёмнән, үзеннән өчәк тир исә аңкыткан; борчылулы, хәсрәтле күзлә, дөньядан өмет өзгән караңгы чырайлысы авыр һәм янаулы йөреш белән аюга охшаган бер кеше иде. Бераз сөйләшкәч, бу бәхәтсез тоткыннарның йокысызлык белән жәфалануларын белдем. Зурысы әйтте: «Аһ, бу исереклек, арагы!.. Барысы шуннан!» Әйе, бүген бик тә үкенә иде. Тоташ, кабат-кабат түбәләр итә, инде һич тә... Ләкин, барысы да буш сүз генә, иптәшкәем: син тагын эчәккә һәм тагын бу төрмә дигән явыз урынга килеп кабаксың!

3

12 март

Караңгы төн эчәндә якты бер кояш: ул - һавасы чиркәнеч исләрдән, рухи газап һәм әрнүләрдән гыйбарәт чиркәнеч һәм караңгы бүлмәдә мәхәббәт, ваемсыз-мәшәкатьсезлек һәм шуклык-шайышлыктан торган бер гүзәл һәм нурлы мәжлес корып утыргандай... Үкенү: уфтанулар, хәтер тупаслыктар, дөһшәтле янаулардан башка аваздан тетрәнмәгән бу бәдбәхет һава андый чакта сөю тулы, юаткыч, көч-күәт өстәүче, дәрт арттыручы татлы бер музыка белән тибрәнә; өстәлләрдә чәчәк яткан жимешләр, чәйнәк-чынаяктар мәжлеснең мәгънәви зәвыкларын матди ләззәтләр белән күәтлеләр... Бу рухи ләззәт ничә сәгәтләр дәвам итсә дә, сәгәтләре минуттан да тизрәк үткәндәй була. Тирә-як караңгылыгы, әшәкәлегә, киләчәкнең билгесезлегә бу якты, пакь, куанычлы мәжлескә, бар гүзәллекләргә гадәттән тыш бер шомлы шөбһә йөгертә. Шуңа күрә бу мәжлес, катнашчыларының һәрберсенең күңеленә бер нечкә энә кадалгандай, әлегә бәхәтле минутларының кыскалыгын искәртеп, гүя күңелләргә зәһәрле тамчылар бөркөп тора: «Аерылышчаксыз! Һәм, кем белә, күпме заманнарга?!»

Ул шомлы минутлар менә килеп тә житте. Аерылыштык. Йөзләребез елмаю белән пәрделәнгән булса да, күңелләребезнең егланлыгын күрә идек. Әйе, минем дә күңелем еглый иде. Әмма бу күңел яшьләрендә, минемчә, үртәнү һәм борчылуларга караганда, куаныч һәм бәхәт хисе күбрәк иде... Очы-чиге күрәнмәгән тар бер лабиринтка юлыктым. Ләкин бит мин аерылып киткән галәмдә (аһ, нинди татлы сүз һәм мин аны туктаусыз такмакчакмын!) мине өзелеп сөйгән күңелләр бар ич!..

12 март.

Уянып киттем... Стеналары ак кырау, бәс белән акшарланган кечкенә бер куб эчендә ятам. Түшәмгә якын озынча төрәздән тимер челтәр белән телгәләнгән әрнүле яктылык сибелә. Ялгызлык. Тынлык. Уйланам, яшәргә, күрәчәкне күрергә ният итәм. Киләчәк?.. Хәзергә бу бер сорау билгесә генә: шуңа җавап эзләп ни дип әле мин үземне әвәлим?.. Берничә көн генә элек бер музыка кичәсендә булдым. Мәшһүр трио башкаруында Шуберт, Бетховеннарның илаһи даһиликлардан туган көйләре залга агыла. Тирәм-дөгеләр, сулыш алмастан, һуштан китеп, шул көйләргә тыңлыйлар. Мин исә «аны», аны гына күзәтә идем... Әнә «ул», кулларын чигәсенә куеп, бармакларына таянган, мәрмәрдән ясалган бер Психея һәйкәлен хәтерләтеп, хәрәкәтсез калып музыка тыңлый. Тыңлый... Мин, диварга сөялгән хәлдә берәздән, Бетховенның яшерен бер куаныч ташкыны итеп яратылган сонатасының, киң сулышлылык белән бу һәйкәлчекне җанландырып бөеклекләргә ашырганын, очырганын күрәм кебек буламын... Аһ, ул минутлар!.. Хыянәтчел, инсафсыз чынлык эчендә яшәгән җәннәт, хыял дулкыннарында тирбәлгән минутлар! Тагын бер мәртәбә генә булса да сезнең белән тагын кавышу булыр микән?..

...Жомга көне шәһәр салонында сәяси җыелыш үткәрү билгеләнгән иде. Салонда ике йөздән артыграк кеше җыелды. Күпчелеге — кыска, керле эш киёмнәреннән, кечкенә, елтыравык күзле, чәчсез, баш бирмәү гадәтләре чыгар-чыкмас торган татарлар иде. Мин килгәндә инде җыелыш башланган, рәис әһәмияте булмаган нәрсәләрдер аңлатып ята иде. Бу да озакка сузылмады, бетте... Тынлык. Ялгыз бу зур төркемнең гырылдап диярлек мышнап авыр сулыш алуы гына ишетелә...

— Берәр нәрсә әйтергә теләгән кеше юкмы?..

Тагын тынлык... Парламентка, ягъни сөйләшә торган жиргә түгел, Думага, ягъни уйланып утыра торган урынга әзерләнүләре күренеп тора. Барысы да башларын игән, уйлашалар. Юк, дәрәсән әйтергә кирәк: уйлану да юк. Йөзләреннән: «Ни өчен безне газаплап бирегә җыйдыгыз? Сөйләмәкче булсагыз, әйтәселәрегезне тиз-тиз әйтегез!.. Эшебез бар. Әле өйлә йокысын йоклаганыбыз юк!» — шелтәсе сирпелеп тора. Әмма бу шелтә кемгә каратылган соң?..

Рәис сабырсызлану белән, тагын: «Кабат сорыйм, сөйләргә теләүче юкмы?» — диде. Ниһаять, беренче рәттә утырган, элеккегә сәүдәгәрләрдән көяз бер зат сүз алды. Бәйләнешсез, чамасыз бер интектергеч чыгыш. Мондый «парламент»ка караганда, сүзсез «дума» — җан рәхәте.

Беренче рәткә үтәм. Сул як күршем минем янына утыруымны өнәмәде. Янәшәсендә мин булудан җаны кысыла. Кулыннан килсә, ишектән үк чыгарып атардай. Мин дә мөнбәргә юнәлдем. Мин нәрсә әйтәчәкмен? Белгәннәргә ул тулысынча һәм күптән мәгълүм. Белмәгәннәр өчен, һичкайчан ишетмәгәндәй, әүвәлгечә үк билгесез булып калачак. Димәк, һәммәләр өчен — файдасыз буш сүз лыгырдау гына. Кайберәүләре — кул чабачак, икенчеләре — чырай чытачак. Алкышлаучыларның учларын авырттырганыма, мин бу шалтыравык шалтыратуга сабыйлар кебек куаначакмын. Чырай чытканнарга, алардагы тузынуларга бу тагын берәз ярсу өстәү булачак... Менә шул гына!

Чыгышым андый гадәти булмады. Бу иске сәүдәгәрдән соң мөнбәрдә ярсып, ялкынланып чыгыш ясым! Соңра — алкышлар, кызу бәхәс... Үземнең хаклыгымны раслау теләге... Тагын беркадәр чыгышлар... Тагын бәхәсләр... Җыелганнарның — һичберсенә исә китми: бу шау-шуда алар үзләренә бәйләнешле бер нәрсә дә тапмыйлар. Алар өйләдән соңгы йокыларында...

Ләкин, аһ, ул хәлләр инде тик хыял минутлары!..

Бу кубка охшаган жирнең әйтеп булмый торган төстәге ишеге, гүя чиркөнеч хезмәтен үтәргә теләмәгән бер төс белән, шыгырдап-сызгыргалап ачыла: «Чәй әзер, югарыга чыгып алыгыз!»

14 март.

Сөгать икеләр. Ыгы-зыгылы пычрак урам буенча полиция һәм казак озатуында шәһәр төрмәсенә китеп барам. Полиция бүлгәгә төрмәсеннән юнәлтеләчәк вакытка өч-биш якын дуслым озатырга килгән иде. Аларның самими кочагыннан ихтыярсыз аерылып киткәнемдә кальбемдә нәрсәдер өзәлгән кебек булды. Артыма борылып карадым. Дымлы күзләре белән миңа текәлгәннәр иде. Инде узып барышлы урамдагы төрлө карашларны күзәтәм: куанычлы, мәхәрәле, кайнар теләктәшлек карашлары... Бер шәһәрдәшем: «Бер-икесе мөселман!» — дип кычкырып кала.

Төрмә капкасы алдында туктаттылар. Чиркәнеч, керле зур бер капка. Калын тимер рәшәткәле. Зур гәүдәле шинельлеләр. Йөзләрендә мәрхәмәтсезлек, сугышчан бер тапкырлык. Боерык кына бир... Авыр капка, белмим, тагын кайчан безгә ачылмакчы булып, матәмле, әрнүле аваз салып, артыбыздан ябылды.

Кечкенә генә идарә бүлмәсендә исемебезне, төсөбезне-сыйфатларыбызны, биебыз, хәтта телләребезне сорадылар, тикшерделәр, санадылар. Өсбашыбыз, әйберләребез тагын бер мәртәбә тентеп тикшерелде. Ниһаять, канәгать елмаюлы бер зинданчы, дүрт бикләүле ишектән үткәреп, безне байтак яшьләр булган бер бүлмәгә атты. Шау-шу. Кул кысышулар. Бу жанлылык безне дә бөтереп алды...

Акрын-акрын бүлмә һәм бүлмәдәгеләр үз эш һәм шөгыльләренә кайттылар. Диварга тирән баткан төрәздән житәрлек якты алмаган бу басынкы, гөмбәз түшәмле, кабергә охшаган бүлмә махсус эчендәгеләрне кысарга, изәргә чамалап ясалган кебек. Кечкенә, тар ишеге, бик тө калын диварлары үзенә хас бер рәвештә кешенәң жанын кыса, ниндидер бер тимер кыса эченә бикләнгән кебек сулыш алуны читенләштерә. Өч тарафына кара төстәге караватлар тезелгән, уртада калган мәйданчыкка керле, майланып беткән ике тар өстәл куелган. Шуңа рәвешчә, йөрергә тар гына жир дә калдырылмаган. Бүлмәдә миннән башка тагын уналты кеше. Һәммәсе 5 нче март кичәсендә кояш баеганнан соң кулга алынганнар. Күбесе — университет студентлары. Озын, чал чәчле бер өлкән яшьтәге кеше белән кырыкларга житкән бер чиновниктан башка — һәммәсе яшьләр, 20-25 яшьләрендә...

6

16 март.

Акшамга кадәр һәр кеше бу вакытлы каберенә инде урнашып беткән иде. Вакытлы... Ә бәлки кайберәүләр өчен мәңгелектер дә...

Караңгы төшкәләгәнче мин азагына якынлашкан «Помпеиның соңгы көннәре» дигән романимны язып бетерим дип мәш киләм... Циркның караңгы зинданы. Грек Глюкис белән Олентус дигән христиан. Алар арыслан һәм капланнарның ерткыч тырнаклары, ач төшләре илә телгәләнәчәк. Берсе — гөнаһсыз, хуҗалары биргән нәфсе сыйлары белән көчле рухлы; икенчесе — чиксез илаһи бер иман бүләк иткән бер изге якты дөрт белән. Зарыгып үлем көтәләр...

Болар — караңгы, юеш төрмә бүлмәсендә...

Меңләгән халыкның ачулы, тантаналы авазыннан гөрләгән, нурга баткан киң цирк... Мәйданда канлы көрәшләр, жир кан белән чыланган. Бөтен якны кан исе баскан... Халыкка, бу ярыган римлыларга кан күрү, кан исе сизү вәхши бер зәвык, бер ләззәт, жәннәт рәхәтләре бирә. Үкерешәләр. Көлешәләр, куанычтан тетрәнеп бакырышалар: «Әйбәт! Ух, әйбәт!»

Христиан Олентус... Бу — бер куәт, шундый бер куәт ки, бөтен бу кодрәтле, өркеткеч, мәһабәт, әмма гаделсез, интектергеч жәмгыятьне, мәдәниятне тар-мар итәчәк... Ул — христианлык, аның шартлаткыч тәэсиреннән илаһи югарылыкларга күтәрелгән шәхес, ул — күк нәсихәтләреннән

күбрәк, ул — бөтен галәмне каплаган гаделсезлекләрдән мәйданга килә. Кешелекнең өске бер өлеше алтын-көмешкә күмелгән: сәләтсез, идеалсыз яшәешләрен иң пычрак әшәкелекләрдә, иң канлы вәхшилектә кичерергә мәш киләләр. Күпчелек исә өметсез, иртәгә көнсез, ачлыкта жәфа чигәләр...

Христианлыкны таратучылар, пәйгамбәрләре кешелек бәхете исеменә үз-үзләрен онытканнар. Олентус та, өч-биш минуттан соң һәр әгъзасы ерткычлар тарафыннан ботарланып ташланасын искә дә алмыйча, зиндандагы иптәшенә христианлыкның иң саф өйрәтмәләре мәхәббәт һәм гафу итү икәнен аңлату белән мәшгуль...

Олентус христианлык жәелүгә үзе генә сәбәпче түгел. Рим империясе шәһәрләре циркларының һәммәсендә һәрчак әллә никадәр Олентуслар вәхши хайваннарының кызгану белмәс тырнак һәм тешләре белән теткәләнәләр йәки теткәләнәргә әзерләп куелганнар, алар илаһи бер диннең нурлы сүзләре белән шул һәлакәттәгә иптәшләрен юаталар, христианлыкка юл күрсәтәләр. Чөнки бу чакта ирекле тормыш өчен дөньяның бөек бер революциясе башланып килә...

Рим империясе мәхәббәт, туганлык һәм тинчлеккә нигезләнгән бу яңа жәмгыятьнең барлыкка килүенә карышыуында хаклы түгелме? Христианнар аларның гасырлар буге сыенып яшәгән аллаларын хурлыйлар, кай дәверләрдән бирле гаделлек нигезләре саналган милек, гаилә, ватан фикерләрен, жәмгыятьнең яшәеш рәвешен, һәммәдәгә әхлакны, кыскасы, һәр нәрсәгә үзгәртмәкчеләр... Озак заманнар буге хокук яулаган, табигый бер нәрсәгә әйләнгән дәүләт һәм хөкүмәт яшәешнең табигый саклану чарасына өверелгән, әгәр ул бу жәмгыятьне сакламаса, үз бурычын үтәүдә кимчелеккә юл кую булып иде...

Жирнең кояш тирәсендә әйләнешендә үзгәреш никадәр аз булса, кешелектәгә вакыйгалар кабатлануында да, күрәсәң, үзгәрү шундый ук аз була: хәзерге камерамдагы бу яшь рухлыларның күбесендә дә Олентустагы алкыч, экстазлы ярсу һәм иман бар... Күбесе бер максат — кешелек бәхете өчен үз-үзләрен онытканнар, барлык шәхси зәвыкларын идеалларына корбан иткәннәр... Аларны бу зинданда туплаганнан соң ерткыч хайваннарга түгел, Сибириянең ак, үтергеч суыкларына әзерләгән хөкүмәт тә хәзерге жәмгыятьнең сагы вазифасын үти... Мин — бу идеал корбаннарына рәхмәтлемен. Хөкүмәт тә, гадәтчә, хаклы. Кызганыч, һәр икесе бушка тырыша: дөнья тагын искечә хәрәкәтендә дәвам итәчәк. Дөрөс, хәзерге жәмгыять төптән үзгәрәчәк. Ләкин, ни үкенеч, кешелек — бәхетсез кешелек тагын бәхет күрмәячәк...

7

19 март.

Бүлмәгә жанны кыса торган бер караңгылык тулды. Үпкәләрдән чыккан сулыш, тышка таралырга тишек-ярык табалмастан, томан булып бүлмәне тутыра. Ике суык лампа бу куе караңгылыкны, шәмәхә һаваны ерып үтәлмәстән, янындагы егетләр битенә генә эчпөшүргыч сары тап булып яткан. Баш чатный, исерткеч бер арыганлык күз кабакларын баса. Авыр, газанлы бер йокыга талам...

Кечкенә сәкедә жиде кеше ятабыз. Уң ягымда — хәстә, зәгыйфь, шешенгән бер ветеринар, сул ягыма укмашкан чәчле бер математик туры килде. Көчкә шулар арасына кысылдым, күпме бу авыр йокыда буылганмын. Сулышым буылып уянган чагымда һава сулап булмас бер хәлгә килгән. Сулыш алу авырлашканы өстенә, һава кичкелеккә куйган чиләктән чыккан сасы ис белән зәһәрләнгән иде. Белмим, нинди чыдамлылык беләндер иптәшләрем гырылдап йоклыйлар. Төрәзәгә якынлаштым. Форточканың ике катын да ачтым. Ух, жанны терелткөч суык, иркен, саф һава!..

Бераздан тагын урыныма барып йокыга талдым. Иртән уянганымда иптәшләр минем бу көнгә нәүбәтче (дежур) итеп билгеләнүемне әйттеләр. Кичә мин йоклаганда алар киңәшләшкәннәр һәм шундый бер «конститу-

ция» төзөгәннәр: алфавит буенча, һәркөн берәү бүлмәдәге бар гомуми эшләрне үтәчәк. Өстәл чистарту, икмәк кисү, чәй әзерләүдән эшемне башлап жибәрдем. Бәхетсезлек һәм бәхет кешеләрне бердән таныштыра ала. Шундый якынайтучы бәхетләр була ки, бер-берсен гомерендә бер мәртәбә дә күрмәгән ике адәм баласы, бер анадан туган шикелле, кочаклашып үбешәләр. Һәм аерым бәхетсезлек заманнарында бер-беренең канына сусаган ике дошман бер минутта мәңгелек дуска әйләнәләр. Безнең башларга төшкән бәхетсезлек тә безне бер кичәдә дуслаштырып куйган иде: иртәсен инде бер-беребез белән әшнәләрчә шаярыша идек.

8

20 март.

«Конституциябез» «коммуна»чылык кагыйдәләренә нигезләнгән иде. «Коммуна» киём һәм ятак жиһазларынан башка нәрсәләргә хосусый милекчелекне танымый. Акча, пычакка кадәр — һөммәсе уртак. Егерме дүрт сәгать вакытыбыз мәгълүм бүлекләргә бүленгән, һәр бүлектә аерым бер эшчәнлек билгеләнгән. Иртән сәгать сизгездә — урыннан тору. Унга кадәр — иртәнге аш-чәй. Соңра, төшкә ашка кадәр һәркем уку-язу белән шөгылләнә... Кыскасы, жентекләп бер төртипкә салынган казарма гадәтенчә — катгый бер программа. Һәркөн, алфавит буенча, бер иптәш нәүбәт белән, бу «закон»нарыбызның катгый үтәлүен күзәтә, дежурный эшләрен башкара. Төп канунга берәр төзәтмә кертү соралса, шул көнгә нәүбәтче житәкчелегендә «коммуна», һөммәнең катнашында аны тикшереп, күпчелек аваз нигезендә карар чыгара.

Әйе, бу — бер уен, балалар уены гына. Әмма ул кеше рухын, шәхси хиреслекләренә эзгә салуда гыйбрәтле бер уен. Күрик, безнең кечкенә «коммуна» ничек яшәр?..

9

22 март.

Биредә дә менә өч көнебезне уздырдык. Сәгать кичке тугыз. Уртадагы өстәл тирәсендә тыгыз тезелешеп утырып, авазсыз уку белән мәшгульбез. Ачкычлар чыңгырдавы, йозак тирәсендә маташулар авазыннан соң ишек ачыла: кулга алынуыбыз сәбәпләрен ишеттерергә чакыралар.

Чиратым житте. Мин дә киттем. Бәдрәф исе тулган бер бүлмәгә керттеләр. Озын буйлы бер жандарм офицеры, нәзакәтлелек күрсәткән булып, утырырга тәкъдим итте. Ул миңа гаепләү актын биргәндә мин аны күзәтү белән мәшгуль идем: парихмахер кулыннан яңа үткән кебек соргылт чәчле, ак йөзле кызларныкыдай гүзәл баш; киң йөзнен өсте таралыбрак торган ефәк кебек нечкә, йомшак чәчләр белән чикләнгән. Алтын пенсне артыннан тыныч, канәгатьле моң күзләр ялтырый. Йомшак, таза янаклар өстендәге нечкә сары мыеклар матур итеп бөтерелеп куелган. Килешле, зур булмаган борын, матур кызыл иреннәр. Сөйләшкәндә балкыган кимчелексез матур ак тешләр. Киёмнәре башкала тегүчеләре кайчысыннан чыгып, бүген генә иясе кулына тапшырылган диярлек матур һәм яңа... Өстәл өстендә яткан мамык кебек куллары, зур тырышлык белән тазартылган тырнаклары, кабаланусыз, һичбер янау билгесе күрсәтмәстән, жиңел йокыга талганнар кебек. Якты, балкыган бию залларында декольте, ачык изүле ханым-кызлар белән бөтерелеп әйләнү йәки дә гүя йомшак келәмле, кечкенә, әсәрләндергеч ярым караңгы бер йокы бүлмәсенең киң мендәрләрендә жиддичә киенгән гүзәл бер хатын берлә тезгә-тез утырып шагыйранә сүзләр сөйләшү өчен генә яратылган бу гүзәл егет, соклангыч, затлы офицер — бөтен Казан жылбәзәк шәкертләренең нәфрәтләнеп курыккан кешесе — дәншәтле эшләре белән танылган рәхимсез һәм инсафсыз господин Протинский иде.

Мин «Гавамияте иштиракия» хазбендә (Социал-демократлар партиясендә) торуда һәм шул партия фикерләрен татарлар арасында таратуда гаепләнем икән. Бу нигезсез, мәгънәсез гаепләүнең ялгышу булганын, нигезсез, мәгънәсез икәннән аңлаттым. Язып бирергә тәкъдим итте. Русча яза белмәвемне әйттем, үзенәң язып бирүен үтендем. Кабул итте.

Язган вакытында күзенәң елтыравы тагын да арта төште кебек. Йомшак чыраена ниндидер бер хисчән һавалану йөгәрде. Йоклаган йомшак куллар куәтләнде. Шатырдаган каләм кәгазьне ертырлык ачулы хәрәкәтләне; хәрәфләр, сүзләр укыр өчен жайлы гажәп бер жиңеллек белән тезеләләр. Эшкә керешү белән Протинский бөтенләй башка кешегә әйләнде...

Минем җавабым тәмам булды. Ул да үзенәң нәзакәтле тынычлык халәтенә кайтты. Бер-ике сорау белән мөрәҗғәгать иттем. Ул тыныч кына җавап кайтарды. Бүлмәдән чыкканымда аякка калкып хушлашып калды.

10

24 март.

Күңеләмдәгәләрне, кичерешләремне аңлату бик кыен: кальбемнең кыллары туктаусыз тетрәнә һәм бу миңа сызланулы бер ләззәт бирә...

Менә таң атты. Ачык, ләкин тимер рәшәткә белән телгәләнгән тәрәзәдән гүзәл бер жылы язгы җил керә. Татлы, саф, куанычлы көнчыгыш җиле. Тәрәзә алдындагы бина түбәсендә чыпчыклар чырылдашалар, шаян һәм шук сикерешәләр. Күгәрченнәр очынып уйныйлар. Офык бик тә чикләнгән: каршыда ак, биек стеналы мунча. Күккә генә чикләүче берәр пәрдә кора алмаганнар. Ул чиксезлектә, зәңгәр тирәнлекләргә сузылган. Менә мунча артыннан котылган якты кояш, рәшәткәлә тәрәздән кереп, күзләренә камаштырды. Идәндә рәшәткә күлгәсәннән калган зур шахмат тактасы сызылды.

Иртәгә — бәшарәтә Мәрҗам (пасха бәйрәме). Ерактан моңлы бер гөрелте хәлендә чаң авазлары ишетелә. Әле бүлмә йоклый. Мин маңгаемны рәшәткәгә терәп, бер мәрхәмәтле караш теләгәндәй, юк, тузан кадәр бер мәхәббәт эзләп, күк тирәнлекләрен иңлим...

Төрмә, зиндан — чүп тә түгел! Хәят үзе зиндан түгелмени?! Хәятендә хакыйкый хөррият, ягъни мәхәббәт тапкан кеше генә шуның хатирәсе илә төрмәгә керүгә борчылыр... Мин кайчан ирек күргәнем бар?.. Кайчан яндыручы, үтерүче мәхәббәт зәүкын татыганым булды? Кыскасы, кайчан гына, бер минутка гына булса да, мин бәхетле, ирекле дигән нәтиҗәгә килгәнем бар?

Ләкин ник кальбемнең һәр кылы болай тетрәнә? Ни өчен куәтле бер көч күкрәгемнән күтәрелеп, бугазымны кыса, сулышымны буа? Ул — тимер куллы, иң бәхетсез заманнарымда мин аның мәрхәмәтсез дәншәтен сизгәнем бар... Юкса хәятемнең үлем киңәйтә барган бушлыгында хөрлек үзенә бер кечкенә таяну ноктасы хасыйл итә башлаганмы?.. Юкса ялган, интектергеч хөррият шулай юкка чыгуына үртәндерәме?..

11

25 март.

Тыгыз, куәтле бер яктылык, шатырдаулы-гөрелтеле бер музыка йокымны ачты. Их, нинди гүзәл көн! Белмим, табигать безне үртәргә теләме? Чиркәү музыкасының биюче көйләре барган саен куәтләнә. Бүген — бәшарәтә Мәрҗам. Хаин, мәсхәрәче язмыш! Күкнең фәрештәләре тыныч кешелекнең коткаручысын тәбрикләгән өмет уяткыч, юаткыч бу якты көн кешелек өчен башка бар котылу юлын эзләгән безнең хыялый яшьләренә үзләре табынган хөррияттән аера!

Бу көн, кешелекне коткаручыны тәбрикләү кебек үк, үлгән табигатьнең янадан терелүен дә тәбрикләү көне. Агач төрегә кадалап үтерелгән «Адам улы» (Гайса) бер атнадан кабат терелә икән, бер кыштан бирле жансыз

яткан жиргә дә көчле жан керәчәк, чирәмнәр яшелләнәчәк, агачлар яфрак ярачак, чәчәкләр ачылачак... Ә без исә боларны күрүдән мәхрүм.

Бу көннең гүзәл куанычлы бер гадәте бар: тотылган, читлеккә ябылган кошларны мәрхәмәтле кешеләр сатып алып, явыз кошчылар читлегеннән азат итәләр. Мәхлуклар, бәргәләненп-чырылдашып, иреkkә — урманнарына, әниләре, сөеклеләре белән кавышырга омтылалар. Их, мондый чакта бу кошчыкларның бөләкәй йөрәкләре ничек куәтле тибәдер?! Бу гадәтне уйлап һәммәбез жанланабыз, йөрәкләр ярып тибә башлый. Кызык, әллә без дә бер коткаручы кул көтәбез инде?!

... Менә кояш та баеды. Авыр бер караңгылык басты. Иртәнге шат йөзләр, иртән шат балкыган йөзләр борчылулы гамь белән караңгыланган. Иртәнге дәрәтле кальбләр дә инде үртәнүле бер тынлык... Коткаручы кул да юк, котылу хәбәре дә...

12

27 март.

Һаман әле ул еглатучы сәгәтьләр исемнән чыкмый: белмим, ничәнче числа булгандыр, иректән: «Иртәгә ике иптәшне сөргенгә озатачаклар», — дигән өркеткеч хәбәр алдык.

Китәчәкләрнең берсе — өметле бер хокукшенас (юрист) егет, икенчесе — урта мәктәпне дә тәмамламастан сәясәт давылының котылып булмас өермәсенә капкан, әле акылга да утырып житмәгән хыялый бер үсмер. Сигез-ун көнлек танышлык дәверендә хокукшенасның егет рухлы, мәктәп шәкертенә саф хыяллы егет булуларын беләп алган идем инде.

Ул кичне киткәннәр шәрәфенә концерт бирелде. Китүчеләрнең икесе дә алтынчы камераның иң яхшы җырчылары иде. Хокукшенас көр тавышлы бер бас белән «Ике каһарман» дуэтын җырлады. Бөтен камера иртәгә, белмим, кая сөреләп күмеләчәк бу яш талант өчен әрнеп, күз яшьләрен көчкә тыеп, интектергеч бер тынлыкта тыңлый иде. Хаинның ныклы кыставына князь Игорьнең шагыйранә бер асылзатлылык белән җавап бирүен егет илаһи дулкынлануга күтәрелгән аваз белән башкара. Көй бөтен бүлмәне тутырып гөрли. Ул үзе дә, князь кебек үк, намуслы әсирлекне ватандашларына зарарлы бер хөррияттән өстен күрә. Бу авыр, җитди дуэттан соң, иптәше шук, көлке, сатирик җырларны үчләнүле, дәрәтле итеп, зур осталык белән башкарды. Бу сугышчан җырлар бөтен камераны берәзгә авыр хакыйкәттән ераклаштырып, бәхетле көлкеләр белән тутырды. Кропоткин, Стессельләр, тагын әллә кемнәр көчле бер тантана белән төгәрәтәп-төгәрәтәп әвәләнәләр, бөтен иске идарә үзенә лаеклы бәясен ала... Аһ, бу рухи үч алудан туган исерткеч күнеллелек бик кыска вакытка гына җитә: авыр чынбарлык — караңгы камера, калын диварлар, йозаклы, бикле ишек-ләр, рәшәткәле тәрәзәләр шундук күзгә бөрелә дә, иртәгә булачак фажигане искә төшерә...

... Бөтен төрмә китүчеләрне озатырга тупланды. Бүлмәдә көчле дулкынланулардан туа торган ыгы-зыгыны көчкә каплаган гөрелтеле бер җанлылык. Надзирательләр искәртүләренә һичкем колак салмый. Ниһаять, аерылышу вакыты җитте. Хокукшенас башта якин дуэты доктор белән кайнар кочаклашып үбеште. Аһ, ул хәсрәтле минутлар! Алар авазсыз еглашканда шунда булганнарның һәммәсенә йөзләре тартыша, күзләреннән ихтыярсyz эре яш бөртекләре төгәри иде... Соңра һәммәбез алар белән кочаклаштык, үбештек, еглаштык. Шуң чак авыр, хәсрәтле, үксүле бер аваз белән «Вечная память» җыры сызылып агыла башлады. Хушлашулар соңгы минутына якынлашканда көчле, тантаналы аваз белән «Марсельеза» җырлана башлады. Шуң җырның көр, батыр, мәйданнарга чакыручы көе астында алар камерада һәм төрмәдән чыгып киттеләр. Алар камера агындагы тимер рәшәткәле капкадан үткәндә: «Тиздән күрешербез!... — ди-

гән өметле хушлашу сәламнәрен кычкырдылар. Капка янында тупланган тоткыннар исә, авазларын көчәйтә барып, үчле бер шуклык һәм тантана белән, юанычлы жыр жырлый:

Иске дөньядан аерылык,
Үләксәсен таптыйк та типкәлик...

13

30 март.

Гомуми бер таркау тынычсызлык. Кичә, белмим кайдан килеп кереп, бөтен төрмәгә таралган гомуми амнистия хәбәре куәтләнгәннән куәтләнә барды. Сәгать уннар тулганда надзирательләр, администраторлар да хәрәкәткә килде: губернатор киләчәк... Димәк, губернатор шәхсән үзе азат итәчәк...

Интектергеч, дулкынландырулы нидер көтү: тынлык, тәртип саклау юк, һичкем гадәти эше белән маташмый. Сабырсызлык. Борчылулар. Һич булмаган бәхәсләр, әңгәмәләр. Туктаусыз, көйсез такмаklar, ыгы-зыгы һәм шау-шу. Зәгыйфь кенә... өстенлеген сиздергән... кайгылы аваз — доктор тавышы: «Азат итү башланды. Страхтонов азат ителә».

Тирән бер тынлык. Хәвефләнүләр. Бөтен камераның йөрәге ашкынган. Һәм бу тирән тынлыкта йөрәкләрнең тибүе ишетелер кебек. Берничә минуттан соң тагын гөрелте, тагын көйсез генә такмак әйтүләр, сүзләр...

Ишек авыр-авыр ачыла, күңелле елмайган зинданчы керә.

— Смирнов, әзерләнегез, азат ителәсез!

Иптәшебез, хушлашуны да онытып, бер минут эчендә нәрсәләрен жыештыра да, камера ишегеннән тышка атыла... Димәк, аны тулысынча азат иттеләр. Минә дә шулай азат итәрләрме? Ләкин һәрчак төшенкә күңелем шомлана да тора. Шуңа күрә йөрәк тибешем дә көчәя генә бара. Башыма кан йөгәрә. Тез буыннарым куәтсезләнә. Ниндидер бер коры аваз белән сорыйм:

— Гафу гомумиме?

— Юк, белмим...

Өметсезләнү. Рухи газап. Аһ, кешеләр бу кеше газаплау юлларын нинди яхшы беләләр, моның өчен ниләр генә уйлап тапмаганныр да, ниләр ижат итмәгәннәр! Бер төрле тынлык һәм мавыгу эчендә икеләнеп торганда, күңелдә — изүче, үтерүче бер депрессия. Инде онытыла башлаган иректә яшәүләр берничә минутка күз алдында калка, жанлана да, төтендәй очып, юкка чыгып, әсирлектә калган рухларны жәһәннәм тырнакларына ташлап калдыра.

Әмма коткарулар дәвам итә: Менә Алексеев, менә Гассар, бәхетсез, йомшак кальб, даим гаиләсә өчен борчылучы ата... Менә, ниһаять, чикләнгән фикерле рухани Зелинский...

— Житәр, бүгенгә шуның белән чикләнәбез.

Дөрестән дә, сәгать төнге унбергә атлаган. Ләкин инде йоклап буламы соң? Шау-шу, дөгъвалар. Бердәм сигез-ун кешенең азат ителүе, губернаторның үзе килүе, ниһаять, азат ителгәннәреннән әйберләрен алырга камераларга кайтып килмәүләре... Тагын кайбер шундый билгеләр, ишарәләр күпчелек өчен зарыгып көткән азат ителүләрнең һәммәгә кагыласын дәлиллиләр кебек. Шул ук вакытта кайбер көчле рухлы егетләребез моның киресен юрыйлар иде...

Ярты төннән соң ничек булса да йоклап китәргә тырышып карадым да, юк, булмый. Нервларым шулкадәр тузынган, эштән чыккан; төнем изелеп арыган, интеккән, әлсерәп йокыга талырга әзер, әмма күңелем уяу, актив эшчәнлектә. Бетмәс-төгәнмәс шашка уйным имеш тә, дамкага чыгарга мәш киләм. Юк, бу төш тә түгел, тирә-ягымда нәрсә барын күрәм, төшенәм, уйнамаска теләм, һаман уйным да уйным...

Шул азагы булмаган газapta, ниһаять, таңны аттырдым. Сәгать алты.

Һәркөн көчкә-көчкә тугызларда уянган камера, ятактан күтәрелеп, тагын гөрли башлады.

— Гафу гомуми микән, түгел микән?

Уф, кан эчкән сорау, кайчан гына жавабыңны табып бу жәһәннәмнән котылырбыз соң?!

14

1 апрель.

Жомга намазларын төрмә имамы белән укырга рөхсәт биргәннәр иде. Жәмәгать намазларын башкаручы имам әфәнде элек мине юатырга тырыша иде:

— Бу күнелсез хәлгә артык борчылу ярамый, бөөк затлар да төрмә күргән: хәзрәти Йосыф, имам Әгъзам... Мин мондый юатулардан үртәнәм. Нәрсә, мин бер сабиймы һәркемгә билгеле бу хикәяләр белән мине юатырга, шундый кызганыч бер бәндә булып күренәм микән?.. Сүзен бүлдем:

— Һич әһәмияте юк...

Ул көннән менә өч атна да кичте. Ирексезлек дәвам итүдән туган борчуларга кичәге нервлы тетрәнүләр өстәлеп, һәммәбезнең сабыр һәм чыдамын какшатты. Алла кешеләрне зәгыйфь итеп яраткан. Шул кыска вакытлы борчылулар да теге олы горурлык хисен изде, үз-үзенә хөрмәт хисен түбәнсетте, кыскасы, кешене үз күнеленә чит нәрсә алдында тез чүктерергә житәрлек басым ясады.

Кичә тагын жомга иде. Имамның вәгазен түбәнчелек белән тыңлыйм: «Аләм нәшрех ләкә садрәкә...»

Ух, бу — минем буюм житмәслек. Кечкенә, бик кечкенә ижтиһадым, кешелекнең иң зур инкыйлабларынан берсенең ничеклегенә карата әйтелгән изге сүzlәр белән үземне юатырга оялам... Шулай да бу илаһи сүzlәрне файдаланудан күнелемдә сүzlәр белән әйтеп булмый торган зәвык тоям: «Әмәнна вәсәдакнә, фан мәгаль гасыр ясра, ән мәгаль гасыр ясра...»

15

1 апрель.

Ишек ачылды. Тоткыннарда үз теләге белән хезмәт итәргә теләгән, төрмәгә кереп йөрү хокукы булган ханым, кулында букет:

— А...га,— дип эндәште.

Зәвык белән гүзәл итеп төркемләнгән сөмбел, энже чәчәге. Ух, нинди хуш ис аңкый! Дулкынланып-ашыгып сорыйм: «Кемнән?!» Бер ханым-кыз китергәнән сөйләде, исемен әйтмәгән...

Интектереп жанны кысучы зинданны бер нур балкытты, хушбуй исенә тутырды. Зиндан караңгылыгы, сагышлы моңы юкка чыкты. Инде бөтен галәм гүя алдымдагы саф букеттан гыйбарәт: букет — яшел яфракларга, якты, яшь, хуш исле чәчәкләргә күмелгән язгы иртәдә яшел бакчага чыккан бер яшь кызны — «аны» күз алдыма китерә иде... Аһ, гүзәллек — залимлек, караңгылык, хәсрәт-борчылуларның һәммәсен, һәммәсен жинә торган нур!..

16

6 апрель.

Табигатьнең һәм кешелекне коткаручының янадан терелүенә багышланган шаулы гүзәл бәйрәм көннәре дә үтте. Үтте, безгә ачы бер истәлек, интектергеч күнел төшенкелеге генә калдырды... Ул нурлы якшәмбе кара язмышыбызда яктылык чаткысы кебек бер ноктадай күренә иде, бер якты өмет ноктасы иде. Килеп життек — ул сүнде... Аһ, нинди мәкерле мыскыл!

Бөтен Русия шатлык, куаныч белән бер-берсен мәңгелек газаптан котылу хәбәре белән тәбрик иткәндә, хөкүмәт вәкилләре тоткыннардан берсенә Якутскига биш елга сөргенгә хөкем ителүен ишеттерде... Якутск... Сибири-янең мәңгелек кар белән кәфенләнгән бу кабере — бер дөнья зәмһәриредер (суык тәмугы)... Анда сөргенгә җибәрелү — мәңгелек сөргенгә хөкем ителү ул.

18

(17 нче бүлек бастырылмады.)

8 апрель.

Без — төрмәдә... Ләкин һәр кеше дә тоткын түгелме соң? Зинданчылар-га карыйм: һәркөн шул төрмәдә, шул бер үк эштә... Ә без исә биредә, әлбәттә, вакытлыча гына. Ләкин алар моңа мәңгегә хөкем ителгән. Кич-ләрен без, үлгән кебек, тыныч йоклыйбыз. Алар исә һәр унбиш минут саен сәгәтләрен корырга — йокламаганлыкларын исбатларга мәҗбүрләр...

Ялгыз болар, төрмәчеләр генәме тоткын? Әнә бер чиновник, бер администратор, менә бөтенләй икенче бер сыйныф вәкилләре — сәүдәгәр, промышленник... Һәммәсе: бае-ярлысы, наданы-галиме, берсе дә калды-рылмаган, дөньядагы урыны билгеләнгән, чикләнгән, чөнки мәгълүм бер рәвештә генә гомер итәргә, көн кичерергә билгеләнгән һәм хөкем ителгән. Ирек! Коры бер сүз, татлы хыял гына ул!..

20

(19 нчы бүлек бастырылмады.)

9 апрель.

Кояш баю вакыты кешегә һәрчак тәсирле була: гомеребезнең бер көне үлә! Инде ул кире кайтмаячак, кабатланмаячак, аны дәвам иттерү дә мөмкин түгел!.. Кеше бу хакта уйланмыйча гына, гадәттә, сәбәпсез генә тәсирләнә. Мин үзем ниндидер билгесез бер борчылу белән тынычсызлан-маган берәр шәфәкъ вакытын хәтерләмим. Ләкин монда тышкы сәбәп, кичерелгән гомернең дә зур катнашы бар. Мәсәлән, менә хәзергесе вакытта калын тимер рәшәткәлә тәрәзә аша күз алдымда көннең үлгән күзәтеп торам...

Газапландыручы, чикләүче сызыклардан хасыйл кагыйдәгә җавап би-рерлек ак бина, ак дивар... Өстенә тәртип белән сузылган кара такталар тезелгән. Янәшәсендә эч пошыргыч бер кирәксезлек белән антик стильгә тартым итеп эшләнгән бер ахмак капка... Капка алдындагы эскәмиядә туң бер һәйкәл кебек җансыз йокыга каткан чем-кара бер зинданчы... Бушлык. Тынлык. Ниһаять, балкусыз, җансыз, коңгыр төсле энгер яктылыгы. Һич-нинди җанлылык әсәре, яшәү авазы юк. Бөтен күз алды бәхетсезлеккә талган!

21

(21 нче бүлекнең кайбер кисәкләрен бастырырга теләмәдем.)

15 апрель.

Кичә районнарда сайлаулар көне иде. Уникесендә үк Алкин белән ике мөселман крестьяннарның сайланачак хәбәре бу йозаклы капкалар, калын диварлардан үтеп безгә дә ишетелгән иде. Ләкин һаман әле кичәгә сайла-улар нәтижәсен белмибез...

... Инде ишеттем: сайланганнар!

Шул чактагы кичерешләремне, аларны ничек күтәрә алуымны аңлатып бирә алуыма ышана алмыйм... Сөендемме? Ничек кенә әле...

Ике-өч ел гына элек булса да... сайланыр иде. Сайланачак иде. Ә менә кичә Алкин сайланды! Һәм бу үзгәрештә минем дә бәлки түбәнчелекле хезмәтем тигәндер...

22

16 апрель.

Бүген бөтен районнар буенча сайлауларның төгәл нәтижәләре беленде: өч мөселман, биш кадет! Иртәгә — шәһәр сайлаулары. Биредә инде мотлак йә мөселман, йә кадет сайланачак.

Шөкер, авыл, район мөселманнары да үз хакларын якый белделәр... Казанның, ничә елдан бирле үз кулларында дип санаган мәгърифәтсез, искелекне сөюче бу Азия шәһәренең һәм районнарының үзләреннән йөз чөергән күрделәр! Гасырлардан бирле жан атып, бер тарафтан, татарларны өркәтеп, наданлык һәм фанатизм чокырына батырып, икенче яктан, русларны котыртып, тәрелеләр якый гына булу фикерендә тотарга тырышулар нәтижәсез калганын күргән октябристлар, монархистлар, миссионерлар бүген ачудан ут чәчәләр... Кайберләре бүре тиресен көтүче чикмәне белән каплап, телләрен татлылатып (татарлар өчен ясалган бер мәдрәсәдә рус әдәбияты укыткан бер мөгаллим), ачынган бер сәдәлек белән, татарларның конституциячеләргә ышанып, үз мәнфәгатьләренә каршы хәрәкәт итүләре, ул депутатлардан бер файда күрмәячәкләре турында, имештер, татарларны сөйгәннәре өчен яна-көя, борчыладыр. Программаларында ортодокслыктан, руслыктан башка юнәлеш һәм милличелекләренң мәңгегә хокуксыз яшәвен иң әһәмиятле нигез итеп алган царчылар (монархистлар) иртәгә шәһәр сайлауларында конституцион-демократлар (кадетлар) кандидаты урынына берәр мөселманны сайлатырга тырышчакларын белдерәләр! Әй, газиз дускайгыналарыбыз, меннәрчә рәхмәтләр инде үзегезгә! Ләкин, газиз дускайгыналарым, бу мәхәббәтле теләктәшлекләрегез, бу гадәттән тыш илтифатларыгыз ни өчен бүгенгә кадәр — мөселманнар конституциячеләр белән берләшеп өч депутат сайлатудан әүвәл күрелгәнә, ишетелгәнә булмады? Ул чакта фәкать тупас-примитив, мәдәниятсез, консерватив татарларның вәкилләр хокукларын чикләүләр, иркенлекләр турындагы сүзләренә-сөйләнүләренә юл бирелмәскә тиешлеген генә даулый идегез. Хәзерге сүзләрегезгә тулысынча ышанмаса, сезнең хакта берникадәр тискәре карашта булырга сезгә сәбәпләр житәрлек түгелме соң?

... Бу егетләренң булдыксыз, жиңелгән, ачулы тузынган, өзгәләнгән һәм, ниһаять, үч алырга һичбер чара тапмыйча, сабийларча, хәйләлөгән булып кылануларын йәки чын мәгънәсендә ялагайлануларын, түбәнлекләрен күреп, сәламәт, яхшы, гадәләтле рус миллиәтенең мораль һәм милли антларын истән чыгарып, боларның теленнән чәлдәргәлөгән буш фикерләр белән тирә-якка усаллык, дошманлык чәчүләрен бу буын табигатенә туры килмәгән нәрсә рәвешендә кире кагуларын күзәтеп, аһ, никадәрләр сөнәм!.. Бер вакытлар болар Казанны үз помещьеләре дип санылар иде, тантаналы шау-шуларынан качып котылып булмас иде... Хәтта кайбер мөселманнарны да ауларына эләктерергә теләделәр... Мөселманнарның күзен ачарга теләгәннәргә каршы кыздылар, күперенделәр. Ләкин хакыйкәтне пәрделә алмадылар, хурлыклы жиңелеп, шымчылык, ялганчылык һәм ялагайланудан башка чара тапмадылар.

Бу хәлләренң нәтижәсе шул: шымчылар корбаны булып яшәгән кешеләр иректән мәхрүм ителгән кебек, олы богауда интеккәннәре дә бүген күпмедер вакытка гына булса да борчылу-үкенүләрен онытып торырлык ниндидер бер сихер тәэсиренә ияләр...

СОҢГЫ СҮЗ УРЫНЫНА

Ул кырык өч көнлек тоткынлык хәйтем үткәнгә бер ел булды. Тоткынлыгымның соңгы көнен кәгазгә төшермәгәнмен. Бүген инде шунысы гына истә калган: төштән соң камерага надзиратель килеп керде.

— Кайсыгызны коткарыйм?

— Беляевне.

Бу бәхетсез яңа туган баласын күрергә зар булган йомшак күңелле бер ата иде.

— Юк.

— Алайса, А...дыр?!

Бүген инде сайлаулар үтеп киткәнлектән, бар халык минем чыгарылуымны көтә иде.

— Әйе. Әзерләнегез!

Әллә ни каушап төшмәдем. Башта чынаягымдагы чәйне эчеп бетердем. Иптәшләр белән хушлаштым. Ниһаять, өч бикле ишекләрне ачып үткөрөп чыгарып жибәрделәр. Яз башының гүзәл, якты бер шат көне... Иңнәренә жиңел, ак язгы киёмнәр кигән, зонтиклар тоткан ханымнар, ханым-кызлар... Инде миңа бөтен нәрсә, бөтен Казан гүзәл, көләч, елмайгандай булып күренә... Мин бу жиңел һәм жылы көндә авыр, кара кышкы киёмнәрдән, авыр мехларга чумып арбада урамнардан үткөндә һәркемнең карашы га-жәпләнеп мине сөзеп кала иде...

Кайткач кына ишеттем: Казаннан Шершеневич сайланган булып чыкты.

... Бүлмәмә дуслар тулдылар. Тәбрикләр. Чәй. Шатланулар.

Кичен сайланган депутатлар шәрәфенә банкет үткөрелә икән. Мине дә чакырдылар. Нотыклар. Тәбрикләр. Тостлар. Мине дә тәбриклиләр. Гүя бу көнгә кадет-мөселман жиңешен минем дә тырышлык әзерләгән...

Пароход. 10 июнь 1907.

Текстны 1907 елда Оренбургта басылган китаптан Мәсгут Гайнетдинов әзерләде.

АКЧУРИННАРДАН БЕРСЕ

«Казан мөхбире» газетасының 1906 ел 5 ноябрь санында басылган «Гаяз әфәнде» дигән мәкаләсәндә* Йосыф Акчура Исхакыйның «Кәләпүшче кыз» хикәясен «шагыйрәнә» язылган, дип югары бәяләгән иде. Бу фикерен ул коры дөгъва итеп кенә калдырмаган, татар әдәбиятына үрнәк рәвешендә дип әйтерлек әсәр дә тәкъдим иткән. Әйе, аның «Мәүкуфият хатирәләре» («Тоткынлык хатирәләре») махсус «хис вә тәсир илә язылып, укучыларына да ул хис вә тәсирне бирә алырлык» итеп эшләнгән. Ул лирик шигърьләр, поэмалар белән ярыша алырлык шигъриятле бер рәвешкә китерелгән. Бу эштә автор классикларча осталык күрсәтә: шигърияттән ерак булган чиркәнеч төрмә күренешләрен, интектергеч тоткынлык хәлләрен сюжет итеп ала да, гүзәллектән ерак бер материалны кешелек рухының олылыгын чагылдыручы шигърият итеп сәнгатьчә гәүдәләндерә.

«Мәүкуфият хатирәләре» язылган чорда татар әдәбиятында әле нәсихәтчелек (дидактика) принциплары өстенлек итә иде. Нәсихәтне исә сурәтләмиләр, гәүдәләндермиләр, бәлки сөйләләр, әйтәләр, әдәбият, башлыча, «сөйләү», «әйтү» поэтикасына нигезләнгән хәлдә дәвам итә иде. «Кәләпүшче кыз» һ. б. әсәрләрдә һәм авторларда сәнгатьчә сурәтләү принциплары

* Бу мәкалә «Мирас» журналының 1992 елгы 6 санында басылды.—Редакция.

төрле дәрәжәдә ургылып кайнаса да, аларны яңа әдәбиятның нигезе, төп принципына әйләндерү мәсьәләсен шау-шусыз, беренчеләрдән булып нәкъ менә Й. Акчура күтәрә, әдәбиятның бу яңа юлга борылышын ул билгели. Матур әдәбият тарихының бу көннәренә күз салсак, яңа әдәбиятның икеләнүсез бердәмлек белән Й. Акчура тәкъдимен яклавын, аның сафына басканын күрербез. Тик бер кеше — үз талантына, аның жиңу көченә ышанып өлгәргән Г. Исхакый гына, бу принцип хаклыгын тулысынча таныганы хәлэндә, Й. Акчура «Мәүкуфияте» тылсымына буйсынмау юлын сайлый. Аңа алманка, тормыш чынлыгына, фактка, реализмга нигезләнгән үз «тоткынлык хатирәләрен» — «Зиндан»ын яза. (Шуннан сонгы башка әсәрләрендә дә аңа каршы куелуның теге яки бу эзләрен күреп була.)

Яңа әдәбиятның киләчәктәге классиклары, «борынлау» көннәрендә, Й. Акчура «шигърияте» тылсымына юлыгып, үсешләрендә кискен борылыш ясыйлар, шул яңа поэтиканы үзләренә өлгә итеп алалар. Мәсәлән, традицион мәдхия (ода), һөжү (сатира), назирә (пародия) чикләрендә мул жим тапкан Г. Тукайның «хис вә тәсир бирү» принцибын кабул итеп, авыр эзләнүле яңа лирика юлын сайлавы, «Нур» газетасы нәсихәтчесе Ш. Камалның «Вакыт»ка күчеп, «импрессионизмга» тартым хикәяләр яза башлавы, Ф. Әмирханның «Төхфәи мәхәббәт», «Кадерле минутлар»ы, Г. Ибраһимовның башлангыч чор «романтизмы» һәм сәнгать-лелек, «гармония» даулаган мәкаләләре Й. Акчура «өлгесенен» зур сәнгать булып чәчәк атуы ул. Алай гына да түгел, әдәбиятта Й. Акчура башлаган сызыкның безнең көннәргәчә сузылуын күрүләре дә әллә ни кыен түгел...

Күренә ки, Йосыф Акчураның әдәбият тарихында язып куела торган үзенә зур урыны бар. Әмма бу әсәренә тарихи әһәмияте моның белән генә дә чикләнми. Г. Исхакый да, Г. Ибраһимов та, полемик кызулыкка бирелеп, аңарда «хис вә тәсир шигъриятен» генә күрергә тырышалар. Чынлыкта исә «Мәүкуфият хатирәләре» эчтәлегенә буенча да әдәбиятыбыз тарихында кабатланмас, уникаль бер күренеш югарылыгына күтәрелә алган. Әсәрдә автор тарих һәм шәхес, революция һәм кеше, ирек-ирексезлек, бәхет-бәхетсезлек кебек социаль-политик һәм әхлакий проблемалар күтәрә; аларга сәнгать әсәрләренә хас булган конкрет көнкуреш планында гына түгел, логик анализ нәтижәсе буларак фәлсәфи яссылыкка чыгарылган җаваплар бирә. Менә шул үзенчәлегенә «Мәүкуфият хатирәләре»н фәлсәфи, аны да бездә, белүбезчә, башка кабатланмаган, Платон диалогларын хәтерләткән әсәр итә. Бер үк вакытта, «хис вә тәсир» өлкәсендәге кебек үк, бу мәсьәләдә дә әдип үлчәмне, чаманы бозмый, төгәл саклый. Шуңа күрә мондый үзенчәлекләр, зур осталык чагылышына әйләнеп, әсәренә сәнгатьлелеген көчәйтәләр. Бер карашка, автор үтә киткән бер скептик: кеше тормышы, яшәеш тирәлегенә — караңгылык эчендә, киләчәк — билгесез. Бу өшкә тирәлек иң куанычлы минутларга да үзенә шомлы шөүләсен сала. Шуңа күрә, йөзләр елмая пәрдәсә белән капланган вакытта да — күңелләрдә үксү. Халык (татар) — гамьсез, күлмәкләргә ут кабынырлык ярсу дәртләр кайнаганда «өйлә йокысын йоклау» турында гына «уйлана» ала. Акчура революциянең жиңчәгенә аз гына да шикләнми. Әмма бу да аңарда өметсезләнү хисе уята. Үзе өчен түгел: «Хәзерге җәмгыять төптән үзгәрәчәк. Ләкин... бәхетсез кешелек тагын бәхет күрмәячәк»...

Йосыф Хәсән улы Акчурин 1876 елда Сембер губернасы Зөябаш (Тимошкина, хәзерге Барыш районы) авылында мәшһүр фабрикантлар гаиләсендә дөньяга килә. Әмма аңа бик тиз «Акчуриннар»дан (фабрикантлардан) аерылырга туры килә. Яшьли әтисез кала. Йосыфка 7—8 яшь вакытта, улы белән кардәшләре Зөһрә Акчурина-Гаспринскаяларга Кырымга кунакка баргач, әнисе бер төрек укымышлысы белән танышып, аңа кияүгә чыга һәм улын да алып Төркиягә китеп бара. Шул рәвешчә, Йосыф сабий чакларыннан Төркиядә үсә. Үги әтисе аны хәрби юнәлешле мәктәптә укуга, ул мәктәпне тәмамлагач, хәрби уку йортына укырга урнаштыра. Хәрби белем йортында Йосыф булчак офицерларның яшәрен революцион хәрәкәткә актив катнаша, кулга алына һәм сөргенгә жиңерелә. Сөрген урыныннан ул диңгез аша Ливиягә кача, аннан Мисырга килә. Мисырда да төпләнеп калалмастан, университетка укырга керергә ниятләп, Парижга юл тотта. Ватанга кайтып, мирастагы үз өлеше хисабына, уку елларында үзен материал яктан тәмин итү мәсьәләсен хәл кылып, ул Парижның Сорбонна университеты хокук бүлегенә укырга керә һәм аны тәмамлап, 1904 елларда Ватанга кайта. Биредә татарлар арасында куәт ала барган милли азатлык хәрәкәтенә катнашып китә. Ул — «Мөселман иттифакы» партиясен оештыручыларның берсе. Аның программасын яза; партия оештырылгач, аның Үзәк Комитетына сайлана. Парижда укыганда ук инде ул актив журналистлык хезмәтенә керешә, Мисырда чыга торган төрки «Шураи өммәт» газетасына (ихтимал, Төркиянең оппозицион газеталарына да) мәкаләләр яза, үзен үткен каләмле, фикерле журналист итеп таныта. Казанда «Казан мөхбире» дигән татарча газета чыгарырга рөхсәт алына (1905 елның 29 октябрендә чыга башлый). Газетаның нашире-редакторы русча укыган, Казан университе-

тының хокук бүлеген төмамлаган Сәетгәрәй Алкин татарча яза белми. Тәҗрибәле журналист Й. Акчура — газетаның сәркатибе, газета материалларын әзерләүнең үзегендә ул тора.

Й. Акчура фамилиясе артында мифик «фабрикантлык» түгел, әнә шундый сирәк кешедә очрый торган бай тәҗрибәле, авыр, сикәлтәле тормыш юлы тора. Аның скептиклыгы түгел, самимилек белән сугарылган «бәхетсезлегә» турындагы үртәнүле сүзләре игътибар үзегенә куелырга тиеш. Романтикларча хисчән үсмер егет Төркияне дә, үзен «казна кешесе» итеп тәрбияләргә теләгән үги әтисен дә үз итә алмаган. Икеләтә үги — яшәгән гаиләсә үги, яшәгән иле үги — һәм бу «үги»лек аңа мәңгелеккә ябышкан. Ватанына кайткач та аны һичкем тулысынча бу ил кешесе итеп кабул итә алмаган: аңа Төркия кешесе итеп караганнар (моңа «мишәр» итеп читләтүләр дә өстәлә). Аңа да, Тукай кебек: «Гаиләсенә жиһанның ник тудырдың ят кеше?!» — дип өзгәләнергә аз туры килмәгәндер... Ул — менә шундый Акчурин. Аның «фабрикантлыгы», «буржуй»лыгы түгел, шәхесе, эшчәнлегә, ижаты бизмәнгә салынырга тиеш.

Ижаттагы, әсәрләрдәге мөнәсәбәтләр, фикерләр, хәтта автор исемнән әйтелгәндә дә, язучының үз фикере чагылышы гына була алмый. Мондый әсәрләр язганда автор — сәнгатьче, артист. Язучы сәнгатькәрлек югарылыгына күтәрелә алган икән, аның барлык әйткән сүзләре өлегә әсәр структурасы таләбәннән туган була. Геройлары гына түгел, автор үзе дә мондый очракта бер әсәр эчендә генә дә әллә ничә төргә керүе мөмкин булган «образ-маска»га әйләнә ала. (Шуңа күрә дә вульгар социологик тәнкыйть Й. Акчураның әсәрләренә әйләненеп тә карамасы, гаепләр өчен аңа иң гомуми бер «принцип» — фамилиясенә «буржуаз» булуы житеп торды.)

«Мәүкуфият хатирәләре» үзенә сафлыгы белән Тукай, Такташ әсәрләрен хәтерләтә. Сәнгатьтәге мондый төгәллек «халыкчанлык» дигән термин белән атап йөртелә. Халыкчанлык исә, «буржуаз» да, үзенә каршы саналган социаль төркемнәргә канга батыруны күзләгән мәгънәдәге «социалистик» та була алмый.

Халыкчанлык авторның үз халкына жан фида кылырлык тирән мәхәббәтәннән барлыкка килә. Йосыф Акчура ижатында бу мотивны чагылдырган фактларны табып була. Әлегә «Гаяз әфәнде» дигән мәкаләсендә генә дә моңа ике урында ишарә бар. «Татар әдәбиятыннан иң күп тәэсир берләп укыган китабым «Кәләпүшче кыз» булды. Илдән ерак идем. Ул заман зинһемне Казанның карлы, тавышсыз, жансыз көннәре... татарлар Казанны тутыра иде. «Кәләпүшче кыз»ны укыр көн шул Казанда гомер иттем һәм миллиәтем чыккан иң һәлакәтле, иң агулы бер чобанның сызлавын үз рухымда хис кыларак гомер иттем... Хикәянең икенче басылуына кушымта ителгән хатны укыганда чыдый алмадым... озын-озын егладым». Гаяз Исхакый карашлары белән үз карашлары нигезләрен чагыштырганда да: «... ул (Гаяз) инде кешелек дөнъясының ялгыз бер кисәгенә, үзе белән шул ук каннан, шул ук диннән булган бер өлешенә генә түгел, бөтен бичара, жәберләнгән, түбән, интеккән, ач-ялангач күпчелегенә хезмәт итәчәк булды. Инде аның карашында бәхетсез инсаннар көтүе залим вә мазлум, әрәм-шәрәм итүчеләр вә ачлар дигән икегә генә бүленә иде... Бу фикердә инде Гаяздан аерыла идем. Бәлки рухымның ул кадәр гали булмавыннан, бәлки нәсел тәэсире белән, бәлки гыйлемдәге кимчелектән, бичара авторыгыз, һәр кеше бүтән үз миллиәтенә хезмәт итүне иң алгы планга чыгарырга тиеш, дигән ышанудан уза алмадым».

Менә шул үз халкына әрнүле, тетрәнүле мәхәббәте бу вакытта Акчураның тормышында абсолютка омтылышлы бер күренешкә әйләнә. Аның, Гаязлар кебек, бөтен алдынгы яшьләргә бөтереп алган олы, «бөтен кешелек» идеалларында янып яшәү хәрәкәтенә кушылып китмәвендә, үзе үк искәрткәнчә, әлегә халкына мәхәббәте, аңа хезмәткә омтылышы хәлиткеч роль уйный. Нәсел каны, фамилия кебек факторлар исә актуальләшкән тенденция белән бер юнәлештә атлауга сәләтле, яңа көч өстәүче кулай шартлар гына булып кала. «Гаяз әфәнде» мәкаләсә һәм «Мәүкуфият хатирәләре» әйтелгәннәргә бәхәскә урын калдырмый торган чагылышы булып тора. Бу язмалар әдәбият тарихында бик сирәк очрый торган кискен борылышның, төптән яңаруның башлану ноктасын тәшкил иткән, бу яңаруның төп юнәлешен билгеләгән халыкчан әсәрләр югарылыгына күтәрелгәннәр.

Әдипнең сәяси йөзә, конституциячә демократ (кадет) булуы да, безнеңчә, беренче чиратта, ижади эшчәнлегендәге өлегә үз халкына мәхәббәт принцибына барып тоташа. Бу момент та өлегә әсәрләрдә берникадәр чагылышын тапкан. Автор революционерларны илаһи югарылыктарга күтәрә мактый. Мәкаләдә Гаязлар социалистлыгын шулай олылый. «Мәүкуфият хатирәләре» исә, асылда, халыкның идеологик тормышында төп урынны тоткан әдәбиятта революционерларны реабилитацияләү, аклау карары булып тора. Автор әдәбиятка персонажлары революционерлардан һәм аларны эзәрлекләүче жандарм, полиция һәм төрмәчеләрдән генә диярлек торган әсәр тәкъдим итә. Революционерлар иң матур уңай сыйфатлар белән

сурәтләнә. Бу — авторның үз партиясен мактау, күпертү түгел, киресенчә, тормышның бөтен шәхси уңайлыктарыннан ваз кичеп, килешсез көрәш юлына баскан яшьләр, студентлар, социалистлар (Гассар) турында сөйләү. Язучы бу яшьләрне түземсезлек күрсәтүче, жәмгыять тынычлыгын бозучы «тәртә сындыручылар» итеп түгел, бәлки әшәкелеккә баткан жәмгыятьне яңарту өчен аңлы көрәш юлына чыккан, бу һәлакәтле юлда соң чиккәчә, батыр чыдамлылык күрсәтә белгән кырыс көрәшчеләр итеп күрсәтә, бу сыйфатлары өчен аларны хөрмәтләвен, аларга рәхмәтле булуын искәртә. Әмма бу кырыс фидакярлекләр аларның кешелек сыйфатларын тынычландырмый. Алар — бала жанлылар (йомшак күңелле ата — Гассар, баласын күрер өчен интегүче Беляев), олы дуслыкка, бердәмлеккә, оешканлыкка сәләтлеләр. Рим коллык империясен — колбиләүчелекне жимергән башлангыч чор христианнары («Помпейның соңгы көннәре» романы) эпизоды белән, революционерларның жәмгыятькә чит, очраклы хәрәкәт булмавы, кешелек тарихында гадәти, традицион бер күренеш икәнә исбатлана, аларның һичшиксез җиңәчәге искәртелә. Мәнә шул ноктага житкәндә генә, гүя скептиклығы исенә төшкәннән генә, автор сискәндергөч сүз әйтеп куя: «Ләкин ни үкенеч, кешелек — бәхетсез кешелек тагын бәхет тапмаячак» (6 бүлек); «Ирек! Коры бер сүз, татлы бер хыял!..» (18 бүлек). Шул ук вакытта әсәрдә авторның бер чиктән икенче бер чиккә тайпылуы кебек каршылык барлыгы сизелми. Әсәрнең мотивлары органик бер бөтенлеккә, бер системага китерелгән. Бу каршылыктар бердәмлеген шул ук халыкчанлык принциплары үзенчәлекләре белән генә аңлатып була. Халыкчанлык шәхси йөки узгынчы социаль максатлардан чыгып кеше канын түгүне күтәрә алмый. Йосыф Акчураның «кадет»лыгында да, төш шикелле сабийлыгында гына күргән «фабрикантлыгы» йөки «Акчурин»лыгына, «конституцион иллюзияләр» йөки «реформист»лыкларга караганда, халыкчанлык тәэсире көчлерәк булган, дип уйларга нигез бар. Бу — авторның революционерларга мөнәсәбәтендә, аларны идеаллаштырып сурәтлөләрәндә чагыла. Ул аларны аңлый, әмма үзен алар сафына куша алмый. Әмма «халыкчанлык» ул тормыш конкретлыгынан аерылып, хыял болытларына атланып очып йөрү дә түгел. Ул белемлекне, яңалыкларга житди игътибарлы булуны сорый. Революционерларның максатка житмәстән туктамаслыгына, революциянең җиңеп чыгасына ышанган Акчура, төпле белемле кеше, философ буларак, кешелекнең киләчәк язмышы турында уйлана, революция җиңүе нәтижәсендә «кешелек — бәхетсез кешелеккә» яңа дәһшәтле фәжигаләр ябырыласын ул сизенә, үткен, әрнүле бер рәвештә, шуны искәртеп, әрнү белән: «Ирек! Коры бер сүз, татлы бер хыял!..» — дип үрсәләнә. Инде без бу өметсезләнүләрнең культ чоры дәһшәтләрәнең ерак кайтавазы икәнә аңлай алабыз...

Күргәнәбезчә, зур булмаган күләмдәге бер-ике әсәре белән Й. Акчура татар әдәбиятына яңа темалар, сюжетлар, мотивлар, яңа эмоциональ бизәкләр, образлар һәм сурәтләр, яңа дөнья, фәлсәфә алып килә. Бу яңарулар зурдан кизәнү генә булып калмыйлар, шифалы яңгыр кебек, әдәбиятыбыз табигатен яңарту, жанландыруда катализатор ролен уйныйлар.

Шул рәвешле, Й. Акчура яңа әдәбиятыбызга нигез салучыларның, нәтижәле өлеш кертүчеләрнең берсе булып тора. Объектив чынлык, фәнниклек дөгъвасын яклайбыз икән, авторны һәм аның бу әсәрләрен әдәбиятыбыз тарихында үз урыннарына куярга, укучыларга житкерергә, дәрәслек һәм хрестоматияләргә кертергә, өйрәнергә, үз бәясен бирергә мәҗбүр булабыз. Бу исә әсәргә жентекләүләрдә дә алдыбызга яңа бурычлар куя. Язучы әсәрнең «Помпейның соңгы көннәре» романы турындагы 16 нчы бүлеген үзә редакцияләгән, Истанбулда чыга торган «Төрөк йорты» журналында (1911, № 6) «Шималь төрөкләре (татар) әдәбияты» рубрикасында «Бер тоткынның хатирәсе» исеме белән бастыра («Й. Т.» дигән псевдоним астында). Ихтимал, бу аның төшереп калдырылган, нокталар куйган жирләре тутырылган тулы басмасыдыр. Төркиядә (Истанбулда) 1914 елда әсәрнең икенче басмасы дөнья күрә. Әдип архивында бәлки әсәрнең кулъязмасы да саклангандыр. Шуны табып, әсәрнең тулы вариантын әдәбиятка кайтару — мөһим бер эш. 12 март, 1 апрель бүлекләре икешәр мәртәбә язылганмы? Басмада 17 нче бүлек дип бирелә (без 18 дип куйдык), искәрдә 17 нче бүлекне цензура үткөрмәве әйтелә, 18 нче бүлек юк, моның дәрәсә ничек икән? Кулъязмасы табылса, төгәлсезлекләргә төзәтү мөмкин булыр иде.

Без тәкъдим иткән «Мәүкуфият хатирәләре» тәржемә итеп бирелде. Оригиналәндәге алынма сүзләргә шигъри һәм стилистик йөкләмәләре бар. Алардагы авазлар аһәндәшлеге, аллитерацияләр хикәяләнүнең сюжет барышы белән тыгыз бәйләнгән авазлар гармониясен тәшкил итәләр. Й. Акчураның эмоциональ бизәкләүләргә сюжет элементы дәрәжәсенә күтәргән бу әсәрдә авазлар гармониясенең функциональ активлыгы зур. Аларны аңдый активлыкта тәржемәдә биреп житкерү мөмкин дә түгелдер. Илаһи югарылыктарга омтылышлы кичерешләр, хыяллар, идеаллар турында сөйләгәндәге, тискәре күренешләргә карата чиктән тыш

нәфрәтләнүләрен белдергәндәге экспрессивлыктар тәржемәдә, кызганычка каршы, тулысынча диярлек, нейтральләшә. Оригиналдәге шул үзенчәлекләренә күрә, сизеп, төсмерләп укыганда, дөрөстән дә, укучы бу әсәренң, проза белән язылган булса да, «шигырь» дип аталырга хаклы икәннән үзе аңлар иде.

Әйткәнбезчә, «Мәүкуфият хатирәләре»нң 6 нчы бүлегендә Й. Акчура төрмәдә «Помпеиниң соңгы көннәре» дигән романын язып тәмамлавы турында сөйли. Дөнья әдәбиятында мондый исемдәге әсәрләр бар. Мәсәлән, инглиз язучысы Э. Д. Булвар-Литтонның (1803—1873) «Последние дни Помпеи» (1834) романы. Ләкин автор «тәржемә» дими, үз язмасы кебегрәк сөйли. Язучының шундый әсәре булып, ул әдәбиятыбызга кайтарылса, бәлки аның ижаты тагын да күләмлерәк һәм күпьяклырак балкып китәр иде.

Туган халкына олы мәхәббәт һәм Казан Й. Акчураның ижат язмышында аерым бер урын биләп тора. Революциянең җиңелүе, реакция һөжүме, Себер, сөрген тунлыкларыннан котылып өчен, аны 1908 елда Ватанын ташлап, кабат чит илгә китәргә мәжбүр итә. 1911 елда Төркиядә ул «Төрөк йорты» дигән журнал чыгара башлый. Әдипнең Төркиядәге ижаты безгә билгесез диярлек. Ул — гадәттән тыш актив каләмле журналист, галим, философ, зур акыл иясе. Әмма «Төрөк йорты»ндагы күп кенә мәкаләләрендә гадиләштерү, комплятивлык кебек, «вакытлы», үткенче тенденцияләр активлыгы да үзен сиздерә. Төркиядә ул Хәрби академиядә, Истанбул университетында һ. б. югары уку йортларында тарих укыта, күп кенә зур-зур фәнни хезмәтләр язып бастыра (алты томлы «Сәясәт тарих дәресләре», «Аурупа фикере жәраяннәре», «Сәясәт вә икътисад» һ. б.). Кемальчылар революциясе вакытында революциягә катнашып, Совет илчесе Аралов язучына караганда, Кемаль паша Ататөркнең иң якын ярдәмчесе дәрәжәсенә күтәрелә, «Кемаль пашаның уң кулы Агаев, сул кулы Йосыф Акчура иде», — ди Аралов.

1920 елда Төркиядән килгән илчелек сәргатибе сурәтендә Й. Акчура Мәскәүгә дә килеп китә. Революциядән соң ул, башлыча, Истанбул университетында эшли. 1935 елда Истанбулда вафат була.

Г. Ибраһимов әле унынчы елларда язган мәкаләләреннән берсендә еллар, заманнар үтәр, безне ярсыткан һәм илһамландырган күп кенә идеаллар юкка чыгар, без язган, яраткан әсәрләрнең кайнарлыгы да, мәгънәсе дә жуелыр. Заманабызның ядкаре булып тик ике әсәр әдәбиятыбызда мәңгә яши алыр: Гаязның «Инкыйразы» һәм Йосыф Акчураның «Мәүкуфият хатирәләре» дигән кебегрәк фикер әйткән.

МӘСГУТ ГАЙНЕТДИНОВ.



СОЛТАН КИРӘМӘТ

Фәнил Мансуров

Роман*

ҮЗЕМ ТУРЫНДА БЕРНИЧӘ СҮЗ



Мин еракта гомер сөрсәм дә, рухи кыйблам — шәһри Казан. Гадәттә, адәм баласына бәр-береннән аерылгысыз ике төрле хис хас — туган жир һәм туган тел хисләре. Моны, әлбәттә, мәркәзбездән читтә яшәүчеләр аеруча сизгер тоя. Әйтик, мин тумышым белән Башкортстаннан икәнмен, әгәр туган тел исәбенә Казанда яшәсәм, асыл ватаным — туган жиремнән аерылам. Йөки киресенчә, Уфада торам икән, ул чагында татарча ижат итә алу мөмкин-

леге юк. Уйласан, гажәп хәйран хәл! Кем ничек уйлыйдыр, әдип кеше бу ике хисне бербөтен итеп һәрдаим тоярга тиештер. Уфада мине, мәсәлән, татар диләр. Казанда исә — башкорт. Югыйсә, туган авылым Чакмагышта барчабыз да татар әдәби теленең нигезе — урта диалектта сөйләшәбез. Татар халкын шул рәвешле рәсми бүлгәләүләр шәхси мөнәсәбәтләргә дә кагыла. Мондый хәл ижат өчен генә түгел, һәммә культуралы кешегә дә куркыныч. Дөрес, соңгы елларда бу мәсьәлә берәз йомшара төште кебек, туган тел белән туган жир хисләрен берләштерү мөмкинлекләре туды. Башта үзем байтак еллар Казанда хезмәт итсәм, хәзер инде олыгаймыш көнемдә туган ягымда — Уфада яшим. Минем барча әсәрләрем Башкортстан татарлары турында. Бәлки, күпләрнең укыганы да бардыр, мәнә берничә китабымның исеме: «Хәерле юл», «Якты тауда бүз тургайлар», «Ак буран», «Өй чатында көмеш әрем», «Агыйделкәй алкын». Әле тәкъдим ителә торган күләмле яңа әсәремдә дә сүз Башкортстандагы милләттәшләребезнең ачы язмышы хакында. Вакыйга Ык елгасының сульяк буйларындагы башкорт булып язылмаган Тау-Иле дигән кечкенә татар авылында бара. Төп герой Коләхмәт картның бер тәүлек эчендәге уйлары аша өч буынның авыр көнкүреше сурәтләнә. Совет власте — партия диктатурасы заманында бу авыл халкы жирсез, атсыз, аннары эшсез калдырыла, хәтта туган теленнән яздыру чигенә житкерелә. Сүз башында туган жир, туган тел хисләре турында әйткән идем. Мәнә шул ике хис романның башыннан ахырынача дәвам итә, бу четерекле мәсьәләгә кагылышлы үткәндәге һәм бүгенге авырлыклар, кыерсытылулар тасвирлана.

*Журнал варианты.

Тау-Иленең ай яктырткан тымызык урамында кемдер мылтык атты. Ихатадагы Бурзай, шуңарга шыңшып, чинап куйды.

Төннең бу мәлендә Коләхмәт карт та уяу иде. Ул, мылтык тавышына аптырап, өйнең алгы ягындагы караватында калкынды да, берәз тынып торды, атыш бүтән кабатланмагач, аннары түшөгәнә кире ауды. Көндөздән үк аның эче пошып, үзәл-дына жаны өзгәләнде, күңеленә төрлө уйлар килде. Моңарчы карт йокысызлыктан болай изаланганы юк иде. Йомшак түшөгәндә ул, ярыйсы борсаланып, әле бер, әле икенче ягына әйләнде, житмәсә, бая бертын оеп, шул арада яман саташып та өлгерде.

— Ләгънәт! Безне кол итмәкче, каһәр! — дип сөйләнде үзе.

Аның бу саташуы көндөз өнендә уйлаганнары булмады микән? Имештер, өйнең урта ишегеннән гадәттәгә зур як түгел, ялан басу күренә. Шул басуда төпчек оныгы Сөендек чапкычлы трактор белән өлгермәгән игенне ура. Килене Маһинур да, быел унынчыга төшсә уллары — кара баш Каһарман да шунда. Болары Сөендек урган игенне чүмәләгә өяләр. Коләхмәт карт моңа аптырый, аларны туктатырга теләп, ишеккә бара. Тик ул анда чыга алмый, ишекнең теге ягында, күзләрен алартып-акайтып, ата шайтан — иблис сакта тора. Коләхмәт карт як-ягына карана: бөтен тирәдә адәм, ат сөякләре ята, алтын-көмеш бихисап. Бу — үлеләр дөньясы ләбаса. Карт моңардан куркып калмый, бары тик аптырый: Сөендек тә, Маһинур да, Каһарман да нигә кирәкмәгәнне кылалар, иблис өчесен бердәй сихерләп, аларны кол итмәгәндер бит? Үзе дә нишләп монда — үлеләр дөньясында, әллә ата шайтан аның үлемсезлеген белеп, урлап алып киткәнме? Әгәр оланнарының колга әйләнүенә аның үлемсезлегә сәбәп икән, ул бернинди карусыз мәңгегә монда калырга, шушында сөяк булып аунап ятарга разый...

Шунда ул сулышы кысылып, саташулы йокысыннан капылт уялды, жәһәт кенә як-ягына төкеренде:

— Тфү, тфү, төш дисәң, төш түгел, тузга язмаганны!..

Тәрәздән төшкән сыек сөттәй ай нурлары бөтен өй эчен яктыртты. Зур яктагы караватта — Сөендек белән Маһинур. Каһарман да шунда, диванда. Кылт иткән өннәре юк. Арыганнардыр. Сөендек гелән көнозыны трактордан төшмәде, килене исә йә колхозның чөгәндер басуында, йә йортта мал-туар арасында, кара баш та өйдә генә ятмады, бу жәйне дә атасы янында эшләде. Арыганнардыр. Кайдадыр ялгыз черки генә, кемнәндер чыкмаган жаны кебек, «без-безз!» килде.

Көндөз Коләхмәт карт үзенәң ничә яштың икәнән хәтерли алмаган иде. Бөтенесе шуннан башланды, ахры. Берәрсә карттан яшен сораса, ул: «Кем санаган инде аны, хәтсез булды шикелле...» — дип куюдан узмый иде. Күрәсен, карт, үз яшен санап барган кеше гомерсез була, дигәнгә ышанып, беркемгә әйтмәгәндер.

Көндөз ул, эсседән берәз авыраеп, урам ягына өй күлгәсенә чыккан иде. Моннан күренеп торган Торымтау сыртына карап, бүкән өстендә озак кына утырды. Анда ата-бабаларының төп йорты — авыл зираты иде. Урамда Батулла кодасының мәңге исерек малае, узып барышлый, кызмача баштан ана эндәште:

— Әллә авырыйсыңмы, нигә болай ялгыз гына?

— Әлегә шөкрәна! — Аннары карт Торымтауга таба кечкенә ак сакалы белән ишарәләде:

— Әнә, андагы әрвахлар рухына берни кылганыбыз юк, дип утырам. — Ә тегесе узып кына китә белмәде.

— Авылда иң карты синдер инде хәзер, кода бабай?

— Зират — арагы кибете түгел, олан, чират юк анда. — Карт башка сүз әйтмәде, тые ыды.

Чыннан да, хәзер аңа ничә дистә булды? Менә шунда ул кырык яше тулыртулмаста дөнья куйган атасын искә алды.

Кыска гына шул гомерендә мәрхүм һәр елны Тау-Илендә байлар көтүен көтте. Үзе көтүче булса да, аның ике көжәсеннән гайре мал-туары юк иде, торган өе дә кетәк зурлыгы гына иде. Бер язны ул, Әхмәйне үз урынына көтүгә калдырып, Каралачыктагы бер байга ялланды да, Шаран урманына агач кисәргә китте. Киткәндә ул, йоладагыча, матчага каз кавырые кыстырып калдырды. Шуннан атна-ун көн

үткөч, бер төнне Әхмәй кемнендер мыш-мыш елаганына уянды. Башын күтөреп караса, сәке йөзлегендә әнисе утыра иде.

— Нишлисен, инәй?

Әнисе, Әхмәй эндәшкәч сискәнәп, кинәт өнсез калды, бертын шулай утырды да, аннары һич көтмәгәндә тагын еларга тотынды.

— И-и, улыкаем, атаңа берәр нәрсә булгандыр, баягынак матчадагы кавырыйдан кан тамганы күренде...

Әхмәйнең дә йокысы ачылды:

— Куй, ниткән кан булсын!

— Тамчылап тамганны күрдем...

Әхмәй, әллә юләрләнәсәң инде, дип, әнисен әрләмәде, урыныннан торып, аның күңеле өчен идәнне сыпыргалап карады, бернинди кан юк, дип, аны юатты.

Әмма ләкин иртәгесен ул үзе дә әнисенең елый-елый әйткән сүзенә ышанырга мәжбүр булды. Матчага әтисе кыстырып калдырган каз кавырыеннан, чынлап та, тамчы-тамчы кан тамгандыр!

Көтүне туплауга төшергәч, аның артыннан бер малай килеп житте, әтиенә арбага төяп өегезгә китерделәр, диде, сине тиз генә кайтырга куштылар, диде. Ул, үзен эндәшә килгән малайны көтүдә калдырды да, авылга йөгерде.

Сәкегә ястык өстенә салынган әтисенең хәле мөшкел иде: сөйләшә алмый, авызы кыйшайган, сул як саны бөтенләй тоемсыз. Китерә килүчеләр дә аптыраган иде, югыйсә ботак чабып, чыбык-чабык яндырып кына йөрде, диделәр, әллә кызу капты, өченче көн башым авырта, дип зарланды, кичә аяктан ук язды, диделәр; алар да гажәпкә калган иде.

Икенче тәүлектә таң алдыннан авыру әтисе хәерчелек, хәсрәт мирас итеп, бу дөньялыктан китте. Ат кебек таза кеше, кырык яше тулыр-тулмаста!..

Ул вакытта Әхмәйгә бары уналты гына иде. Шуннан соң аңа матчадагы каз кавырыеннан гел кан тамадыр кебек тоелды.

Кайсы елны булды әле бу? Урамдагы сәрхүшнен: «Авылда иң карты хәзер синдер инде, кода бабай?» — дип әйткәне аның күңелендә әледән-әле кабатланды.

— Бу дөньяны мәңге дә ташлап китәсем юктыр, ахры, — дип, үзалдына сөйләненп, уйланды Коләхмәт карт. — Адәм яфасына имгәк булып калмасам гына ярар иде.

Аның бөтен ихласына юк-бар ырымга ышануы озын гомеренең шундый аянычлы көннәренә тоташкан иде.

Әхмәй байтак еллар әтисенең ни сәбәптән вакытсыз үлгәннән белмәде, китерә килүчеләрнең әйткәнненә — башына кызу капкандыр, дигән фаразына ышанып, егермесе тулганчы Тау-Илендә көтү көттә. Әнисе көтүгә уятканда таң йокылары бигрәк татлы була иде, уалана-уалана көчкә аягына баса иде. Ул таулар, үзәнлекләргә: «Кулымда сүс чыбыркы, сүсә дә шушы кырныкы, үзем дә шушы авылныкы, көткән малым гына ятныкы», — дип күңеле тулы зарын түкмәсә дә, шундагы Киләннәр тавын, Батырай түбәсен оза-оза күзәтеп торганы күп булды. Аның моңсу карашы табигатьнең һәр матурлыгын тиз күреп ала иде, күзенә эленгән шул матурлыкта, әтисе мәрхүмне хәтерләп, бар булмышына сыкрана иде.

Әнисенең еш кына: «Әй, атасы, атасы, якты көннәргә туйганчы күрә алмадың, бигрәк иртә ташладың дөньяны, хәзер ятасың салкын гүрләрдә», — дип өзгәләнгәнә аның гомерлек моңына әверелде. Кайгылы әнисенең шул жыры аша ул Киләннәр тавына бакты. Югарыдан атылып чыккан салкын чишмә суы, тол хатыннарын күз яшьләре шикелле, тау ташларына сугыла-сугыла түбәнгә туктаусыз акты. Заманында аның әнисе дә, Тау-Иленең борынгы йоласы буенча, үзенең уңганлыгын, сабырлыгын халык күзенә күрсәтер өчен, яшь килән буларак, шул тауга су алырга менгәндер. Нечкә билләре талып хәлсезләнсә дә, сынчыл күзләргә сиздермәскә тырышып, яшь кыр көжәседәй сикерә-сикерә югарыга ашкынгандыр. Әмма, бәхетен бер тамчы да читкә чайпылдырмакка тырышып, көянтәсен тибрәлдерә-тибрәлдерә, түбәндәгә сөйгәнненә омтылган яшь киләннең күпмедер елдан соң шулай тол калырын авылдашларынан берәрсе сиземләмәде микән?..

Хәсрәтле әнисенең зарлы жыры аша Әхмәй тагын да арырак күренгән Батырай түбәсенә карашын төбәде. Тау-Иленең Батырай исемле борынгы бер бабасы, Өфе

губернаторы хөкемнен качып, түбә өстендәге урманда яшәгән, ди. Ул, жирсез авылдашларының хакын даулап, тирә-яктагы байларны дер селкеткән. Әхмәй дә анардан яклау өмет иткәндәй, күз керфекләрен талдырганчы, шул урманга карап торды. Ул батыр, галәмәт көчле дә, оста мәргән дә булган, ди. Беркем аның жәясен бөгә дә, керешен кидерә дә алмаган. Батырай аркасында байлар байтак еллар Тау-Иленнән жыкланган. Шулай бервакыт ул, ничектер ялгыз калып, таулар арасында шулар кулына эләгә. Аны Өфедәге губернаторның үзенә алып барганнар. Олуг хөкемдар Батырайны коралсыз-нисез генә ерткычлар янына ябарга боера. Төн үтә, иртәгәсен губернатор яраннары аның сөякләрен жыеп алырга дип килсәләр, гажәп тамаша: Батырай ерткычлар арасында жырлап утыра, ди. Бу хәлгә исләре китеп, олуг хөкемдарга тиз генә хәбәр итәләр. Губернатор да килгәч моңа хәйран кала. Житмәсә, аның жырлары да гади жыр түгел, һәрберсе олы язмыш — юньсез сунарчы яралаган болан баласы өчен һавадагы былбылның сыкравы, толымнарын ай нурларына кушып үргән төн йокысыз гашыйк кыз сагышы, учагын сүндермичә солдаттагы улын көткән хәсрәтле ана зары үзәкләренә өзәрдәй моң булып агыла да агыла, ди. Олуг хөкемдар, әсәрләнәп, анардан сораган:

— Бу жырларны каян беләсең син?

— И галижәнаплары, боларны Сезнең ата-бабаларыгыз заманнарында да Тау-Иленең һәр йортында жырлаганнар. Аларның һөммәсендә күз яше, кайгы-хәсрәт, кайнар кан,— дигән Батырай.

Губернатор уйга калган: «Бу бәндә батыр гына түгел, оста жыручы да икән, әгәр аны үтертсәм, Тау-Илен беркайчан да буйсындырып булмас». Шуннан ул Батырайга: «Мин сине гафу итәм, әйдә миңа хезмәт ит»,— дигән. Батырай: «Юк»,— дип, баш селкегән. «Алайса, күпме кирәк, шул чаклы алтын ал». Тагын баш селкегән батыр. Моңа губернатор гажәпләнәп: «Соң, нәрсә генә кирәк сиңа?»— дип сораган. «Миңа дәрәжә дә, алтын да кирәкми,— дигән ил агасы Батырай.— Тау-Иленең миннән калыр буыннары өчен үзәбезнең әүвәлге жирләребезне бирегез».

Губернатор, йөрәген кысып булса да, ризалашкан. Кыя-таш арасында көн күргән Тау-Иленең һөммә кешесенә асабалар — жир алыр өчен башкорт булып язылган типтәрләр хужалык иткән жирләрдән олуг хөкемдар фәрманы белән өлеш кисеп бирелгән...

Әтисе мәрхүм исән чагында аңа: «Батырай батыр безнең нәселнең бабасы»,— ди торган иде. Кем белә, бәлки шулайдыр, фамилияләре дә — Батыраев!

Жир-ананың әлегә өч һиммәте — Торымтау, Киленнәр тавы, Батырай түбәсе авылны як-яктан ышанычлы камап тора, елның һәр мизгелендә дә аны жил-давыллардан саклый. Монда көннәр күбесенчә аяз, кояшлы: жәен бозлы яңгырлар, кышын кара бураннар үтә алмый.

Әмма заманалар жил-давылы чараларга чаманы белмәде, табигатьтән дә өстен булып, шушы таулар аша авылны еш кына туздырып узды.

Тау-Иле, бу төбәктәге кардәш-ыруларынан кала башкортка язылмаган бердәнбәр авыл булса да, Ык суы тирәсендәге жирдән беркая да күчмәде. Шулай да авылның бер кор кешеләре бүленде — Инәгуллар нәселе Каралачыктагы асабалар этлегә белән күп кешене янадан жирсез калдырды, Тау-Илендә икенче кор, байлар тамыр ныгытты.

Коләхмәт карт күптән узган яшьлегендә — Әхмәй кебек чагында менә шул Инәгул байларның малларын көтте дә инде.

Бу авыл — зур юлдан читтә, тискәре якта. Шулай да ул олы дөньядан аеры яшәмәде. Борынгыдан үзенә күрә өч юлы бар иде, шулардан юл алган кешеләре байтак иде. Дөрес, ул юллардан елның дүрт мизгелендә дә бердәй йөрү мөмкин түгел: Торымтау белән Батырай түбәсе арасынан кышкы айларда үтәр чара юк, сырынты-сырынты кар баса, язгы, көзгә көннөрдә Батырай түбәсе белән Киленнәр тавы, тагын шул Киленнәр тавы белән Торымтау арасына сыенган юллар өзәлә, кара баткакка әйләнә. Хәзер дә машиналар жәйге коры мәлне генә йөри. (Колхоз идарәсенә «рәхмәт», жыелышларда Тау-Иле халкына елның-елында көгәзьдән таш юл сала!) Шулай да таулар арасындагы шул өч юлдан кеше өзәлмәде.

Берәүләре китә, икенчеләре кайта: кайсылары дан артыннан, кайберләре байлык ишәйтергә, бәгъзеләре хакыйкәт эзләп юлга чыга. Шуларның тик соңгысы гына Тау-Иле йөрәгендә үз оясын таба, бүтәннәре дан, байлык колына әверелә.

Болар хакында Коләхмәт карт аз уйланмады. Үзенәң андый юлларда йөрер бер углы — ике кыз арасында үскән Арысланы гына бар иде...

Бүген, аның каравы, береннән-бере әзмәвердәй өч оныгы исән-сау: өлкәне Юлай Казанда яши — рәссам; уртанчысы Бакый Туймазыда тора, элек укытучы иде; төпчек оныгы Сөендек төп нигездә калды, колхозда эшли, тракторчы, авыл Советында депутат.

Алар да олыгаеп баралар инде. Әтиләре Арыслан, сугыштан билсез-сынсыз кайтып, култык таяклары белән хәтсез гомер йөрөп, бу дөньяны куйганга да байтак булды...

Авылның аргы очында тагын мылтык тавышы яңгырады. Шунда Ихатадагы Бурзай да, карт бүре шикелле, уларга тотынды. Ул сузып-сузып байтак өрдә.

Бозау зурлыгы бу эт Тау-Иле кәнтәйләре арасында бик тө асыллы, бик тө сизгер иде, беркайчан ул узгынчы артыннан урамга атылып чыкмас, бер дә юкка күктәге айга карап уламас, капкадан кәргән кеше каршысына да һәрчак шым гына барып басар, аның койрыгы да шулай югары иде. Шунның аркасында ул гажәп нәрсәләр дә кылгалады.

Бервакыт Коләхмәт карт, кинәт вафат булган Арысланның кәләшен жирләп кайтканнан соң, Батулла кодасы белән капка төбендә озак кына сөйләшәп утырды. Аларның беркайчан да моңарчы ихлас гәпләшкәннәре юк иде. Коләхмәт карт, хәтта Арысланы аның кызына өйләнгәндә дә ачык чырай күрсәтә алмады. Монда кешенәң хольксызланып кылануы гына түгел, жаннары кыйгыч әрнүе төп сәбәптер.

Әмма үлем хәсрәте бәндә күңелен йомшарта, күрәсәң. Сөйләшәп утырганда Батулла кодасы аны, иртәгәгә атап, колхоз умарталыгына чакырды:

— Сәхрәгә чык, күңеләң бушар, балның мул төшкән чыгы, ачысы да табылдыр. — Гөзерләнәп шулай чакыргач, Коләхмәт карт та аның үтенечен кире какмады.

Коләхмәт карт, чакырылган көнне умарталыкка бара алмыйча, шунның өченчәме, дүртенчәме көнәндә, сакал-мыекларын төзәтәп, арурак киёмнәрен киеп, Батырай түбәсенә жыенды.

Өйдән чыгып күтәрмәдән төшүгә Бурзай аның аякларына уралды: үзе озын койрыгын туктаусыз болгады, үзе төтенчел кара-көңгүрт күзләрен инәлүле елтыратты, шул кыланышы белән хужасына нидер аңлатырга теләде. Картның андый нечкәлеккә игътибары житмәде, эткә ачуланып, аякларын кырыйга алды. Ә Бурзай һаман шыншыды, моңсу күзләрен елтыратып, хужаның аякларына кара борынын тагын сузды, тагын ялварды. Азак карт түзмәде, күңеле йомшарып, аны саргылт яңакларыннан тотып алды, кара-соры сырт буйларын сыйпап иркәләде, аннары үз юлына кузгалды. Ихатада Бурзай ялгызы торып калды.

Умарталык Батырай түбәсенәң итәгендә урман авызына урнашкан иде. Әгәр капкадан урамга чыгуга авыл башына күз ташласаң, кояшка йөзләрен куеп утырган вак-вак бал көрты оялары — умарталар теземе ерактан ук аермачык күренә. Бал аерткан чор життеме, анда һәр елны авылның күпләре бара иде.

Ләкин Коләхмәт карт, күңеле күпме генә ымсынса да, анда йөрмәде. Әйе, моның зур сәбәбе бар иде.

Коләхмәт карт Батырай түбәсендәге умарталыкка менәп житкәндә кояш шактый югары күтәреләп, бал көртларының бик кызу очкан чагы иде. Хәтта аларның берничәсе, көтелмәгән кунакның ят исән яратмыйча, аның баш очында «без-безз» өйләнгәләде. Һәртөрле чәчәкләргә күмәлгән аланда татлы бал исе, үлән исе — бөтенесе бергә кушылып, Коләхмәт картка рух өргәндәй итте. Ул сихерләнәп, сулышы кабынганны шөйләмичә ашкынса да, юлы уңмады — ак каеннар арасында утырган умарталыктагы йортның ишегенә түбәтәй зурлыгы йозак эленгән иде.

Мона аның кәефе кырылмады, чөнки үзе гаепле, чакырылган көнне килә алмады, шулай ук Батулла кодасының умарталыкта юклығына да куанып куйды. Ул биредә тукталып тормады, авылның тирә-ягындагы тауларны йөрөп-күрөп кайтырга уйлады, кайчандыр Батырай батыр Өфе губернаторыннан качып яткан түбәгә жай гына күтәрелде, жаны рәхәт ләззәт кичерде. Тик Коләхмәт картның бу күтәрәңке халәте озакка бармады, уйламаганда урман эчендә очраган кырагайлык шул минутта аны изде куйды.

Батырай түбәсенәң аргы яктагы сөзәк битләве тоташ кыркылып-тапалып беткән иде. Карт моны күрөп, кузгала алмый торды. «Яфрак азыкны менә кайда

эзерлэгәннәр икән...» Чыннан да, күрер күзгә коточкыч, сугыштан соң янадан күтәрелеп, ару гына үскән каеннар, имәннәр, жил-давылда таланып калган төсле, шәп-шәрә, йөрәк түзмәслек. Карт, йодрыкларын тәйнәп, селтәнәп куйды: «Ах, башсызлар!...» Сугыш чорында бу урмандагы йөз яшәр агачларны тимер юл кешеләре паровозлар өчен кискән иде. Ата-бабалар жиренәң затлы төбәгә булса да, ил язмышы инә өстендә торганда чамага сыярлык чаралар калмагач — ни кыласың?! Ә хәзер соң, шушы тыныч заманда бугаздан буардай андый авырлык бармы? Дөрөс, хужалык зур, елы елга охшамый, исләмәгән кыенлылар тез астына суга. Әмма, әмма... Балачактан ук кадерле канга сәнгән ядкарьлә жирне шушы заманда мәсхәрәләргә кемгә нинди хокук бирелгән? Карт моны башына сыйдыра алмады. «Батырай батыр үзе күрсә икән!...» Кисәк кенә аның хәле китте, тубыклары йомшарып, озын какча гәүдәсә бөкрәйдә, бары соры кашлары астыннан караган яшькелт күзләре генә һаман ачулы янды. Әйе, хәле китсә дә, аны рухы ташламады. Мәнә ул гәүдәсен янә турайтты, сырлы киң мангаена тирткән борчак-борчак тирен кул сырты белән сыпырды, катгый-кырыс карашы тагын әйләнә-тирәнә айкады. Карт тиз генә кайтырга ашыкмады, ботаклары кыркылып, сындырылып имгәтелгән агачларны берәмтекләп карап йөрдә, ни-нәрсә кылырга гажизләнәп, төрлөсән уйлады, үз дәрәслеген хакыйкәт дәрәжәсенә куеп, эченнән колхоз председателе белән бәхәсләште, аны гаепләде.

Шулай байтак жир йөрәп, иртәнчәк чыгып киткән кеше бары кичке якта, кояш Торымтау сыртына авышканда гына арыш-алжып өенә кире кайтты. Урам якның бөләкәй капкасыннан яландай иркен ихатага керсә, абзар-кура алдында Батулла кодасы какаеп басып тора, каршысында койрыгын югары чәнчегән Бурзай, аны саклап, арт аякларында утыра. Коләхмәт карт моны күрәп капка төбөндә үк туктады.

— Ә мин юләрләнәп умарталыкка барган булам, ул монда эт саклап ята икән.

— Кем кемне саклагандыр... селкенәргә дә бирми. Тәһарәтемне боздырып бетте кәнтәй.— Батулла, күксел халатының төймәләрен жәһәт кенә каптырды да, жәберсетелгән бала шикелле, яклаучысы каршысына килде. Буйга ул Коләхмәт карттан бөләкәйрәк, йока бәдәнле, тавышы да нәзек, көйләбрәк кызу-кызу сөйли. Шулай да бу карт югалып кала торган түгел, зәңгәр күзләрен уйнатып, кодасы белән ике куллап күреште, елмайды, тагын алдан төтелдәде.— Теге көнне көттем-көттем дә, күренмәгәч, үзем кереп алым дип, бүген килгән идем.

— Шулаймыни?

— Үзәбез өчен дип атна көн элгәре куйган ачы балым да өлгергән иде. Көнә әйбәт, урман буге, курай тартып, сәхрәдә жырлашып утырасы иде...

Әмма Коләхмәт карт үз-үзен онытмады, сабыр-салмак тавыш белән:

— Батырай түбәсендәге агачларны кайчан кистеләр?

Бу сорау Батулланы сагайтты:

— Нигә алай дисен?

— Авылга төшәп әйтсәң, барчабыз жыйнаулап Батырай түбәсенә мәнәр идек. Изге урынны мәсхәрә иткәннәр. Балаларыбыз алдында оят! Батырай батыр төяге Тау-Иленәң тарихы ул. Мәнә кайда кул сузганнар...

Жиде төн уртасында икенчегә мылтык аткан тавышка йортның барча тәрәзә пыялалары зыңгылдады. Зур якта әнә кемдер әкрән генә болайга атлады, мәнә жинелчә уфырынып, уртадагы ишектән чыкты. Коләхмәт карт тәрәзәдән төшкән ай яктысында аның кемлеген аермады:

— Кайсыгыз? — дип соралды.

— Мин, карттәй,— диде Сөендек, аннары идәннән аягына кияргә нәрсәдер эзләде.

— Төн уртасында кайсы шулай йөри икән?

— Хәзер барчасы тилереп беткән, карттәй, гажәпләнмө!..

Урамда янәдән мылтык аткан тавыш яңгырады.

Сөендек мич янындагы тирән галошын киде дә, тамак кыра-кыра, ачулы атлап, чыгып китте. Коләхмәт карт та урыныннан торды, карават астындагы киез катасын эләктерде.

Ихатада беркем дә юк иде. Карт ай яктысында аермачык күренгән абзар-кура ягына, ачык бөләкәй капка ашасындагы урам унаена каранды. Бурзай да, койрыгын

болгый-болгый, аның янына чыкты. Карт, сулышын кысып, төнгө тынлыкка колак салды. Урамның аргы башында кемнәрдер сөйләшә иде.

Коләхмәт карт, уйланып, Сөендекне кайгыртты. «Өстенә киде микән? Бигрәк тынгысыз жан да инде. Артыграк кылана, ахры. Менә тагын урамга чыгып йөгерде. Болай да эше авыр, жәен-кышын тракторда. Житмәсә, йортта колхозның жиде-сигез баш яшь үгезләрен үстөрөп-симертеп тапшыра. Моңысына инде үзөбөз дә булышабыз. Шулар өстенә — авыл Советы депутаты. Гади колхозчы башы белән бөтенесенә тыгылгач, яратканы — ярата, яратмаганны — юк! Узган елны ниләр булмады — Батырай түбәсендәге агачларны яфрак-азыкка кырыкканнарын аңа өйткөч, идәрәдә тавыш күтәрде. Башта мин Батырай түбәсе — авылыбызның тарихы гына дисәм, бактың исә, тагын икенче нәрсәсә дә бар икән: әгәр андагы агачларны кисеп, урманны бетерсәк, шул яктан искән салкын жыллар авылны кайчан да булса бер ком-ташка күмәчәк, аннан соңрак Киленнәр тавы белән Торымтауны да актарып, алар ышыгындагы жирләрнең өске туфрагын себереп бетерәчәк. Сөендек моны Каралачыкта гына калдырмады, районга житкерде. Бик тө дөрөс! Бу председатель ниләр генә кыланмады. Заманында Тау-Иле бөләкәй авыл дип, төбө-тамыры белән Каралачыкка күчерергә дә маташкан иде. Шунда ул хәтта: «Сүземне сүз итмәсәм, исемем Сибгатуллин булмасын!» — дип тө өйткән икән. Барыбер ул биредәге сарыклар фермасын да, сыерлар фермасын да бетереп, халыкны эшсез калдырды. Хәзер авылдагылар бары да, һава нинди булуына карамастан, көннең көнендә Каралачыкка йөрергә мәжбүр. Шуңа күрә халык та, әгәр берәрсе кирәкмәгәнне кылырга төвәккәлләсә: «Әйдә, кылан, атың Сибгат булыр!» — дип кисәтә. Менә шулай ул бу дөнья! Әле тагын, Сөендекне өйтәм, төн уртасында урамга чыгып йөгерде. Авылны йокысыннан уятып, нинди юньсезе мылтык шартлатып йөри икән?.. Коләхмәт карт үзалдына көенеп, борчылып уйланды.

Ә аның янындагы Бурзай башын күтөрөп, кара борынын югары сузган да, йолдызлар арасындагы түгәрәк йөзле айга боек кына карап тора. Якты нурларга уранган бу күк жисеменен нәрсәсен күзәтә ул, әллә андагы кара тапларның сөрләре аның да игътибарын үзенә тартамы?

Коләхмәт карт этнең башыннан сыйпап:

— Нинди кайгыга тарыдың? — диде. — Әллә айдагы кызга күзәң төштемә?..

Коләхмәт карт үзе дә тулган айдагы шул сылу белән гомерендә аз сөйләшмәде, бигрәк тө патша хезмәтеннән Тау-Иленә кайткач, моңлы башын кайда куярга белмәгәндә.

Менә ул әле дә, шушы олыгаймыш көнендә, күктәге якты айга тагын күзләрен төбәде. Бу юлы инде бүтәнчә, күптәнге бәхетсез мәхәббәте хакында түгел, дөньяви мәгънәдә кинрәк, тирәнрәк уйланды — бу заман балаларының илтифатсызлыгы, җавапсызлыгы аны борчыды.

Чыннан да, авылның котын качырып, жиде төн уртасында кем шарт-шорт мылтык атып йөри икән?

Бурзай да картның үз-үзенә йомылып, хафаланганын сизенде, ахры, салыңкы койрыгын селти-селти әле янындагы күңелсез хужасына, әле күктәге айга мөлдерәп карады.

Бераздан урамның аргы башында ниндидер машина кабынды, аның тигез гөрелте тавышы көчәйгәннән көчәеп, аларның урам капкасы төбенә килеп сүнде. Шунда ачык бөләкәй капка алдында Сөендек тө күренде. Коләхмәт карт аңардан:

— Кем бар? — дип сорады.

— Бакый!..

— Төн убыры төсле, шушы вакытта нишләп йөри?

— Мылтык атып...

Коләхмәт карт, киез катасын кыштыр-кыштыр сөйрәп, урамдагы машина янына чыгып та басты.

— Исәнме, олан!

Бакый, шундук борылып, сынына турайды.

— О, карттәй, исәнме, исәнме! — Ул кулындагы чүпрәгә белән учларын сыпыргалады. — Нишләп болай ыштаннан йөрисең, әллә чалбарың юкмы?

— Әйдә, өйгә керәбез.

— Төпчеген чакырмый... әрләшә!

Карт тынып калды, Сөендек тә эндәшмәде.

Бераздан алар өйгә керделәр.

Түшәмдөгә унлы лампа яктысында өйнен алгы ягы тагын да бөләкәйләнәп күренде: абзар-курага караган тәрәзә алдында сары япмалы өстәл, ишек төбә почмакта ялтыр башлы тимер карават, стена буенда почмактарак ап-ак мич. Болай әйбер күп булмаса да, әллә өчсә дә идән тутырып басып торганга, кысан тоелды. Бакый буйга Сөендектән бөләкәйрәк, әмма гәүдәгә базык, төскә дә энесенә караганда яшь, гомумән, олпат кыяфәтле, чибәр кеше. Сөендек исә, киресенчә, колга кебек озын, какча яңаклы, битләре чыршаеп беткән, чырайга олы, әмма басып торышында көч-куәте сизелә. Коләхмәт карт үзе дә вак сөякле түгел, таза бөдәнле, соңгы елдагына бераз бөрешеп куйды, ябыкты. Карт оныкларының әле берсенә, әле икенчесенә озын кашлары астыннан карап алды да, Бакыйга күңелендөгән калтыранган тавыш белән әйтә салды:

— Көтелмәгән кунак дисәм, үзебезнең бала, нишләп син туган авылыңда дошман төсле йөрисең? Әллә берәрсе кыерсытамы үзеңне? Кем ул, мин аны хәзер!..

Сөендек тә телгә килде:

— Нигә боргалыйсың, эт атып йөрим, диген.

— Атса, синекен атканмыни? Алардан менә дигән бүрек чыга. Бер-бере йөзәр сум.

— Институт бетереп, шуна калдыңмы, оятсыз? — диде Сөендек, тавышын күтәрәп. — Калын акча эзләп укуыңны ташладың. Бу — бер. Шабашникка әйләндең. Бусы — ике. Кеше арасында йөзеңне югалттың...

— Йә, нәрсә калды тагын?

— Инде Тау-Иленә кайтып, безне рисвай итеп йөрисең. Азмы сүз булачак, менә Коләхмәтләр Бакые төн уртасында авыл этләрен атып йөри, диячәкләр.

— Туктале, син авыл Советы депутатыңны дигәч тә, артыгын шыттырма. Мин законсыз йөрмим: урам этләрен атарга райсовет карары бармы — бар, аучылар жәмгыятье әгъзалыгына сунар мылтыгы тотарга рөхсәт бирелгәнме — бирелгән! Сина ни кирәк тагын, атаң башымыни? Син, энекәш, башта үзеңнең кемлегенә онытма. Теге елны Каралачыкта без эшне бетергәч, ни кыландың? Әллә аны оныткан дисеңме? Шабашка булмагае, чурт булсын, безнеке — законлы. Ярый Казаннан Юлай кайткан чак булды, прокуратура юлын төки таптатыр идең...

— Колхоз безнеке, бөтен эшче тикшерергә тиешбез.

— Башлап йөрүчесе кем?

— Мин ди, шуннан?

— Туры Тукай булып дөнъяны төзәтә алмассың. Былтыр да Батырай түбәсе өчен Сибгатуллинны районга житкердең.

Мона Коләхмәт карт та кысылды:

— Дөрәс түгелмени?

— Сезнең икегездән башка шул Батырай түбәгез кемгә кирәк, хәзер план заманы, аны үтәргә сездән сорамыйлар, председательдән.

— Яман сүз сөйлесең, бала! — диде Коләхмәт карт ачу белән.

— Алайса, Сибгатуллинга шелтә бирделәрме — ю-ук!.. Ә Сөендеккә, шунардан соң озак та үтмәде, шартлатып мөһер чәпәделәр.

Аңа исә китеп карап торган Сөендек телгә килде:

— Әйе, авыл Советында сүз булды, әмма ул да юк нәрсәгә түгел. Үзебезнең ана телебездән ваз кичтереп, балаларыбызны башкортча укуыңга уйламасыннар!

— Кайда яшәгәннең онытма, энекәш!

— Дөрәс түгел!

— Алайса, көтүче Аралбай өчен нигә тагын председатель белән булышасың? Аң бул, депутатка да закон бар.

Коләхмәт картның чигәләрен кысып, башына кан йөгәрде.

— Ни булган Аралбайга? — дип сорады ул.

— Әнә төпчегеннән сора, — диде Бакый, эчке канәгәтләнүдән тавышын баса төшеп. — Сөендекнең йөзә каралып китте.

Чынлап та, берничә көн элек Каралачыкта Коләхмәт картның уена да кермәстәй күңелсез бер нәрсә булган иде.

Сөендек идарә йорты алдында авылдашы Аралбайны күрәп аптырап калды:

йөзөндө чырай әсәре юк — күз төпләре ялкынланып-сырланып тора, төкле яссы битләре күкле-яшелле, жәенке борыны сәяктә утыра, житмәсә, озын, какча гәүдәсә дә дуга шикелле — торганы бер шәүлә!

— Сина ни булды, күршә?

Аралбай аңа жаваплаудан алда, тешләрен кысып, кулларын биләнә салды, аннары тавышын басып, әкрән генә ыңгырашып куйды.

— Көтүченәң ни, тагын бил кузгалды, районга больниска барасы иде дә, машина булса...

Шунда идарәнен шар ачык тышкы ишегеннен чәчләрен туздырып, Сибгатуллин йөгәрәп чыкты, күтәрмәдә туктап, күзләре белән кемнәдер кабан эзләде.

— Һа, Аралбай!..

Үзенә эндәшкән тавышка Аралбай әйләнәп караса да, кузгала алмады. Председатель үзә күтәрмәдән төште.

— Син нәрсә, көтүдә түгелмени?

Аралбай, билән турайттырга куркып, аңа сүзсәз генә карап торды.

— Валлаһи газыйм, үләрсең, кояш кайда житкән, ферма сыерлары һаман жәйләү утарында.

— Билсәз калдым бит, энәкәш, нәрсә эшлим.

— Кыланма, абзый, мичкә кебек хатының бар, житкән малайларын, теләсә кайсын чыгар!

— Алар һәрберсә үз урынында, — диде Аралбай да, тавышын күтәрә төшәп.

Председатель ни әйтәргә дә белмәде, өнсәз калды.

— Больниска барырга иде дә, машина булса...

Сибгатуллин, үзенә кинәт жан кәргәндәй, ачулы елмаеп, аһылдап куйды:

— Машина? Мәнә сиңа! — дип, Аралбайга йодрык күрсәттә. Шундагы Сәендек түзмәде, аларга якыңрак килде:

— Кыланышың харап бит әй, иптәш Сибгатуллин!

Председатель отыры дуамалланып китте, күзләрен туздырып, Сәендеккә каралды:

— Мин аның урынына хәзер генә кайдан кешә табам, ниңә кичтән әйтмәгән?

Сәендек, кулларын як-якка жәеп:

— Үзегез гаепле, — диде.

— Ничек?

— Тау-Иленәң юлы дисәң, юлы бармы, телефоны дисәң — телефоны. Ничек алдан хәбәр итә алсын ул, житмәсә, бар хужа монда, Каралачыкта.

— Үзәккә күчегез, дип сезгә күптән әйтелгән, авыл бәләкәй, перспективасыз, түгкән чыгымны капларлык түгел, — диде дә председатель, сиңә белән сүз бетте, дигәндәй, Аралбайга таба борылды. — Үз урынына кешә калдырмасаң, машина юк, кимәгән сәтне дә үз кесәңнән түләрсәң!..

Аралбай, билән тотып, тагын тешләрен кысты. Шунда Сәендек, исләмичә, кирәкмәгәнне ычкындырды:

— Кешә түгел син, хайван икәнсең! — дип, колхоз председателенә ямьсәз сүз әйтте.

Моңы идарә алдындагы кешеләр дә ишетте, шуларның берничәсә, ат кешнәгәндәй, хихылдап көлде.

Сибгатуллин башта кинәт тынып калды, аннары Сәендеккә таба сузылыбрак:

— Нәрсә, нәрсә? — дип шаярткан сыман, сораган булды.

Сәендек чыгырыннан чыккан иде.

— Хай-ван син! — дип тагын әйтә салды.

Сибгатуллин бүтәнчә сүз куертмады, йөгәрә-атлый күтәрмәгә күтәреләп, ачык ишектән идарәгә кереп югалды. Бераздан ике-өч кешенә председателгә чакырып алдылар. Гөрләп торган идарә алдында үзара шикле пышылдау кузгалды...

Шуннан бөтенсә башланды: эш вакытында тракторчы Батыраев пычрак сүзлә белән мәсхәрәләде, дип Сибгатуллин акт төзде дә, берничә шаһиттан имза салдырып, район милиция бүлегенә жиберде. Өч-дүрт көн үтүгә, аннан участковый милиционер килеп, Сәендектән аңлатма яздырып алды. Шуннан соң бу хактагы гайбәт Каралачыктан Туймазыдагы Бакыйга да барып иреште, инде мәнә әлегә

берни белмәгән Коләхмәт карт, Тау-Иле урамында эт атып йөргән Бакыйдан төн уртасында күнел сагайтырлык сүз ишетеп, аптырап калды.

Юк, Сөендек моңа борчылмады, үз дәрәсләгенә ышанды. Бакый исә тантана итте, эченнән Сибгатуллинны яклады. Әмма Коләхмәт карт тынычлана алмады.

— Нәрсә булган Аралбайга? — дип, Бакыйдан янә сорады.

— Әнә төпчегеннән сора...

Шунда зур яктан тузынган чәчләрен сыпыргалый-сыпыргалый, яктыга күзләрен кыскалап, Маһинур да болар янына чыкты.

— Нигә тавышланасыз? — диде ул башта бөтенесенә дә. Аннары Бакыйны исләп, аңа эндәште. — Ә-ә, кунак бар икән, нихәлдә?

Бакый, берни булмагандай, килененә карап елмайды, йөзе яктырды.

— Соң булса да, килеп чыктым әле, көндөз вакыт тими.

— Һаман шул шабашкадамы?

— Түгел. Жи-тәр!..

— Безнең колхозны да ярыйсы гына саудыгыз инде.

— Шуңа күрә Каралачыктагы фермаларыгыз кала сарайлары төсле.

— Сибгатуллин белән кул юышкач диген инде, нигә куркып торасың... Безнең Сөендекне дә үз бригадана чакырмадың, энекәш, дип йөргән буласың үзең.

— Аңа болай да житкән, трактор белән дә, ферма үгезләрен үстөрөп тә дөньяны актара.

— Ай, ул үгезләргә сөйләмә инде, эше генә түгел, сүзе дә күп. — Маһинур, берәз зарланып, шулай диде дә, Сөендеккә ягымлы карап: «Самовар куеп жибәр, атасы, чәйләп алырбыз», — диде.

— Мәшәкәтләнмәгез, — дип Бакый, баскан төшеннән кузгалды. — Мин шуны гына әйтергә килдем, иртәгә көндөз самолет белән Казаннан Юлай кайта. Син, Сөендек аны Октябрьскидә каршы ал. Аның борчулы чагы. Хатыны белән бозылышканнар, ахры. Үзе Өфөгә күчмәкче, ди бугай. Бүген жиңгәнә шалтыраткан...

Бу соңгысы Коләхмәт картны бөтенләй шаңкытып куйды, күз алды жем-жем алкаланып биеде, колаклары сызгырды, шаулады. Сөендек тә катып калды, күзләрен алартып, тик карап торды.

Уйласаң, бу Бакый әллә нинди, төн уртасы дию юк, урамда шарт-шорт эт атып йөри, дәрәсләп әйтсәң, эләгешергә тора, житмәсә, жыен яман хәбәр үзәндә — аның бу кыланышы бик тә сәер! Юк, Сөендекне Бакый да, үз хәле дә түгел, аны олы абыйсының хәбәре борчыды.

Тау-Илендә һәркемнең күнелендә калырлык шундый бер хәл булган. Бер авыр елны авылдагы чәчән Баязит баба яланда йөргәндә түбән жирдә, ышыкта үскән бодай башаклары таба. Алтыннан да кыйммәт шул башакларны жыеп, өенә алып кайта. Тик Баязит баба, ач булса да, аны үзе ашамый, дустанына жибәрә: «Ул миннән көчләрәк, файдасы кешеләргә күбрәк тияр». Баязит бабаның дустаны да ул күчтәнәчкә ашамый, үзеннән бигрәк, авыр хәлдәгә икенче авылдашын кайгырта. Алтыннан да кыйммәт шул бодай башаклары Тау-Илендә күпләрнең кулыннан үтә.

Менә шуның шикелле Сөендек тә, көн тууга муеныннан эше булуга карамастан, ничек тә берәз табып, Октябрьскигә аэровокзалга барырга булды. Маһинур исә, иренәң вакыты тыгызлыгын белгәнгәме, аның йөгенә кереп, шундагы Бакыйга:

— Безнең машинабыз юк бит, үзең каршыласаң ни була? — диде йомшак кына.

— Әллә мине шушында тиклем жил куарга гына килгән дисеңме? Мәктәпкә урнаштым быел, иртәгә укуы башлана...

Бакый бүтәнчә сүз куертмады, бөтенесе белән елмаеп хушлашты да, кабан чыгып китте. Ярты минут чамасы үттеме, юкмы, ихатада Бурзайның ауһаулап өргәнә, Бакыйның жан ачуына аңа кычкырганы ишетелде. Өйдәгә ир-атның берсе дә — Коләхмәт карт та, Сөендек тә кузгалмады, урынында калды. Маһинур гына, хатын-кыз буларак, чыдамады, капылт кабынды: «И Ходаем!» — диде дә, гаепсезгә аларны әрли-әрли, яланәс көе ишеккә жәһәтләде.

II

Жир өстендә күптән төн үзәгә сынды. Тулган ай Торымтау артына баеп, Тау-Иле куе караңгылыкка чумды. Биек күктә эре йолдызлар, вакыт-чаманы оныт-

кандай, жем-жем янды. Киленнәр тавы түбәсендә сызылып сары таң яктысы кыелды.

Бакый киткәч, Коләхмәт карт, караватына кире ятса да, йоклый алмады. Зур яктагылар күптән тынды, тышта да берни ишетелмәде. Бары ул гына, төн ябалагы төсле, күзләрен шар ачып, уяу ятты.

Өч оныгын уйлый-уйлый картның башы төмам буталды. Моңа уртанчысы гаепле!.. Сөендекнен көтүче Аралбайда ни катышы бар? Аң бул, депутатка да закон бар, имеш. Бакый киткәннән соң да аның үзеннән сораша алмады, килене алдында уңайсызланды... Ә Юлай нигә хатыны белән бозылышкан? Башта ук ерак жиргә китмәскә иде ана. Килен шул якныкы, безнең якка күңеле ятмады, ахры. Ир-ат бичә муенына, хатын-кыз ир башына әйләнде. Үзгәрде заманалар!.. Бу Бакыйны аңламасың, бер караганда акыллы сыман, икенче вакыт үзенә әйләнеп карарлык түгел. Гаиләдә әүвәлдән үк аяулы булмады ул. Илленче елларда Өфедә аны дүрт ел укыттылар, иптәшләре арасында ким-хур йөрмәсен, өсте-башы бөтен, тамагы тук булсын, дип ике атнаның берендә янына барып тордылар. Уйласаң, ана эләккән кадер бүтәннәренә тәтемәде. Мәскәүдәге Юлай үз көче белән тырышты, ә Сөендек механизаторлыкка укыды да эшкә тотынды. Дүрт елдан соң Бакый институт төмамлап кайтты, Туймазыдагы үз ише бер укытучы кызга әйләнде. Савым сыерларын сатып, зур туй ясадылар. Аяклы мал — нәрсә, Бакыйның бер айлык хезмәт хакы житә, дип исәп тоттылар. Бакый исә аны уйламады да, акча бирү түгел, киресенчә, үзе алардан бөтенесен ташыды. Өч ел дигәндә киленнәр ихатасына — төп йортка янәшә алты почмаклы өй утыртып куйды. Аннан соң мәктәптә озак эшләмәде, сөүдәгә күчте, тора-бара аны да ташлады, хәзер ул жәен-кышын шабашкада. Карт уйлаганча, арада Бакый шулай аяусыз бала булды. Ичмасам, ул авылга килеп чыкканда да чөй-шикәр кыстырып кайта белмәде. Әгәр үзенә әйтсәң: «Мин үзем күчтәнәч!» — дип көлә... Юлай алай түгел, кайткан саен — чемоданы тулы. Сөендекне дә әйтәсе юк, бөтен тапканы — табында. Югыйсә, өчесе дә бер ояда үсте, бер мәктәптә фәһем-акыл алды. Хикмәте нидә соң? Коләхмәт карт менә шулай оныкларын берәм-берәм барлады. Ләкин алар нинди булса да, ана өчесе дә тигез, өчесе дә якын иде. Бармакның кайсын тешләсәң дә авырта!

Киленнәр тавы сыртында яралган таң яктысы күк иценә алланып жәелде, пешеренгән яшь киленчәк йөзә шикелле, көн бите дә нурланып ачылды.

Коләхмәт карт, төнозыны шулай борсаланды. Әмма, үзен бик үк әйбәт сизмәсә дә, ары озак ятмады, кабат аягына басты. Аннары тиз-тиз юынып, өстенә киенде дә, тышка кузгалды. Иртәнге жиләс һавада ул үзен берәз жинелрәк тойды.

Ихатада озак юанмады ул, урамга капка төбенә чыгып басты. Их, менә хәзер берәрсе белән сөйләшәсе иде. Бәлки күңеле басылып иде. Кая соң кешесе? Батулла кодасы — исәпкә бар, санга юк. Өлкәннәрдән тагын кем? Арысланның да кордашлары калмады. Аларның бер ишесе сугышта кырылды, бер ишесе — монда кайткач. Ичмасам, сине аңлардай ат духтыры Лебедев кебегрәк берәрсе булсын иде. Шуннан карт Торымтау сыртына яшькелт күзләрен текәде. Ә андагы зиратта Тау-Иленең генә түгел, бер үзенә дә күпме якыннары бар: әти-әнисе, кызлары, улы, килене... (Карчыгын ул ялгышып та хәтергә алмады.) Кисәк кенә ул бер уйга килде: әле көтү дә китмәгән, әллә шуннан урап кайтасымы?

Ул урамнан узганда уңайсызланды, башын түбән иеп барды, ана бөтен йортта да Коләхмәтләрне, төнлә урамда эт атып йөргән Бакыйны, туры Тукай — Сөендекне, хатынын ташлап кайтачак Юлайны — барчасын хакка да, нахакка да сөйлиләрдер кебек тоелды, шуна беркая да күтөрелеп карамады, урамны чыкканчы кызу-кызу атлады.

Коләхмәт карт, авыл башында азрак сулыш алып торды да, өч оныгы тудырган өч төрле уйны үзендә йөкләп, Арыслан каберен зират кылырга Торымтау итәгенә күтөрелде.

Зират капкасыннан кергәч ул, белгәнән эченнән укынып, як-яктагы кабер ташларына күз салды. Монда кемнәр генә юк, якыннары да, ятлары да. Кайсыларына ул туктады, авыр туфрагы жинел булсын, дип теләк белдерде, кайсыберләре яныннан шым гына узды. Зиратта бөтенесе тигез, тик аларга хөрмәт бу фани дөньядагы яхшылыклары белән үлчәнә. Карт, бер рәшәткә турына житкәч, кабер өстендәге буйчан ялбыр имәнгә карап туктады. Кайчандыр аны үзе утырткан иде. Хәзер бөтен

рәшәткәне тутырып, нинди матур утыра, әйтерсең, бу имән кабер хужасының жанлы балкышы! Аннары ул шундагы язулы озынча ташка карады: «Әссәламегаләйкем, Арыслан улым!»—дип исәнләште. Йомшак үләнгә тубыкланып, янә укынды. Ул пошынкы күңеленә шулай иманлы яктылык индереп, ни өчен монда килгәнән онытмаса да, яшьлегендә Ырынбур тирәсендәгә далада күргән Солтан Кирәмәтне хәтерләде.

Бу изге урын аның йөрәгендә озын гомеренәң шушы көнендә дә кабатланмас бөек истәлек булып яңарды.

Егерме яшьлек никрут Әхмәй, патша хезмәтенә алынгач, Ырынбур гарнизонындагы ветврач карамагына эләкте. Моңа ул бик тө куанды. Ярый әле комиссиядә үзенәң көтүчә икәнән әйтте. Анда озынча йөзлә яшь кенә бер офицер да бар иде. Ул кәргән-чыкканны шым гына күзәтеп утыра иде. Комиссия Әхмәйне хәрби хезмәткә яраклы дигәч, әлегә офицер, урыныннан торып, аның янына килде дә, һич көтмәгәндә урысчага авыштырыбрак, ап-ачык итеп әйтә салды:

— Эфенди! Көтүдә берәр сарыкның аягы сына икән, син аны ни эшләтергә тиеш?

Бу офицерның татарча эндәшүеннән бигрәк, чоңгыл кара күзләрендәгә игътибарлы карашы Әхмәйне каушатты:

— Байның малын имгәтергә ярамый.

— Бәла аяк астында...

Әхмәй, тынычлана төшөп, аңа тутырып карады, офицерның йөз-чыраендагы ихласлыкны шундук сизенде.

— Ләм белән сылап, чүпрәккә урарга да, кабыкка кыстырып бәйләргә кирәк.

— Әгәр сыер бозаулы алмаса, аңа нинди ярдәм күрсәтергә мөмкин?

Әхмәй читкә карап елмайды да:

— Жинне сызганып, кул белән инде,—диде кыска гына.

Яшь офицер канәгать төстә аны җөпләде, аннары комиссия кешеләренә:

— Бу егетне миңа бирегез,—диде.

Шулай итеп Тау-Иле көтүчесе Әхмәй Ырынбур гарнизонындагы хәрби ветврачка санитар солдат итеп тәгаенләнде. Комиссиядәгә яшь офицер Әхмәйнең үзеннән өч-дүрт яшкә генә өлкән ат духтыры Лебедев, ягъни кадерле Сергей Иванович булып чыкты.

Бу чорда бөтендөнья сугышы бара иде. Форштадт мәйданында фронтка озатыр өчен бар солдатларны иртәдән кичкәчә муштралыйлар иде. Бу—сугышның үзе кебек үк хәлдән тайдыргыч авыр хезмәт иде.

Көтүчә Әхмәй, санитар солдат буларак, көннәрен Лебедев янында дөвалау пунктында үткәрдә. Ә анда атларның төрлесе—озын, кыска торыклылары бар; төсләрен әйтсә дә юк: алмачуар, гөл-сары, жирән... Һәрчак шулар белән булашты ул. Шулай да Лебедев беркөнне аңа кисәтү ясады:

— Син, Ахмей, атлар курасында гына ятма, буш вакытта калада да йөрә.

Бу офицер Әхмәйнең якташы да булып чыкты. Өфенәң үзеннән икән. Шунда туып-үскән. Дим буендагы күп авылларны белә. Ачылыкүлдә балык тотып, жәйләүдә кымыз эчеп яткан чакларын сагынып сөйләде. Аннары Казанның Арча кыры ягында ветеринария институтында укыган. Күрәсен, татар моңы аның күңеленә бәләкәйдән үк сөңгән. Бераз урысчалап, Әхмәй белән жиңел-иркен сөйләшә. Хәтта ул халык җырлары, хикәятләре белән дә кызыксына икән. Әхмәйдән дә байтак нәрсәләр сорашты.

Бервакыт Ырынбург гарнизоны каладан читкә Соры-Далага хәрби өйрәнүләргә чыкты: жәяүлеләр дә, атлылар да. Жәйнең чалт аяз эссе көннәре иде. Далада бөтен нәрсә көйгән. Су юктыктан, эсседән солдатлар төмам хәлсезләнде. Тирә-якка күзләү жибәрелде. Лебедев та бер көнне, үзе белән Әхмәйне алып, Соры-Даланың төньягына карый юнәлде.

Кояшта яргаланып, таш сыман каткан дала туфрагы, эссе җилдә онтакланып, атлар тоягы астында пырхылдап күтәрелде. Болай да коргаксыган тамак төбенә әчкелтем тузан утырды, күзләргә кисте. Чамача егерме чакырымнар үткәч, бер инешкә тап булдылар. Тик моңа Лебедев куанмады. Инеш кичүендә атларын эчереп, берчә тын алгач, ул:

— Шушы тирәдә Солтан Кирәмәт булырга тиеш,— диде Әхмәйгә,— шуны табасы иде.

— Нәрсә ул — Солтан Кирәмәт?

— Бөтен Оренбург аңа табына. Килгән бер сәүдәгәр Солтан Кирәмәткә бармыйча китми. Димәк, ул бар тарафта билгеле.

— Алайса, Казанда да?..

— Ничегрәк әйтергә, Казан бөтенләй икенче... Оренбургны — Азия капкасы, Казанны — Россияныкы диләр. Монда бар нәрсә гади, борынгы гореф-гадәтләр нык сакланган. Ә Казанда алай түгел. Анда фән көчле, бөек химиклары, математиклары бар. Яшәеш катлаулы.

— Без суны кайдан алырбыз соң?

— Солтан Кирәмәтнең терекөмештәй чишмәсе булырга тиеш, аның суын йоткан кеше бөтен сырхаудан терелә, ди...

Тагын да байтак кына арадан соң Соры-Даланың уң кулында, рәшә тибрәнгән төтенсел офыкның калку төшендә зур канатлы жил тегермәне күренде.

— Әнә! — дип, Лебедев куанычыннан кычкырып жибәрде. — Солтан Кирәмәт!...

Алар атларын шул уңайга борды. Калкулыкның аргы ягында түбәндә әллә ни зур булмаган яшел әрәмә иде. Лебедев белән Әхмәй, иске жил тегермәне янына күтөрелгәч, атларыннан төшеп, жиде жил кочагында шул таба карап торды, анда әллә ни нәрсә күренмәгәч, жәяүләп, жай гына түбәнгә кузгалды.

Бу әрәмә болай матур түгел, вак яфраклы кара таллык та, уйдык-уйдык камыш, мүк үләне, урталыкта тар гына чишмәсе бар, бөтен әйләнәсе тып-тын, хәтта монда жил искәне дә сизелми.

Шуннан алар әрәмәнең үрге башына атлады. Ә анда биек кенә калкулык иде. Өстендә берни юк, таш та, казык та. Тирә-ягы тапалып беткән, тап-такыр иде. Алар уба алдында туктап, тынып торды. Башлап Әхмәй эндәште:

— Солтан Кирәмәт шушы буламыни?

— Шушыдыр, эфенди Ахмей,— диде Лебедев та, аннары әрәмәнең бөтен иңенә күз ташлады, берәз шунда карап торганнан соң, карашын югарыдагы иске жил тегермәнә күчерде. — Күрәсен, шушыдыр!..

— Моның нәрсәсенә табыналар икән? — диде Әхмәй, аптырабрак.

— Дөрәс әйтәсен, монда жил тегермәнәннән башка төрбә дә, һәйкәл дә юк, әмма, аның каравы, бу Солтан Кирәмәтнең мәгънәсе зур.

— Ничек? — дип, Әхмәй ныграк аптырады.

— Бу дәрвиш, Оренбургтагы имеш-мимешкә караганда, монда ниндидер тау иленнән килгән, ди. Ерактагы Кавказданмы, үзәбезнең Уралданмы, анысын бер Ходай үзе беләдер. Әмма шунысы билгеле, ул туган ягында — тау илендә байларга төрле хилафлыклар кылган, батырга әверелгән, ди. Ахырдә, аңа үз илендә торырга чара калмагач, бу якка, шушында качарга мәжбүр булган. Даланың жиде жил чатында үзе жил тегермәне төзеп, жыелган килемне ачларга өләшкән. Күңеленә шуңардан юаныч табып, монда ул байтак еллар яшәгән, ди.

— Ә мәгънәсе нәрсәдә соң?

— Солтан Кирәмәт — бөек хөрмәт, дигән сүз. Бу исем — бер дә юкка түгел. Башта дәрвиш исән чагында ярлылар арасында бөек ихтирам казанып, аларның бөтенесен бер йодрыкка берләштерсә, соңыннан байлар, шул йодрыктан куркып, дәрвиш күмелгән жирне руханилар аша дини әмәлдә изгеләштерә. Менә шуннан сиңа гыйбадәт кылу урыны — Солтан Кирәмәт! Үзенә күрә гыйбрәтле тарихы бар.

— Сергей Иванович, сезнең дәрвиш Каф таудан да, Уралдан да түгелдер, чөнки таулы якларда жил тегермәне төземиләр.

— Һәрхәлдә, аны ниндидер тау иленнән, диләр.

Монысы Әхмәйне уйга калдырды. Тау-Илендәге Батырай түгелдер лә? Чыннан да, соңыннан аның кая киткәнен, ничек көн күргәнен өлкән авылдашларының берсеннән дә ишетмәде. Батырай батыр — изге, аның рухына табыну һәркемгә сарыфтыр. Тик каберен гыйбадәт кылу урынына әверелдерү дөрәс түгел. Бу фани дөньяда аның пәйгамбәрләр белән бернинди алыш-биреше юк. Ләкин Әхмәйнең тынгысыз йөрәге аек акылына каршы төште. Батырай батыр аңа кайдадыр яқында гына йөридер кебек тоелды. Ул — Тау-Иленә кайтыр да, авылны бәла-казадан аралар. Әйе, әйе, озын борынлы, киң күкрәкле акбүзә менгән Батырай, булат

кылычын ялтыратып, урамны бер итеп йөрер, ярлы-ябагайны жыеп, аларның һәм-мәсенә жир-су өләшер. Әхмәйнең күнелендә балачактан ук тамырланган шундый өмет Тау-Илендә генә түгел, Ырынбур даласында да аны ташламады, кая барса да күзгә күренмәс, колакка ишетелмәс рәвештә озатып йөрде. Шулай да, дөрөсөн уйлаганда, Батырай да адәми заттан бит, үлемсез түгел, Солтан Кирәмәтнең гүриясе ул булуы ихтимал. Әхмәй менә шулай икеләнде.

Калкулык түбәсендәге иске жил тегермәне, бу Солтан Кирәмәтнең гади күренешенә мәһабәт олы бер ямь өстәп, билгесез дәрвишнен каберенә куелган төрбә сыман горур тора иде.

— Нишләп беркем дә юк икән? — диде Әхмәй.

— Халык мондый көннәргә түгел, жомгада гына килә торгандыр...

Алар, Солтан Кирәмәтнең төрекөмештәй саф, салкын суын жәнлек тиресеннән ясалган савытларга тутырып, кире кузгалдылар.

Лебедев үзләре алып кайткан суны фәкать мөселман солдатларга гына бирде.

— Солтан Кирәмәттән бу, тамчысын да әрәм итмәгез, — диде үзе.

Моннан кайткач, Әхмәй туган авылын, аның һиммәтле тауларын тагын да ныграк сагынды. Ялгыз калган чакларында әле Киленнәр тавындагы чишмәгә менгән әнисе, әле Торымтаудагы әтисе, әле Батырай түбәсендәге яланаяклы көтүче егет аның күз алдына килде. Аларның һәммәсе Әхмәй солдатка күзләрен мөлдәрәмә тутырып караган да, берсе: «Кайчан киленем бу чишмәгә су алырга менәр икән?» — дип өзгәләнә, икенчесе: «Сак йөрә, куркак булма, солдат күрке — йөрәктә!» — дип киңәш бирә, өченчесе: «Батырай батырны бөтенесе көтә, әгәр очраса, әйт, тизрәк кайтсын», — дип ачыргалана. Чыннан да, Әхмәй Тау-Иленең яшь кенә бер чибәрен байтактан күзлөп йөрде. Тик үзе шикләнде, кайсы кыз авылда иң ярлы кеше баласы — көтүче егет кочагына ашкыныр да, көянтә-чиләкләрен канат итеп, Киленнәр тавы чишмәсенә күтәрелер икән? Әмма юләр йөрәк акылны тыңлыймыни, үзенекен даулады, шул яшь кенә сылу өчен янып, көлгә әйләнер чиктә өзгәләнде. Юк, Торымтаудагы әтисенә Әхмәй үпкәләмәде, киресенчә, аның белән еш кына сөйләшер, киңәшер булды, шул моң-зары аны Батырай түбәсенә дә алып менде. Ул офыклардан офыкларга жәерәп яткан жирләрен киңлегенә күз салды, шул киңлектәгә дөньяның тарлыгына күнелә әрнеде, хыялыйланып, Батырай батырны үзен якларга чакырды. Шулай тилереп йөргәндә аны патша хезмәтенә алдылар. Солдат егеткә, үзе дә сизмәстән, ярсу йөрәген акыл белән тышауларга туры килде. Әмма Тау-Иле, аның һиммәтле таулары, бигрәк тә Солтан Кирәмәттә булганнан соң, Әхмәйнең күзалдында тагын да жанлырак сурәтләнде.

Зиратта Коләхмәт карт боларны, оныкларына үртәлеп түгел, һәр очракта да төптән уйларга күнеккәнлектән, кирәксенеп хәтерләде.

Яшьлегендә карт ат духтыры Лебедевтан күп нәрсәдә үрнәк алды. Бүтән офицерлардан ул нык аерыла иде: кешенә дәрәжәсенә дә, аның дине, өммәтенә дә карамады, бөтенесен тигез күрдә, кирәк икән киңәшен бирде, хәтта акчасын да кызганмады. Шул ук вакытта ул таләпчән дә иде: ир-егет икәнсең, авырлыкка түз, тупаслык ясама, намусыңны сакла, дип теле белән әйтмәсә дә, аның һәр кылган эшендә, һәр боерыгында шул сизелде. Шуңа карт кадерле Сергей Ивановичны бүгенгәчә оныта алмады.

Чыннан да, Коләхмәт карт Лебедевны Батырай батырга охшата иде, оныкларының да аның төсле кешелекле, намуслы булуларын тели иде.

Ырынбурга кайткач, алар Солтан Кирәмәтне кат-кат искә алдылар. Шунда Әхмәй аңа Тау-Иленең Батырай батыры хакындагы уен да сөйләде. Моңа Лебедев икеләнде, уңга да, сулга да Әхмәйне жөпләмәде. Шулай да алар берәр жомгада Солтан Кирәмәткә тагын барырга булдылар.

Әмма Лебедев, ничек кенә теләсә дә, кабат анда бара алмады, ни дисән дә хәрби хезмәт. Петроградтан ниндидер генерал килгәч, эш-мәшәкаткә күмелде. Шулай да ул, бүтәннәр алдында сәбәп тапкан булып, Әхмәйне анда жибәрде, садакага көмеш тиеннәр дә бирде, картлар нәрсә төкрарлый, бөтенесен күнеленә салырга кушты.

Әхмәй Солтан Кирәмәттә ике тәүлеккә якин йөрәп кайтты. Шул көнне алар Лебедев бүлмәсендә ярты төнгә тикле утырдылар. Әхмәй ишетеп-күреп кайтканнарын ана бәйнә-бәйнә сөйләде.

— Анда кайдан гына кемнәр юк. Бохарадан да, Себердән дә, Самарадан да.

Хәтта гарәпләр дә күренде. Тегермәнне кемдер кузгаткан, канатлары жилне сызгыртып әйләнә. Аның тирәсендә сәүдәгәре дә, ялчысы да бер кор булып утырган. Шунда ниндидер бер бөкре башкорт та бар иде. Өстендә түшә ачык иске күк жилән, башында ак чалма, аягында яшел башмак. Шул бәндә, бөтенесен авызына каратып, менә нәрсә бәян кылды: «Мин һәр атнаны жомгага каршы кич Солтан Кирәмәткә куна киләм. Шушы тегермән кырында төнләем. Беләсезме, жәмәгать, могжиза бар монда, илаһи могжиза! Игътибар итегез, жир өстендә дәм караңгы, күктә эре-эре йолдызлар, тирә-якта бер өн юк, менә шунда ниндидер тылсымлы аваз күңелгә керә. Тәүдә аңлашылмый, кайдан өнелә ул, күктәнме, жирдәнме? Үзе тавышка да охшамаган, колакка ишетелми, аны бары тоясың, әйе, әйе, бөтен булмышыңа...» — Күргәнегез бардыр, Сергей Иванович, кояш нурлары ертык болыт арасыннан жиргә ук кебек омтыла, аның күз карашы да шундый. Йөзәндә яшерен мәгънә, тирән сер, кыяфәт-килбәте горур. Үзе ярлы булса да, бөтенесен сихерләндереп утыра. Күрәсен, ул гади заттан түгел, берәр төрле хикмәт ияседер: «Мин бүген төнлә шуны аңладым, — дип сүзен давам итте Бөкре, — хезмәттән ихтыярсyz мәхрүм ителгән шушы тегермән жил кочагында ыңгыраша, монлана икән. — Яшь чагында, — ди тегермән, — көчле канатларымны һава дулкынында бөтерелдереп, якты күңелле кешеләргә файда кылдым. Мөшкәм бушап тормады — улагымнан ап-ак он акты. Капчыкларга аны төеп тутырдылар. Көн-төн ашлык тарттым, ару-талуны белмәдем. Йөрәгем таза, сулышым киң иде. Ләкин кара эчле кешеләргә бу охшамады, шул бәхеттән алар мине мәхрүм итте, үзәгемә балта белән чапты. Бер гаепсезгә каты жәзага тарыдым. Эшсезлектән картайдым: канатларым салынды, нигезем тез чүкте. Хәзер бөтенесе онытты мине, мәрхәмәтле кулын сузучы берәү дә юк... Боларны мин, жәмәгать, — диде Бөкре, — шушы тегермәннең монлануыннан аңладым. Бу дөньяда могжиза юк дип, йә, кайсыгыз әйтә ала? Таң алдыннан тегермәнне ачып, бөтен нәрсәсен тикшердем, чыннан да, аның үзәгенә балта белән чапканнар, ташларын ярганнар. Чыдамадым, — диде ул, — жил иркәнә канатларын ычкындырдым...» — Шуннан, Сергей Иванович, бары да башларын күтөрөп, тегермәннең жилдә әйләнгән канатларына карады. Тик моңа барысы да куанмады: ярлы-ябагай канәгәтләнөп елмайса, байлары чырайларын сытты. Шунда юан гына кеше, Ырынбург сәүдәгәре диделәр үзен, урыныннан сикереп торды да, Бөкрегә: «Син, кустым, жилдә жиленләгән һәр уенны илгә таратма!» — дип кычкырды. Тавыш купты. Халыкның беришесе шау-гөр килеп Бөкрене яклады, беришесе изгенәң каберен кадерсезләмәгез, дип каршы төште.

— Менә, менә, сиздәнме, — дип кабынды Лебедев, — ул дәрвишне жирле байлар юкка гына изгеләштермәгән.

— Мин дә шуны аңладым, — диде Әхмәй, басыла төшеп.

— Башкортның риваяте мәгънәле. Чыннан да, дәрвиш яшь чагында ярлы кешеләрне комсыз байлардан яклаган, аларны жирле-сулы итәргә тырышкан. Соңыннан байлар аны туган ягыннан куган, ягъни үзәгенә балта белән чапкан. Риваять сөйләүченең уе дәрәс.

— Әйе, әйе, тегермәнне төзәтергә кирәк, тартсын ашлык, Солтан Кирәмәтнең даны тагын да артыр.

— Юк, фәкыйрьнең теләге тагын да зуррак: изге дәрвишнең әүвәлгә абруе тирәсенә үз тинчәрен бер йодрык булып тупланырга өнди, аның тел төбендә менә шул.

Әхмәй Солтан Кирәмәттә күргән башкортның кинәяле риваятен Лебедев аңлаткач кына төшенде. Чыннан да, ул Бөкре, шәрәк акыл ияләре шикелле, хикмәтле нәрсә хикәяләгән ләбаса...

Улы кабере алдында Коләхмәт карт боларны юкка гына хәтерләмәде. Узганнарны шулай күңеленнән үткөрөп, Арысланга менә нәрсәләр сөйләде: «Әүвәл дә бәгъзе бәндәләр, ялганны дәрәс дип, оятсыз дөгъваләшкән. Солтан Кирәмәттәге изге дәрвиш, бәлки, безнең Батырай батырдыр. Бүтән кеше булса да гажәп түгел — шундый ук батыр, кимсетелгәннәр хакын яклаучы. Уйласаң, искитәрлек, жырларда жырланыр батырны изге дәрвиш хәленә төшерергә кирәк бит. Үтә нечкә корылган хәйлә! Күрәсен, олуг хөрмәтле кешенең исеме дә аларга куркыныч. Бу фани дөньяда алай оста эш йөртүчеләр күп. Аларның кечкенәсе дә, зуры да бар. Менә син үзәң ни өчен вакытсыз гүр иясе булдың? Әле дә истә, сугыштан гарипләнөп кайткач,

үзебезнекен дә, Гитлерны да аты-юлы белән сүгә иден. Шул каһәрләр, ялган әмәл белән, азмы адәм балаларын юлдан яздырды, алтын кебек гомерләргә әрәм итмәдә. Андыйларга тел-теш күрсәтү генә аз. Безнең оланнарыбыз ничек соң? Нигә алар барысы да синең яугир исеменне йөрәгендә йөртми? Уртанчысы мал артыннан чаба, олысына дан кирәк. Андый байлык, шөһрәт вакытлы гына, бүтән бар, иртәгә юк. Ярый әле төпчегебез хак юлда. Аның өчен куанып бетә алмыйм. Шулай да аңа да янаучылар бар, ахры...»

Коләхмәт карт, күнеле бушангач, йомшак үләнгә тубыкланган төшеннән жинел генә торды да, Арысланы белән хушлашып, зират капкасы ягына уңайлады.

Торымтаудан төшкәч, карт, авыл башына житәрәк, карашын алга текәп, туктап калды. Шундагы сай гына чокырда берәү нәрсәдер маташтыра. Сәерсенеп, ул янә ары кузгалды. Барып житкәч кенә әлегә кешенең Батулла икәнен таныды. Чокыр төбөндә — буш кечерткән капчык, тиресе сызырылган берничә эт үләксәсе. Кодасы шундук аңа күтәрелеп карады, ихтыярсыз елмайгандай итенде. Үз нәүбәтендә бусы да, моңа шаккатып, ни әйтергә белми торды.

— Эһем, эһем!.. — Коләхмәт карт башта тамак кырды, аннары салмак кына сузып, сораган булды: «Нәрсә булаштырасың?»

— Төнәген Бакый өч эт калдырып киткән иде, шуларны аткардым да...

— Үләксәләрен шушында ташлыйсыңмы?

— Нәрсә булып дисең?!

— Исең терек түгелме әллә, артыңнан ук этләр килеп, авылга кире сөйрәп алып кайтачак. Чир таралырга мөмкин. Үләт базына илтәп ташла. Тунарга иренмәгәнне, анда барып кайтканнан гына бот төбөнә кайрак чыкмас.

Батулла эченнән: «Кайдан килеп чыкты бу карт нәстәкәй!» — дип уйлады булса кирәк, йөзөндә канәгатьсезлек күренде, тик берни әйтмәдә, эт үләксәләрен кечерткән капчыгына кире тутырды.

Коләхмәт карт, аңа карап-карап торды да, азак:

— Син, кода, олы башың белән нишләп шушылай юк нәрсә артыңнан йөри-сең? — диде.

— Минем кемем бар соң? — диде Батулла, нечкә тавыш белән чәрелдәп.

— Кая малаең?

— Куй, шуны, — дип, ул үрләтүдән читкә төкерде. — Мәңгә исерекне!

— Аттан ала да, кола да туа, андый юньсез безнең үзебездә дә бар.

— Кайсы?

— Бакый!

— Син дә таптың әрләр кеше. Дөнъясына кара, баеп бетте бит. Бүтәннәре дә аның кебек булса иде әле.

— Анысы дәрәс, череп баеды, әмма кешелеген югалтты.

— Бу хөкемәң, кода, Бакыйдан бигрәк, Сөендеккә туры килми микән?

— Ничек?

— Үзе эчкән кога үзе төкерә.

— Ачыграк ләңгелдә!

— Кайсы председатель вакытында Сөендекнең абруе үстә? Хәтта депутат ителәр. Хәзер шул Сөендек председателнең үзе белән булыша.

— Сиңа ничә яшь хәзер?

— Әллә... тәүге кортка үлгәнә дә байтак булды бугай.

Коләхмәт карт, тыны киселүдән башын басып, тынып калды, күңелендә Батуллага әрнү кайнады, тик ул бүтән эндәшмәдә, башын игән килеш кырт борылып, авыл ягына кузгалды. Алай да карт чыдый алмады, үзалдына сөйләненеп, кодасын әрләде:

— Моңсыз!..

Чыннан да, ул солдатка алынганчы Батулланың бу дөнъяда барлыгын-юк-лыгын белми иде. Көн дә көтүдә йөрәп, әллә бөтенләй күрмәгән, арып-армансызланып кайткач, әллә игътибар итмәгән. Картның уйлавынча, шул елларда Батулла маңкасына катып йөргән Бату атлы ыштансыз малай булгандыр. Патша хезмәтеннән котылып авылга кайтканда ул буын ныгыткан юка гына яшь егет иде. Шулай булгач, аңа хәзер күпме? Нәрхәлдә үзеннән берәр унбиш яшькә кечедер.

Юк, Коләхмәт карт аның яшен тәгаен генә исәпләп чыгара аңмады. Чөнки ул, үз яшен онытып та, бу мәсьәләдә хисапны бөтенләй югалткан иде. Ләкин ул

кодасының үткөнен дә, хәзергесен дә аек исләде: «Ярый әле теге вакыт, умарталыкка баргач, үзе булмады. Ачы балын эчертеп, курай уйнатып утыртыр иде бугай. Үзем дә юләр, күпме еллар ана сер бирми йөр дә, берни булмагандай, аның алдына тубыклан. Адәм көлкесе итәргә уйлагандыр, мөгаен. Ышан аңа! Һәр адымында золымлык кылырга торган залимнән инабәт көт, имеш. Гомергә моңсыз булганы...»

Әле дә картның исендә, ул, патша хезмәтеннән имин-аман котылгач, Ырынбурдан кадәр тәүлектән артык озын юл үтеп, икенче көнне Тау-Иленә кайтып житкәндә караңгы төшкән иде. Чит-ят жирләрдә солдат шулпасы эчеп, туган авылына ничәмә елдан соң аяк баскан егетнең хәле аңлашыла: урамда берни күренми, ә аның бөтенесен үз күзләре белән айкасы килә, таныш өйләрне, иске читәннәрне, кайчандыр үзе йөргән сукмакларны, барысы да әүвәлгечәмә, әллә үзгәргәнме — шуларны белергә ашкына. Дөм караңгы авыл башында әсәрләнеп басып торган солдат кинәт ишетә: жирсегән күнелне ут сулышлы толпар итәрдәй жыр, тирән тынлыкны тибрәндереп, урамның аргы очыннан бар тарафларга тарала. Жай гына башланган жыр, әкрен-салмак көчәя-көчәя, өйләр арасынан югары күтәрелә, куе зәңгәр күктәге якты йолдызларның нурларына уралып, үзәкләрне өзәрдәй илаһи бер кодрәткә әверелә. Ул, биштөрән ачып, күпме жирләрдә, кайларда гына булмады, азмы кешеләр белән очрашмады, шушылай сихри итеп әлегәчә кемнең дә жырлаганын ишеткәне юк иде.

Солдат, кулындагы биштөрән инбашына элەп, караңгы урамның аргы очына кузгалды, кабарган аяк табаннары авыртуын да онытты, өйдә калган әнисенен учагы күптән сүнгәнлектән, күнелен жылытырдай бүтән нәрсә эзләгән шикелле, кызу-кызу атлады, төн карасында ятимсерәп утырган үзләренен өен узып, бер төркем егет-жилән янына барып басты. Тегеләр дә, хәрби киёмле кешене күргәч, аңардан ятсынып, шундук тынды. Егетләрнең берсе, сер бирергә теләмичә:

— Син кем? — дип, сорауны кабыргасы белән куйды.

— Коләхмәт... көтүче Әхмәй.

— Нишләп көтүче, солдат түгелмени?

Әхмәй аңа жаваплап тормады:

— Әле кайсыгыз жырлады? — дип, өтәләнәп сорады.

Егет янә:

— Әгәр мин жырласам, нәрсә әйтерсен?! — диде эре генә.

Әхмәй андый нечкәлеккә игътибар итмәде, кулларын жәеп, егетне кочып алды, өзгәләнәп, такмакларга тотынды:

— Рәхмәт, энәкәш, мең яшә, күнелне кузгаттың, игелек күр, бәхетле бул...— Шушы жиргә кендек каны тамган егетне кочаклагач, ул Тау-Иленең йөрәк тибешен, Тау-Иленең жылы сулышын тойгандай булды.

Солдатта ерак жирләрдә йөргәндә ана Ык якларынан жиде ят очраса да, карындашы шикелле якын, кадерле була торган иде. Туган авылы дигәндә ул соңгы вакытта хәтта юньле-юньсезне аера алмас хәлгә житкән иде.

Бер көнне Ырынбурда Китаплы Бохара урамына барган иде. Лебедев аңа, урысча яңа басма китаплар килмәгәнме, дип белешергә кушкан иде. Шунда йөргәндә ул бер кибеттә сәләмә киёмле, башына ак чалма ураган бер мөселманны очратты. Шул бәндә китап жене кагылганнарға нәрсәдер кычкырып укый иде. Әхмәй дә аның янына туктады. Тегенең кулында алтын-көмештән, ябалак түшәндәге төкләр шикелле итеп: «Мөстәфадел-әхбар фи әхвали Казан вә Болгар», дип нәкышләп язылган китап иде. Әлегә кеше үзе янындагыларға моңлы бер мәкам белән укый-укый да, аннары шуларны шөрехләп аңлата иде. Әхмәй дә авызын ачып, аны тыңлап торды. Китапта татарларның борынгы хәяте, ягъни мөстәкыйль дәвере тасвир кылынган иде. Күз явын алырлык бу китапка кибет хужасы зур хак сорады. Әхмәйнен, әлбәттә, аңа житәрлек акчасы бар. Тик ул бүтән нәрсәгә — авылга кайткач, ат сатып алырга жыелган акча иде. Шулай да Әхмәй бу китапка бик кызышты. Әлегә фәһем иясә дә:

— Шиһаб әл-Мәржани китабы бу, бөтен төркигә билгеле әсәр, — дип мактагач, ул чыдамады, баш исән булса, ат табылып дип, аны сатып алды. Житмәсә, гади генә күрәнгән бу бәндә дә илдән илгә гыйбадәт кылып йөрүче дәрвиш икән. Сөйләшә-сөйләшә хәтта шуны белде: Тау-Илендә дә берничә көн булып киткән... Моңысы

Әхмәйнең күнелен бөтенләй урыныннан кузгатты. Ул чат ябышты дәрвишкә, ай-ваена да карамады, аны кунакка алып китте. Әхмәй атлар араны янындагы дөвалау пунктының бәләкәй генә бүлмәсендә ялгыз тора иде. Санитар солдатлар арасында бер генә мөселман кешесе булганга, Лебедев аны үзен генә аерым урнаштырган иде. Әхмәй менә шул бүлмәгә әлеге дәрвишкә кунакка алып кайтты.

— Әллә ни хөрмәтем юк, аксакал, гафу итәрсез,— диде ул башта,— сезне сыйларга кымыз да, казылык кына бар.

— И, хөрмәтле яугир, шулары житкән, безләргә хатын кирәкми.

— Алайса, бер тустаган кымыз эчеп жибәрик...

Шуннан соң Әхмәй, өстәл янындагы карават астыннан курай алып, кунагына күрсәтте:

— Моңысына да каршы килмисездер,— дип, ихлас елмайды.— Күнелләргә дә азрак жилкендереп алыык.— Ул кураен көйгә жайлаштыргалап, өргәләп торды да: «Нәрсә телисез?»— дип сорады.

— Ни булдырганын оста үзе беләдер, әйдә берәр иске көйне, борынгылар йөрәккә якынак...

Әхмәй, башын түбән иеп, берәз уйланып торды да, жай гына курай тартырга кереште. Башта аның моңы әкрән, авыр кузгалды. Менә ул капылт туктады, күкрәк тутырып сулыш алды, шунда һич көтмәгәндә сыздырып жибәрде. Аннары Әхмәй, бертынга туктап, кунагына:

— Бу жыруда юньсез сунарчы аткан болан баласы өчен һавадагы былбылның сыкравы,— диде дә, янә дәвам итте, үзе үткәннәрен уйлап өзгәләнде.

Тау-Илендә чакта байлар малын көтүдән гайре ул нинди бәхет күрдә? Тамагы ризыкка туйдымы, өсте-башы бөтен булдымы? Яшь кешегә бөтенесе кирәк! Сөясә-сөөләсә килгәндер. Әйе, ул авылдагы бер кызны күзләп тә йөрдә. Ләкин аңа ачыктан-ачык берни әйтә алмады, солдатка китеп барды. Шулай да Әхмәй ул кызның жанлы төсен—чуак көндәй якты күзләрен, көрпә яңаклы түгәрәк йөзен күнелендә һаман да бар кылды, бәлки кыз да Тау-Иленең солдаттагы егетен авылда чакта ук үз итеп, хәзер исә аны бер күрергә зар-интизар булып, төн йокыларын йокламыйча, озын толымнарын ай нурларына кушып үрәдер. Кем белә, бәлки әлеге мәлдә ул, тамбур энәсен биетә-биетә, күз яшьләрен кушып, егет бүлгәнә кульяулык чигә торгандыр. Шул бизәкләргә тезмә-тезмә ялгап, бүләк кульяулыгында ул, мөгаен, солдат егетнең сынын да күрә булыр... Әлбәттә, болар матур хыял! Хәзер ничәмә ел Әхмәйгә Тау-Иленнән хат-хәбәр килгәнә юк. Ул чибәркәй һаман авылдамы, кичләрен урын-ашына, аулакларга чыгамы? Егет бу хакта берни белмәде. Соңгы хат аңа авыл старостасыннан килгән иде. Әнисенең вафат булуы турында. Старостаның хәбәрәнә аның күнеле ышанмады. Юк, юк! Әнисенең учагы иртә-кичән һаман да янадыр, жылысы күршеләргә дә, кәргән юлаучыга да житәдер, ә казанында гөлдер-гөлдер тары өйрәсә пешәдер. Ана ышануынча, учак сүнмәсә, солдаттагы улы исән-сау йөриячәк, чөнки тере учак—солдат жаны, ялкын-ялкын уты—солдат йөрәге, утлы төтенә—солдат сулышы... Шуңарга Әхмәй авылга җавап хаты язмады. Аның әнисе, өйдә ягарына беткәч, чыбык-чабыкка дип урманга барган жирендә, буранда адашып, авылга кайтырга юл таба алмыйча, кар астында калып үлгән иде.

Ул шулай хәсрәтләрен барлый-барлый, халыкның мәңгелек моңнарын—кайчандыр Батырай батыр өздәргән гашыйк кыз сагышын да, ялгыз ана зарын да кураенда сыздырды, һәркайсын йөрәк-бавыры аша үткәрдә.

Соңыннан алар әле Шиһаб әл-Мәрҗани китабын укып, әле Тау-Илен искә алып, кымыз эчә-эчә байтак гәпләшеп утырдылар.

Ә иртәгәсән Әхмәй, гадәттәге вакытында уянып, караватына караса, кунагының урыны буш иде. Ул, үз-үзенә кыенсынып, идәндә яткан жиреннән шундук торды, ишекне барып карады, анда да беркем юк иде. Аннары ул, аяк астындагы урынны читкәрәк этәрәп, өстәл янына килде, гажизләненеп катып калды: кичтән өстәл өстенә куйган теге затлы китап юк иде; читләрен авырттырып, башына кан йөгәрдә, сулышы кысылды...

Житмәсә, Китаплы Бохара урамына кабат баргач, кибеттә теге угрыдан зарланып торганда күрмәгән-белмәгән ике-өч бәндә аны чак кыйнап ташламады, бары берәү, солдатка тияргә ярамый, дигәч кенә аннан чыгып сызды.

Әле менә ул, патша хезмәтенән котылып, Тау-Иленә кайтып житкәч, туган жирен жирсүе аркасында тагын ялгышты. Монысын Әхмәй икенче көнне үк түгел, берәз вакыт үткәч кенә аңлады.

Шунда Әхмәй ун еллап йөрәгендә йөрткән сылуны да сорашты. Тик егет күнел юатырлык хәбәр ишетмәде: ул кыз Каралачык кешесенә күптән кияүгә чыгып, хәзер бер оя бала үстәрәп ята икән. Шуннан соң Әхмәй урамда озак йөрмәде, үзләренә кереп китте.

Коләхмәт карт боларны бары Батулла кодасына гына рәнжәп түгел, үзенә шул чакларда артык беркатлы, эчкерсез, гомумән, жүләр булуына исе китеп хәтерләде.

Илдә һаман герман сугышы бара иде. Авылдагы бөтен ир-ат диярлек шунда. Әхмәй дә Ырынбурдан фронтка китәргә тиеш иде. Нәкъ шул көннәрдә ул, ат өстеннән егылып, өч-дүрт кабыргасын сындырды. Лебедев, врачлар белән сөйләшәп, хәрби хезмәткә яраксыз дип, ана кәгазь ясатты. Югыйсә ул да, башка авылдашлары кебек, күптән ут эчендә булып иде.

Авылда аның кайтуына барчасы куанды. Шул ук Бату, атасы чакыруы белән, Әхмәйне үзләренә чәйгә алып китте.

Бу бөләкәй авылда аның әтисе бердәнбер түлле кеше иде. Тау-Иленең бөтен жирләренә хужаланган Инәгуллар нәселеннән хәзер берсе дә монда яшәми, төрлесе төрле яры — кала тирәсендәрәк тора иде. Батуның әтисе жәй көннәрендә әнә шул байларның жирләрендә авылдашларын эшләтә, кышларын алу-сату белән шөгыльләнә иде. Шулай да ул үзе ачык, йомшак күңелле кеше иде.

Шушы ир-узаман үзенә әйбәт мөнәсәбәтен Әхмәй бахыр йөрәгенә утлы яра салу булып, дип һич тә уйламагандыр. Бату солдаттан кайткан егетне шул очрашуда ук астыртын күрә алмас булды, азак ачыктан-ачык золымлык кылды. Аларда ашап-эчеп утырганда йорт хужасы Әхмәйгә чапкын айгырының арткы аяклары авыртуына аптырап зарланды:

— Өченче көн Бөләбәйдән кабаланыбрак кайткан идем, йөри алмас булды.

Берәз алар өчәүләп атлар утарына чыктылар. Абзар эчендәге айгыр, бакыр күзләрен туздырып, очлы колакларын торгызды да, кинәт кешнәп жибәрде, аннары почмаккарак елып, алгы бер аягы белән чапчына башлады.

Әхмәй, һич тайчынмый, аның каршысына барып басты, янбашыннан шапылдатып сөйдә, әкрән-әкрән үреләп, арткы аякларына кулын тидерде. Айгыр да ят егетнең изге ниятен сизенде, ахры, бүтәнчә чапчынмады, тынды. Әхмәй исә шул арада атның шешенке бөкәлләрен тотып, кысып карады да, ни нәрсә икәннен шундук белде.

— Чалгы пычагыгыз бармы? — дип ул айгыр хужасына карады.

— Нәрсәгә? — диде, тегесе куркып.

— Бау да кирәгер.

— Бәлки, болай гына үтәр.

Әхмәй, аны аңлап, көлөп жибәрде:

— Аякларына кан төшкән...

— Сон?

— Берәз канын агызсак, ике-өч көннән рәтләнәр.

Әхмәй атның арткы ике аягын тубыктан түбәнрәк кысып бәйләде, икесендә дә кан тамырлары бүртеп чыккач, нечкәрәген сайлап кисте, аннары бауларны бушатты. Кырыйдан күзәтеп торган кешегә аның бу эшне, бөтен нечкәлеген беләп, акыл белән башкаруы сизеләп тора иде.

Соңыннан йорт хужасы моңа хәйран булды. Әхмәйне аркасыннан сөя-сөя:

— Булдырдың, улым, солдатта зерә йөрмәгәнсең икән, — диде, аннары янын-дагы малаена: «Азрак гыйбрәт ал, төн озыны урамда улап йөргәнче, дөнья көтәргә өйрән», — диде.

Батуның какча йөзенә кара ятты, зәңгәр күзләре томанланып китте, үзе бер әтисенә, бер Әхмәйгә сөзеп карады, тик каршы сүз әйтмәде, кисәк кенә борылып китеп барды.

— Менә күрдәнме, әйтсәң серкәсе су күтәрми, — диде атасы, аның өчен үр-тәлеп, — эче тулы явызлык.

Әхмәй, кичәгенәк төнлә авылга кайтып житкәч, урам тутырып жырлап йөргән шул егетне шашыныр чиктә кочаклап алуына үкенеп, үз-үзен эчтән әрләп куйды.

Шуннан соң, өч-дүрт көн үткөч, тагын бер хэл булды. Өхмэй өйдө идән уртасында күнелсез генә басып тора иде. Куанырлык берни дә юк, әнисе ничәмә ел яккан мич тузган, аны сүтеп, яңаны чыгарырга, ишек, тәрәзәләр черек, бары да калтайган, салам түбәдән яңгыр үтә, алгы як нигез чүккән, боларның һәммәсенә хәзер кул кирәк. Ул, шулай уйланып, басып торганда урамнан бер хатын килеп керде. Үзенң тыны кысылып, хәле беткән иде.

— Коләхмәт энем, сыерым үлә, бер ир заты юк, әйдә, тизрәк чалып калыйк...

— Ни булган аңа?

— Ярамаганны ашаган, ахры, корсагы тау кебек, тора да алмый, күзләре акайган, авызыннан сап-сары күбек килә.

— Кем соң үзең?

— Һи, танымый да, ахры, аргы очта торабыз, Минлегөлнәң әнисе мин.

— Кайсы Минлегөл?

— Кайсы булсын, минеке, Гөлхәбирәнеке.

— Ә-ә, таныдым, кызыңны гына хәтерләмим.

— Тегү-чигүгә ул гына авылда — бер!

— Шулаймыни, әйдә, алайса, андый кызың да булгач, сыерыңны казага салмыйк.

Анда Өхмэй озақ маташмады, үлөргә яткан сыерның ашказанына сул яклап өкрән-өкрән пычак тыгып алды да, куллары белән баскалап, эчтәге һаваны кысып чыгарды, аннары тагын һава тулмасын өчен, сыерның авызын каерып ачып, азрак керосин койды, ахырда хайванны аягына бастырып, кайтып китте.

Бу көнне аның абруйлы исеме телдән телгә, өйдән өйгә күчеп, авылны бер генә түгел, әллә ничә кат әйләнәп чыккандыр.

Өхмэй үзе дә алардан куанычын кайда куярга белми кайтты. Ләкин моның сәбәбе икенче иде. Өхмәйгә булышып, әнисе янында Минлегөл дә йөрде. Мондый хәлдә ул үзләренә ярдәмгә килгән егеттән һич тә тартынмады, битен-сынын яшермичә, һәр кушканны житез-житез үтәде. Анысы бер хэл, сипкел тарткан коңгырт йөзле, елгыр кара күзле бу кыз Өхмәйгә нәрсәсә беләндер солдатта чакта сагындырып илерткән теге сылуны хәтерләтте. Ничәмә ел күзалдында йөргән хыял кызы әллә шушы үземе? Сыер белән булашкан Өхмәйне аның йомшак куллары, жылы сулышы төмам жылкендерде.

Өйгә кайткач та ул тынычлана алмады, сәкегә ятып, йодрыкларын суга-суга:

— Ул үзе, үзе!.. — дип, жиңеләйгән кеше шикелле, бер сүзгә әледән-әле кабатлады.

Икенче көнне дә Өхмэй аларга барды. Сыерны караган булды. Аңа ачы әрем суы эчерде. Ә өченче көнне Минлегөл үзе килде.

Нинди сылу иркә бу, фәрештәләр жиргә төшкән кичне — кадер кичәсендә тугандыр ул, югыйсә кайдан булсын мондый дөнья күрке! Минлегөл су тулы чиләкләре белән килде.

Ун елга якин солдат каешын биләннән төшөрмәгән утыз яшьлек егет, шушындый дөнья күрке белән үз өендә күзгә-күз очрашкач сабыр, битараф кала алмады, каушады, матча терәведәй басып торды, үзе елмайгандай итенде, яшькелт күзләрен әле идәнгә, әле түшәмгә төбәде. Минлегөл, киресенчә, үткер кыланды.

— Минә әнием жибәрде, буйдак кешегә ни... булышырга кушты, — дип, түгәрәк түшле күгәрчендәй, гөлдер-гөлдер мич алдына узды.

Егет үрә катып озақ тормады, бил каешын ике кулы белән сыпыргалап алды да: «Рәхмәт, сылу, әйдә, уз, мин дә сине көттем», — дип күңелле генә шаяртып аласы урында, бөтенләй килешсез рәвештә:

— Алай диген, Гөлхәбирәтәйнәң күңеле киң икән, — дип ычкындырды, ары ни дә өйтә алмады, өйдән жәтрәк чыкты.

Тик Өхмэй ерак китмәде, аяклары тышаулангандай, ишек төбөндә туктады, лып итеп күтәрмә баскычына утырды, куллары белән башын учлап, тирән уфырды. Болай да ул артык юанмады, бертын өзек-өзек сулыш алды да, янә сикереп торды, аннары каерылып ишеккә карады. Ә анда, өй эчендә кызың эшләгәне — кисмәккә су салганы, буш чиләкне идәнгә утыртканы ишетелде. Нәкъ шунда егет үзендә ниндидер илаһи рух кузгалганын тойды, шул зат аңа сихри бер көч өргән кебек булды. Өхмэй, үз-үзен кулга алып, ишеккә таба кире кузгалды, бусаганы атлап,

өкрөн генә түргә узды, мич алдында арты белән торган кызга якынлашты.

Миңлегөл дә сизенеп, шундук аңа борылып карады, алдында баягы юаш Әхмәйне түгел, бөтенләй икенче кешене — очкын карашлы кыю егетне күреп, капылт куркып калды, үзе дә аңламастан, артка чигенде. Әхмәй, күзләрен шаян уйнатып, шып туктады:

— Әллә сискәндердемме?

— Ю-ук...

— Кара аны, нинди чи-бәр!

— Куйчы, Әхмәй абый, оялтма, йө үпкөләтерсең.

— Үпкөләсән, үпкә ашатырмын...

Икесе дә көлеп жибәрде. Әхмәй һаман теленә салынып:

— Әйдә, сылу, булышсаң — булыш! — диде. — Әгәр сынатмасаң, бүген кич үк Гөлхәбирәттәйдән үзенне сорарга барам...

Чыннан да, Әхмәй шушындый зур сүзгә Миңлегөлгә шаярып кына өйтмәде. Дөрес, егет шул көнне үк кич кызның әнисе Гөлхәбирә каршысына бармады, башта Батуның атасы белән киңәшәргә булды.

Бу өлкән авылдашы аның уен хуплады, яртышар пот арыш, борчак оны бирде, кырыкмыш тай вәгъдә итте, шунардан соң, ялгыз гына Гөлхәбирәгә барып, кызны кодалап кайтты.

Тирә-як күрше дә хәлдә булганынча бөтенесен әзерләште. Әмма, әмма иртәгә кыз төшерәсе көнне Тау-Илендә яман хәбәр таралды.

Кызны кодаларга үзе барган ардаклы-хөрмәтле кешенең малае адәм ишетеп, адәм ышанмас явызлык кылды, Әхмәйгә ярәшелгән Миңлегөлне суга төшкән жиреннән урлап, үзләренен чапкын айгыры белән кайдадыр китеп олакты.

Коләхмәт карт моны хәзер дә бермә-бер хәтерләде: кызга күнеле төшкәч, сәкегә ятып, йодрыкларын суга-суга: «Ул үзе, үзе!» — дип куанычыннан шашынса, әле инде йөрәгә әрнүгә чыдый алмыйча, шунда аркылы төшеп, бәргәләнә-бәргәләнә үксеп елады.

Батуның әтисе дә бу мәсхәрәне авыр кичерде. Егет каршында да, авыл алдында да ояты ни тора! — түшәккә егылды.

Шушы хәлдән соң Әхмәй авылда кала алмады, Агыйделнең аръягында бер инәгә бер сыер эзләп түгел, зарлы башын кайда куярга да белмичә гаҗизләнеп, Бөрә якларына чыгып китте. Анда берничә ай урыс байларына, мал духтыры буларак, хезмәт итеп, жир өстенә кырпак төшкән көнне Тау-Иленә янә өйләнеп кайтты.

Ул ат менеп, Батырай түбәсенә кайтып житкәндә кояш байтактан баеган иде. Әмма бөтен тирә-якта, баш өстендә — тулган ай, аяк астында — яшь кар. Егет урман авызына чыгып туктагач, моңсу карашын әле таулар куенындагы туган авылына, әле зәңгәрсу һавадагы айга төбәде: түбәнгә караса — йөрәгә сызлады, югарыга бакса — күнеле моңланды. Ичмасам, Миңлегөл дә, айдагы бичара кыз төсле, суга төшкән жирендә Батуга бирелмичә, күккә ашса соң?! Әхмәй үз-үзен онытып, шулай байтак торды, тирә-яктагы бернигә игътибар итмәде. Ерак жирләр-дә йөрәң кайтса да, ул һаман үзенә жан тынычлыгы таба алганы юк иде.

Әхмәй, икенче берәүгә өйләнсә дә, Бату урлап качкан Миңлегөлне барыбер оныта алмады. Хәтта анын сәерләнгән чаклары булгалады.

Кичке аштан соң ул карангы төшкәч, күктәгә айга карап, чирәм өстендә озак-озак уйланып ята иде. Шундагы Зөһрә-кызга, керфекләре талганчы багып, эч серләрен сөйли иде: «Мин дә синен шикелле үк бәхетсез, син — үги әниеннен, мин гашыйк утының корбаны. Мәхәббәтне жәннәт дип уйласам, чынлыкта исә ул тәмуҗ уты икән. Ярыңнан торып калгач, аны бүтән берәү дә алыштыра алмый, күрәсең. Өйдә хатыным, яшь бичәм бар, ә күнелдә — жанга якыны. Бәлки син миңа тәмуҗ утында янмаган — жәннәтне белмәс, дип әйтерсең. Сары сагышка баткан куаныч белән кем бәхетле булганы бар? Бу хәлемә син дә аптырыйсың, ахры, күзләренне тутырып миңа баккансың да, ник сүз әйтсәңче, уелып уйга талгансын...» Әхмәй бахыр бер гаепсезгә бу фани дөньяда менә шундый гомерлек жәзага дучар ителгән иде.

Әхмәй вакыты белән күпме генә иләсләнмәсен, Шәмсия киленне беркайчан читкә тибәрмәде, үз яртысы итмәсә дә, бергәләп дөнья корды: мал-туар үрчетте, йорт-кура яңартты, бала-чагалар үстерде, гомумән, ул, жүләрлек эшләп, кеше

көлдөрмөдө, киресенчө, аны Тау-Илендө генө түгөл, бар тирөдө мал духтыры буларак һөммөсө хөрмөт итте.

Бату исә, атасы гүр иясе булгач, сулган гөлдөй саргайган Минлегөлне ияртеп, туган нигезенә кире кайтты. Теге вакыт Әхмәй дөвалаган чапкын айгыры юк иде. Башта яшь хужа, әтисе шикелле, базардан базарга йөрөп, алыш-биреш белән шөгыльләнөргә дөртләнсә дә, нияте барып чыкмады, жилкураланып ярты ел чамасы йөргөч, аннары тынды, шул арада йорттагы байлыкның да яртысыннан күбесө ычкынды.

Коләхмәт карт боларның һөммөсен нигә шул тикле төфсилләп хәтерләде соң әле? Уртанчы оныгы Бакый Тау-Иле урамында жиде төн уртасында авыл этләрен шарт-шорт атып йөрмөсә, бәлки ул Торымтаудагы зиратка иртөн иртүк менмәс тә иде.

Анда ул Солтан Кирәмәтне дә, Батырай батырны да күңелендә юкка яңартмады, шулар аша мөрхүм Арыслан улының малайлары — Сөендек, Бакый, Юлайны уйлап борчылды, борыннан килгән мәңгелек иманның аларда да бердәй саклануын теләде.

Тормышта син теләгәнчө генә булса икән! Әүвәлдән үк бу өч туган үзара ихлас түгөл иде. Дөрес, очрашканда, бер-берен кыерсытмыйча, ачык сөйләшкән булалар иде. Әмма болай тыштан ялтырауның кайчан да бер ахыры булырга тиеш иде.

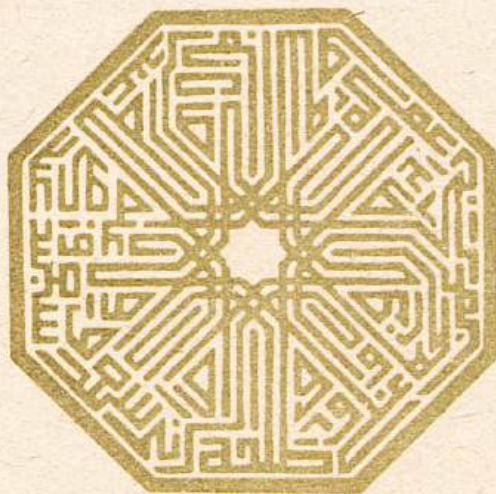
Теге елны Каралачыкта ферма биналарын төзөгәндә уртанчысы гаделсезлек кылды, кечесе аны фашлады, ә өлкәне аларның икесе арасына керде. Мондый хәлдә Коләхмәт карт та читтә кала алмады.

Башта бу төзелешне колхоз осталары алырга теләгән иде. Сибгатуллин ризалашмады, аны көзгә өлгертергә кирәк, диде. Шабашниклар белән килешү төзеде. Шуннан осталар бүтән даулашмады. Чыннан да, шабашниклар эшне тиз тотты, иртә таңнан кичке караңгыгача тынмады. Бакый исә үзе житмәгән материаллар хәстәрләп, төрле яры чапты, кайдандыр көнлекчеләр китерде. Бу төзелештә хужалыкның да һөртөрле техникасы даим файдаланылды. Әмма соңыннан, шабашникларга расчәт вакытында колхоз механизаторлары тавыш күтәрде. Сибгатуллин аларга, берегез дә килешүгә кертелмәгән, сезгә икенче наряд белән түләнелә, диде.

Бу нәрсә Сөендекне шиккә салды, депутат буларак, ул бухгалтериядәгә кәгазьләр белән кызыксынды. Шунда тагын ике хикмәт ачылды: шабашниклар килешүдә унбиш кеше исәпләнсә, акча алганда һәрберсенә хатыны, туганы өстәп язылган; шуның өстенә читтән кайтарылган байтак материалның кайдан алынганлыгы билгеле түгөл... Бакый белән Сөендек арасында ызгыш купты.

Нәкъ шул чакны авылга көтмәгәндә Юлай кайтып төште. Коләхмәт карт менә шунда үз иманына үзе хыянәт кылды — Бакыйны якламаса да, Сөендеккә каршы килде, Юлайны борчымас өчен аңлы рәвештә уйламаган хата ясады...

(Дәвамь бар.)





РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН

Сөлһәиә әр-рәмәлә



ОЙЛӘНЕШҮ

281. Ир белән хатын арасында өйләнешү мәбах, ягъни тыелмаган да, кушылмаган да вә шәригать кушкан бер эш булса да, бер мөгамәлә ничек туры килсә, шулай ярау юлы белән түгел, бәлки бәгъзе беренек бик әһәмиятле шартлары белән шәригать кушкан эш була. Шул жөмлөдән никях тыелган булмаса тиеш. Бәгъзе бер хатыннар, бәгъзе бер ирләр арасында никях мәңгелек ярамый. Вә бәгъзеләрендә вакытлы рәвештә дә ярамый. Шул никяхлары дәрәс булмаган хатыннар шәригать телендә «тыелган» хатыннар дип тәгасиләнә.

282. Ислам дине тарафыннан харам булган хатыннар — «тыелган» хатыннар ачык ителәләр. Ләкин бер хатынның махсус бер иргә карау белән «тыелган» хатыннар төркеменә керү-көрмөвә хакында бәгъзе бер вакыт шөбһә дә була.

? Сөлһәиә әр-рәмәлә





283. Мөкәлләфләр, ягъни жаваплы булган кешеләр арасында никях булу өчен һәр ике тарафның ризалыгы әлбәттә шарт. Никях бәрабәрәнә ир тарафыннан хатынның үзенә милек итү өчен мөһөр бирүне гәрчә кичектерелгән булса да, өстенлек бирү лязим. Гакде никях, якин никях уку вакытында ике ир, яки бер ир вә ике хатын хәстәрләнеп бетеп, шаһид булып, ике тарафтан йөртөлгән никях укуларны берлектә аңлап торулары зарур.

284. Ислам диненә күрә, никях мөгамәләсендә серләр булмаганлыктан, дин галимнәренән шул серләргә гамәлгә кую өчен хәзер булулары шарт булмаса да, никях гадәттән тыш әһәмиятле вә гомерлек бер вакыйга булганлыктан, вә моның белән үзләренә дә бик күп шәригатьчә хөкөмнәр йөкләтелгәнлектән вә бөтен тормыш бина ителгәнлектән, дин галиме килеп «тыелган» хатын булмаганлыкны аңлаганнан соң гына никях укулары таләп ителә. Бу эш хакында ачык әмерләр килгән булмаса да, ачык әмерләр булу таләп ителәдер.

285. Никяхның баглануы өчен мәхәббәт дәфтәренә язылу шарт булмаса да, киләчәктә булуы килеп чыккан аңлашылмауларны бетерү, тармаклары арасында булачак «тыелган» хатыннары да ачык белүне тәмин кылу өчен бу заманда бу эш әлбәттә лязим.

286. Өйләнешүдән максат итеп тотылган эш хасил булмаса, дуслык, мәхәббәт һәм дә дөньяда бергәләп яшәү өметләре киселсә, бу турыда булган тырышлыklar вә сабырлыклардан нәтижә күренмәсә, эшнен төзәлүенә юл калмаса, ул вакыт инде никях укуның дәвамында мәгънә булмый. Әгәр дә үзләре, яки бер генә тараф булса да аерылышуны теләгәндә, ислам шәригате бу эшкә ярдәм итә. Бу аерылышу — шәригать телендә «талак», «фиркать» исемнәре белән йөртелә.

287. Ир белән хатын арасындагы өйләнешү никяхы ошбу юллар белән бетәдер.

ГОКУБӘТ, ЯГЪНИ АЗАП, ЖӘЗА

288. Ахирәт жәзасы белән куркыту житәрлек булган житешсезлекләр вә жинаятъләр хакында ислам дине ахирәт жәзасы белән куркыткан. Бу рәвештә генә куркыту житмәслек булган жинаятъләр хакында дөньяви жәзалар төгәен кыладыр. Сүз йөртү, гайбәт сөйләү кебек эшләр беренче төрдән булып, хәмер эчү, зина кылу, башкаларның малларына, тәннәренә вә жаннарына басып керү икенче төрдән булып, ошбу дөньяви жәзалар «гокубәт», ягъни азап, жәза дип тәгъбир кылынадыр.

289. «Гокубәт» адәм балаларының мәслихәтләрен, мәнфәгатьләрен тәмин итәр өчен шәригать кушкан эш булып, әлеге мәслихәтләр вә мәнфәгатьләренң нигезләре дә жан вә малларны, хакны вә аралыкны саклаудан гыйбарәт. Ошбу сәбәптән «гокубәт» тә «инабәт»тә, ягъни таяныч та йөрми торган бер кешенң гөнаһысы вә жинаяте өчен икенче бер кешенң жәза күрүе мөмкин булмый.

290. Адәм балалары тарафыннан булачак жинаятъләр бәрабәрәнә ислам шәригате тарафыннан төгәен ителгән жәзалар «кыйсас», ягъни үтерүченә үтерү, яралаучыга яралау юлы белән жәза бирү, «хәдд», ягъни чыбык сугу тәзасы һәм «тәгъзир», ягъни орышу исемнәре белән өч төркемгә аерылалар. Болардан «кыйсас» — бәндәненң үз хакы булып, гаепләүче тарафыннан гафу кылыну белән юкка да чыга. «Хәдд» Аллаһы Тәгалә хакы булганлыктан, берәүненң гафу кылуы белән юкка чыгуы



ихтималы юк. Шулай булса да, берәр төрле шөбһә очраклы булса йөртелми, шул хәлендә буладыр.

291. «Хәдд» дип йөртелә торган жинаятьләр будыр: зина, хәмер эчү, яки хәмергә башка булган исерткечне эчү, зинадан пакъ булган бер кешене зина белән сүгү, урлау, юл басу.

292. «Кыйсас» һәм «хәдд»тән башка җәзалар «тәгъзир» дип аталалар. «Тәгъзир» шәригать тарафыннан тыелган әмма аның җәзасы «хәдд» булып тәгаен кылынмаган жинаятьләр дә йөртелә. Берәүне талау, фарыз намазы укымау вә фарыз уразаны тотмау кебекләр дә «тәгъзир» шәригать тарафыннан тәгаен ителми вә мәгълүм бер чик белән дә чикләнми. Шулай булса да сугу матдәсендә «хәдд» санына житкөрмәү тиешле була. Һәрхәлдә «тәгъзир», шул көндәге имам яки шәригать казыйсы чарасында була. Алар ничек муафикъ күрсәләр, шул рәвештә йөртеләдер.

293. «Тәгъзир» дән максат — адәм балалары арасында бозык эшләр таралмау вә һәр төрле ягымлылык вә бозыклык урнашу юлларын бер кадәр булса да бикләүдер. Шунның өчен бу эшнәң вакытка, яки хәлгә карап йөрүе мөмкин. Бәгъзе бер кешеләр таяк белән сугуны бер нәрсәгә санамаганнары хәлдә бәгъзе берәүләр күз белән карауны да зур санийлар. Төрле кеше бар.



Мен дә бер хәдис

(МӨХӘММӘД ПӘЙГАМБӘРНЕҢ ҮГЕТ-НӘСИХӘТЛӘРЕ)

(Дәвам)

69. Аллаһы Тәгалә үзенә берәр бәндәсенә изгелек теләсә, Ул шул ук бәндәгә башка кешеләрнең дә хажәтен йөкли.

70. Берәр адәмнең Аллаһы Тәгалә алдында абруе нинди булуын белергә теләсә-гез, аны кешеләр ничек мактый, шуңа колак салыгыз.

71. Аллаһы Тәгалә берәр әмиргә изгелек теләсә, шул әмирнең Хак Тәгаләне исеннән чыгарган чагында моны аның исенә төшерә, яисә һәрчак хәтеренә төшерә торган гадел вәзир бирә, ә инде Ул ана яманлык теләсә, әмир онытса да моны аның исенә төшерми торган, исенә төшерсә дә ярдәм итми торган явыз вәзир бирә.

72. Әгәр берәр яманлык кылсаң, шуның артыннан ук берәр изгелек эшлә.

73. Йокыдан уянгач, кулыгызны өч тапкыр юмый торып аш-су савытына үрелмәгез, чөнки йоклаган чагыгызда кулыгызның нишләгәннен сез белә алмыйсыз.

74. Кылычлы ике мөселман очрашып сугыша башласалар һәм шунда берсе икенчесен үтерсә, үтергәннең дә, үлгәннең дә урыны жәһәннәмдә булып.

75. Ике мөселман очрашып, бер-берсенә кул биреп күрешсәләр һәм Аллаһы Тәгаләгә истигъфар итешеп үз гөнаһларын кичерүне үтенсәләр, икесенең дә теләкләре кабул булып.

76. Кем дә кем адәмнәргә имам икән, ул намазын жиңел укысын, чөнки кешеләр арасында кечеләр дә, олылар да, көчлеләр дә, көчсезләр дә, сырхаулар да, мохтажлар да бар. Әгәр дә инде ул намазын ялгызы гына укый икән — жаны күпме тели, шулкадәр суза бирсен.

77. Әгәр дә сез арзанга алып, кыйммәткә сату юлында йөрсәгез яки мал карау һәм иген үстерү эшенә бирелеп, жиһадтан, ягъни изге сугыштан баш тартсагыз,





Рәссам ГАБДРӘШИТ МУФАЗАЛОВ.

Аллаһы Тәгалә алдында хурлыкка калырсыз һәм Ул, үзегез динебезгә әйләнеп кайтмый торып бу хурлыкны өстегездән алып ташламас.

78. Берәр эшкә күңелең тартмаса, аны бөтенләй башыңнан алып ташла.

79. Берәү яман эшен яшерен генә кылса, гөнаһын үзе күтәрер. Әмма яман эш күрәләтә кешеләр алдында кылынса һәм алар аны туктатмсалар, моның зыяны да, гөнаһы да бөтенесе өстенә төшәр.



80. Сөйләшкән вакытта берәү сиңа нәрсәдер әйтеп як-ягына каранып алса, бу сиңа әманәт булып.

81. Аллаһы Тәгалә үзенә көтмәгәндә берәр кәсеп яки ризык индерсә, аның берәр зыяны килеп чыкмаса, сиң аны ташлама.

82. Берәү сиңнән гаеп табып тирги башласа, сиң дәшми кал, шунда гөнаһы аңа, савабы сиңа булып.



83. Изгелегең шатландырса, ә хаталануың хафаландырса, бел—бу синең мө-
эминлегендер.

84. Берәрсеннән: «Кешеләр һәлак булды»,— диги ишетсән, бел—ул үзе үк кеше-
ләрне һәлак итүчеләрнен берседер.

85. Күршеләреңнән үзең турында: «Бу изгелек юлында йөрүче адәм»,— диги
әйтүләрен ишетсән, димәк, юлың синең изге. Ә инде шунда берәрсә: «Бу яманлык
кылды»,— ди икән, син инде ялгыш бол белән киткәнсең.



وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
عَلَىٰ كِفَايَةٍ مِّنْهُمْ

86. Мин әйткән дип хәдис ишетсәгез, моның шулай икәнәнә ышанып, аны чын күнелдән кабул итсәгез, шунда күнелләрегез нечкәрәп, хис-тойгыларыгыз хушланса һәм үзегез шатлансагыз — бу хәдис минем сезгә тапшырасы сүзләрем булып.

Һәм киресенчә: миннән дип хәдис ишетсәгез, ә ул сезнең күнелегезгә ятмаса, табигатегез аны кабул итмәсә һәм ул сезгә бик ерак тоелу ғына түгел, сездә ул нәфрәт хисе кузгатып жиберсә — мин дә ул хәдистән бик еракмын, сезгә караганда да еракмын.

87. Капылт кына бер тау, элек торган урынында юк, ул икенче урынга күчеп утырган, дисәләр, моңа ышаныгыз, әмма кемнәндер холкы үзгәргән, дип ишетсәгез, моңа ышанмагыз, чөнки кеше нинди табигатьтән булса, ул шул яралгыдан ерак китмәс.

88. Ниндидер жирдә ваба үләте чыкканын ишетсәгез, ул якка бармагыз, ә шул ук үләр сөз торган жиргә килеп керсә, аннан икенче жиргә күчеп китмәгез.

89. Кырык яки уннан артык адәм үз кавемнән шаһит булып барып, тиешле таныклык бирсәләр, Аллаһы Тәгалә ул таныклыкны кабул кылып.

90. Бер мәселман икенче бер диндәш туганына каршы кылычын кыныннан чыгарса, ул кылычын кире тыгып куйгайчыга кадәр Аллаһы Тәгаләнең фәрештәләре аңа ләгънәтләр укуып торыр.

91. Бер яман эш кылсаң, шуның артыннан ук изгелек эшлә, шунда яманлыгың сызып ташланыр.

92. Берәрегезнең нәрсәгәдер ачуы чыкса, дәшми торсын.

93. Берәрегезнең басып торганда ачуы килсә, утырсын — шунда ачуы бетәр, ә инде алай да бетми икән — ятсын.

94. Мөселманнар арасында фетнә кубып китсә, кулыңа агач кылыч ал.

95. Хакимнәрегез гадел, байларыгыз юмарт, ә көндәлек эшләрегез киңәшле булса, жир куенына караганда сезгә жир йөзе кулайрак. Ә инде хакимлектә яман кешеләр утырып, байларыгыз саран, ә кылган эшләрегез хатыннар тирәсендә үтсә, жир йөзенә караганда жир куены сезгә кулайрактыр.

96. Кемнең хатыны икәү икән, ә ул аларга гадел һәм тигез итеп карамаса, кыямәт көнәндә ул кеше ярты ягы белән генә пәйда булып.

97. Әгәр дә сез өчәү жыелгансыз икән, бүтәннәр килеп кушылганчы, берәрегезне игътибардан читтә калдырып, икәүдән-икәү генә сөйләшмәгез, чөнки өченчегезне бу бик уңайсыз хәлдә калдырыр.

98. Төшегездә үзегез белән шайтан уйнашлык кылса, моны кешегә сөйләмәгез.



99. Берәү үзенә караганда баерак, холкы яхшырак кешегә көнләшөп карый икән, соңыннан байлыгы, холкы ягыннан үзеннән яманрак кешегә дә күз салмый калмасын.

100. Эшнең рәтен белмәгәнгә эш тапшырсаң, кыямәт килерен көт тө тор.

101. Үлгәннәрнең яхшы яклары турында гына сөйләгез, яманлыклары турында сүз кузгатмагыз.

102. Шуны белеп торам ки, нәсранилар үз чиркәүләре, яһүдиләр үз кәнисәләре белән мактансалар, миннән соң сез дә мәсҗедләрегезнең биек булуы белән горур-паначаксыз.



103. Рибачылыктан да яманрак нәрсә — ул кешенең намусын һәм вөжданын мәсхәрәләүдәр. Үзара тиргәшкәндә иң яманы бер береңне мыскыл итеп, аннан ачы көлүдәр. Берәрсен сүгеп ташлавы белән мактанган адәм — хурлыкка калган адәмдер.

104. Өммәтемдә жаһиллектән калып килгән, һаман әле ташланмаган дүрт яман гадәт бардыр. Алар шулардан гыйбарәттер:

- I. Үзенен югары эш урыны һәм абруе белән мактану.
- II. Чыгышың түбән дип кешене кимсетү.
- III. Йолдызларга карап, имеш, явым-төшем булыр дип әйтү.
- IV. Өйдән үлек чыкканда дөнья тутырып акырып елау.

105. Түбәндәге дүрт төр кешеләр төркеме Аллаһы Тәгаләнең ачуын кабартыр:

- I. Икенче алай итмәм, дип антлар эчкән, үзе шуны гел дә онытып торган сатучы.
- II. Тәкәббер фәкыйрь.
- III. Ак сакаллы зинахур.
- IV. Залим имам.



ХАЛЫК БӘЙРӘМНӘРЕ

Нәүрүз бәйрәме



Нәүрүз бәйрәме килеп житте.

Бу бәйрәм безнең өчен яна бәйрәм булып күренсә дә, фарсы-төрки халыклары арасында борынгы чорлардан ук инде бик киң таралган булган. Нинди генә чыганактан килеп чыкмасын, Нәүрүзнең барлык йолаларында төп элемент булып шул күренә: яктылык белән караңгылык көрәше. Ягъни төн белән көн.

Боларның күбесе зароастризмнан сакланып калган, ислам диненә кадәр булган йолалар да аның эчендә сакланалар.

Бу — очраклы гына түгел бит. Жәмшид белән Фәридун исемнәре белән бәйләнгән. Алар бит легендар падишаһлар булганнар.

Кайсылары караңгы көчләрне жинеп чыга алганнар дип риваятьләрдә сөйләнеләр.

Нәүрүз бәйрәме — ул бер халыкның, бер милләтнең һәм бер аерым диннең генә бәйрәме түгел, ә бәлки менләгән еллар дәвамында төрле халыклардан калган йолаларны үзенә жыйган аерым бер бәйрәм булып борынгыдан бирле сакланып килгән.

Әйттик Иран жирендә яшәүче һәрбер кешегә нинди генә диндә һәм нинди генә милләттән булмасын, иң дә яраткан бәйрәмнәре — Нәүрүз. (Яңа ел) Бу бәйрәм мәселман ай жәд-валә (календаре) белән бәйләнмәгән. Ул язгы көннәрдә төн белән көннәң бертигез булып бүленеп торуын хәбәр бирүче. 12 сәгать төн һәм 12 сәгать көн (бү — 21 март).

Нәүрүз ике атнага сузыла. Иран жирендәге бәйрәмнәренң иң озыны.

Аның үзенң символик гадәтләре бар, үзенчәлекле йолалары саклана.

Нәүрүз көненә кадәр ике атна элек берәр савытка бодай, борай яисә башка ашлык орлыгы чәчелә икән. Ул Нәүрүзгә кадәр шытып чыгып, үсентеләр жибәрә. Бу йола — зур уңыш теләү йоласы икән. Нәүрүз көненә кадәр ике бәйрәм булып ала икән. Болар инде елның ахырын билгеләп үтү була. Урманда корыган ботакларны жыеп, урамнарда жыйнак кына учак ягалар.

Шунда жыелган ир-ат һәм хатын-кыз, яшьләр һәм картлар, шул учак-ут аша сикерәләр һәм кычкыралар: «ян ут, ян ут, ут, ут, синең алсулыгың миңа килсен, ә минем сарылыгым (сары йөзле булуым) сиңа китсен» диләр икән. Ялкын — ут, Кояш символы булып тора. Учак сүнә башлагач, өй түбәләреннән, чүлмәкләргә тутырылган суны шуңа ташлыйлар һәм әйтәләр: «хәсрәт һәм әрнү» диеп. Тагын бер гадәт: хатыннар һәм балалар өсләренә төрле-төрле киёмнәр киенеп — бөркәненп, йөзләрен каплап, шәфәкь баткач (караңгылана башлагач) буш капчык тотып, урамга чыгалар, чит кешеләреннән өйләренән ишекләренә килеп, хужа ачканга кадәр, кашыклар белән кыйныйлар. Хужа ишекне ачкач, анар нинди дә булса бүлөк бирергә тиешләр.

Елның ахырындагы икенче бәйрәмнәре мәетләренә искә алу көне була.

Соңгы атна кич (пәнжешәмбе) зират янында садака һәм бүләкләр: акча, ашамлык, татлы әйберләр, яңа киём өләшәләр. Бу инде ярлыларга да бәйрәм булсын өчен. Калган көнне өйне жыештыру, тәртипкә китерү белән үткәрәләр.

Биредә исламга кадәр булган төрле йолалар да бар. Өй эчен тәртипкә китереп жыю Яңа ел алдыннан була. Идән астыннан алып ятак жиренә кадәр тузаннан һәм башка нәрсәләрдән сафландырыла. Бу эш яңа таң туганга кадәр эшләнелә. Кеше үзен-үзе дә тәртипкә китереп пакьләнә һәм яңа киёмнәр кия.

Яңа ел бәйрәме көнендә «Нәүрүз ашъяулыгы — мәжлес ашъяулыгы» жәелә.

Көзге каршына шәмнәр яндырылып куела.

Савытта чәчеп үстерелгән бодай үсентеләреннән савыты хужаларның ашъяулыгы өстенә куела.

Табынга кәсә белән сөт һәм катык һәм дә акчалар да куеп Нәүрүзненң кәргәнәң кәтәләр һәм Нәүрүз кәргәч, үз-

ләрәнә бәхет-шатлык, уңышлар килүне телиләр. Гыйбадәт кылып, теләкләр теләп, ашъяулыктагы татлы ризыкларны авыз итә башлыйлар. Жиде төрле жимеш, яшелчәдән һәм ризыктан торган савыттан ашамлыklar авыз итәләр. Нинди ризыктан да ярый, тик жиде төрле булуы кирәк. Бу йола муллык, байлык, төгәллек билгесе булып тора.

Нәүрүз көненең иртәгесен балаларга төрле бүләкләр бирәләр, алтын акчадан алып, күкәйләргә кадәр бүләк итеп өләшенә.

Нәүрүзнен беренче 13 көне күнел ачу көннәре. Балалар уен турында гына уйлыйлар, ә олылар бер-беренә кунакка йөрешәләр.

Күршеләр һәм дуслар белән дуслыкны янарту, бер-бере белән кунакчыл аралашу башлана.

Бәе һәм ярлысы яңа киёмнәр киенәләр һәм бертигез хөрмәттә булып, бертөсле ашыйлар.

13 нче көнне өйдән урамга чыгып, салкынны шөһәрдән куалар. Шунда үзләре белән савытта үскән бодай үсентеләрен алып барып, аларны елгага ташлыйлар. Шунда үсентеләрен игътибар белән күзәтеп, елның ничек киләчәген үзләренчә юрыйлар. Бу көн елның бәхетле булуын белдерергә тиеш.

Бергәләшеп, шөһәр артына чыгып, мәжлес корып, чүлмәкләрдә әзерләнгән токмач шулпасы һәм дөгә соусы белән пешерелгән ботка белән сыйланалар. Яшьләр төрле уеннар уйныйлар. Кызлар, үләннәрдән башларына такыя үреп киеп, әкрән генә жырлар жырлыйлар.

Жырларында шундый мәгънә яңгырый: «киләсе елның 13 нче көнендә иремнең өендә мин сабий балам белән булсам иде».

Бу көндә бернинди бәхәс булырга тиеш түгел.

Бу язманың күпчелек өлеше Абдул Хөсәен Зәрринкүб язмасыннан, русчасыннан файдаланылды.

Ул — Иран галиме, шәреф әдәбияте белгече, Тегеран университетының тарих фәне профессоры, 30 лап китап авторы.

Аның соңгы хезмәте фарсы шагыйре Хафизгә багышлап язылган.

МАРАТ САФИН. Самара шөһәре.





Кердек мартка — Нәүрүз бәйрәменә



Нәүрүз атналыгы тасвирламасы



Түбәндә китерелгән сыналмышлар язмасы мөселман халыкларының Яңа елы — Нәүрүзгә кагыла. Бу язмалар кемнеңдер уйдырмасы, уйлап чыгаруы түгел, ә киресенчә, ата-бабаларыбызның борын-борынан үзәндә күп саклаган Табигать белән яхшы да, яман да бәйләнештә булуының ачык бер нәтижәсәдер. Димәк, ул безнең көнгә дә, бездән йөз, мең елдан соң килгән буыннарда да бик кирәкле бер искәrmә булып тора. Без үзебезне Табигать балалары дип хис итәбез икән, бу мәңгелек сыналмышлардан йөз чөерә алмыйбыз, ә киресенчә, үзебез өчен бик тә кирәк булган кулланма итеп тотарга тиешбездер.

Бу сыналмышлар гомерлек. Алар һич искәrmәсләр. Кайсы Нәүрүз елы безгә нәрсә вәгъдә итә, нәрсәдән сакланырга куша икән, дип фараз йөртсәк, шушы тасвирламага күз салыйк. Менә, әйтик, без һәм безнең балаларыбыз 1998 елны көтә ди. Ул нинди булыр? Моны белер өчен шушы атналыкка нигезләнгән тасвирламаның шимбә көненә күз салу да эсита. Бу былтыргы Нәүрүзгә туры килгән иде.

Рәхим итегез, игътибарыгызга Нәүрүз атналыгының тасвирламасын тәкъдим итәбез.





Шимбә

Әгәр Нәүрүз шимбә көнне тупсагызга аяк басса, бу көн үзе дә һәм Нәүрүз дә Зүһәлгә, яғъни Сатурн дип исемләнгән күк җисеменә туры килә. Бу елны ызгыш, талаш, кораллы бәрелешләр күп булыр. Җил җөй көннөрөндә еш исәр, аның нык кына көчәеп киткәннәрсә дә очрамый калмас, кан да күп косылыр. Залимнар, җәберләүчеләр, угрылар череп баерлар. Азык-төлек, сый-нигъмәт җитәрлек булыр булуын, әмма аларның хакы да хәттан ашар. Ел азагында кытлык килер; сак булу кирәк, валлаһи әгъләм биссавап.

Быелгы Нәүрүз якшәмбегә туры килә. Ул ничек булыр. Хәзер шуңа күз салыйк.



Якшәмбе

Быелгы Нәүрүз Шәмсиягә, яғъни Кояшка карар. Бу елны ачлык булмас, туклык килер. Ызгыш, талаш очраklары аз булыр, үстөрелгән игеннәрдән, мамыктан файда күп килер. Бакча җиләк-җимешләренә, кавын-карбызга ел бәрәкәтле булыр, әмма уңышлар, үләннәрнең торышы яхшы булмас. Ужымнар елның башында яхшы үсәр, әмма бу бик тиз үтәр, авырлык килер, үлем-китем аз булыр, валлаһи әгъләм биссавап.



Дүшәмбе

Әгәр Нәүрүз дүшәмбе көнөндә бусагагыздан атлап керсә, ул көн Камәргә, яғъни мәсәлән Айга туры килә. Бу елны ачлык булмас, өстәлләрдә сый-нигъмәтләр өелеп торыр. Яңгырлар явар, падишаһларның хәл-әхвәле яхшыдан булмас, аларның кәф-сафалары еш бозылып торыр. Бу елны мамык күп булыр. Игеннәр дә уңар. Әмма бакча җиләк-җимешләренә, кавын-карбызга ел бик уңай булмас. Тере жан ияләре артык күп





чирләмәс, ә менә параличка дучар булганнарның хәле мәшкәлләнер, үлем-китәм дә булыр. Бу елны бодай бик уңмас. Кар, яңгыр елның башында күп булмас. Ужымнар, үләннәр яхшы үсәр. Ел ахырында кар булыр, әмма ул тиз үтәр. Сәүдәгәрләр юлларында тоткарланып торырлар, ә шулай да сәүдә әшә өзәлмәс, вәлләһи әгъләм.



Сишәмбе

Әгәр Нәүрүз сишәмбе көнне килсә, ул көн Миррихка, яғни Марс дигән күк жисеменә туры килә һәм шуңа бәйлә була. Бу елда артык зур авырлыктар булмас, игеннәр уңар, ашлык күп булыр. Әмма кеше каны да аз коелмас, кешедә рәхим-шәфкать кимегәннән кими барыр. Бөндә хужасыннан, кыз анасыннан, уыл атасыннан, хатын иреннән читләшер. Яман фитильләсәк киң жәеләр. Бу елда иртә иккән иген уңар, яхшы уңыш бирер. Жиләк-жимеш аз булыр, кар сирәк явар, елның ахырында сельлар (тауларда кар әреп, ташкыңга әверелү) еш булыр. Әмма сельга юлыгып, бәләгә тарыкканнар артык күп булмас, вәлләһи әгъләм.



Чәршәмбе

Әгәр Нәүрүз чәршәмбе көненә туры килсә, ул Уторидка, яғни Меркурийга карар, шуның хәл-әхвәленә ярашыр. Моңы уңай ел дип әйтеп булмый. Киресенчә, бу күк жисеменә ярашлы рәвештә, бу елда бөтен нәрсәгә мохтажлык, житмәүчеләк сизеләп торыр. Ачлык аркасында жирдә күп кан коелыр. Ызгыш, талаш, башка мәкерләр эшләр арта барыр. Әмма бу тик үтәр. Бакча жимешләре, кавын-карбыз житәрлек булыр. Сәүдәдә бодай, арпа кыйммәтләнер. Инде шуның белән бу бәлә-казалардан котылырга язсын, вәлләһи әгъләм.





Пәнжешәмбе

Әгәр инде Нәүрүз пәнжешәмбе көнөндә өсгезгә килеп керсә, бу көн Мәштәригә, яғни Юпитерга карый. Бу елны азык-төлек, сый-нигъмәтләр күп булыр. Ай да, Кояш та тотылыр. Сырхау-чирләүләр күп булыр, башка бәлаләр дә кешенә читләтеп үтмәс, әмма күпләре аның хәере белән үтеп китәр. Бу елны азык-төлекләрне сак тотарга, килер көннәр турында хәстәрләр булырга кирәк. Тик шул чакта гына һәр эштән уңарсыз, валлаһи әгъләм биссавап.



Жомга

Ә инде Нәүрүз сезнең бусагагыздан жомга көнне атлап керсә, ул Зөһрәгә, яғни Чулпанга — таң йолдызына туры килер. Падишаһларның хәле яман булыр. Бәла-каза өстенлеккә алыр. Яңгырлар күп яумас. Суыклар каты булыр. Базарларда арзанлык хөкем сөрер. Сый-хөрмәттән өстәлләр сыгылып торыр. Байлар белән фәкыйрьләр арасын арзан бәягә килгән бодай, тары бәйләп торыр. Язгы чөчү, игенчелек эшләре соңгарак калыр. Жиләк-жимеш күп булыр, үлем-китем ул кадәр күп булмас. Алып-сатарларның да юлы бик уңмас, валлаһи әгъләм биссавап.

Нәүрүз — Якын Шәрәкь, Урта Азия һәм гомумән мөселман халыкларының борынгы уртак бәйрәме. Ул язын көн белән төн тигезләнгән мәлгә — яғни 21 марттан башланып, 25 мартка кадәр дәвам итә.

Шушы әле сезнең игътибарыгызга тәкъдим ителгән сыналмышлар язмасы XIV—XV гасырларда барлыкка килгән. Ул буыннан буынга килгән күзәтүләрнең нәтижәсе булып тора.

Материалны мөселман илләре матбугатыннан **АБДУЛЛА КӘЛИ** әзерләде.





УЙСУ БОЛЫННАР БИШЕГЕ

Тамак туйдыру өчен башкарылган эшләр никадәр күп физик көч таләп итсә, шуның кадәр үк рухи, эстетик ләззәт бирә. Мәнә күз алдына китерәгез: ир кеше ат беләнме, үгез беләнме жир сөрә. Балчык йомшап, уалып буразна-буразна булып күпереп ята, карасаң, сокланып туймаслык матур. Аннан ул жирне шул ук ат яки үгез жигеп тырмалыйлар, жир тагы да матурлана—тырма төшләрә ул жиргә нәкъ инде юл-юллы чаршау жөйгөндөй төс бирәләр. Аннан кадерле, газиз ул жиргә орлык чөчөләр һәм тагын бер кат тырмалыйлар. Инде игенче берәзгә тынып кала, тын ала. Инде ул көн саен күккә карап ала: шифалы яңгырлар булырмы? Тигез генә шытып чыгарлармы бу орлыклар?

Чыгалар алар, тигез булып шыталар.

Игенче көн аралаш басуга йөри, ужымны күзәтә, ужым басуы өстөндөгә тургайлар моңын тыңлый. Шулай иген өлгөргәнчә, башаклар тулганчы. Аннан урак өстә. Үзә бер дөртлө—авыр да, ләззәтлө дә эш. Үзәң бит ул иген, үзәң. Артканын—базарга... Аннан иген сугу, аны чистартып, учыңа алып иркәли-иркәли, соклана-соклана капчыкларга, бураларга тутыру. Тагын бер тын алу. Тынычланып калу...

Аннан игенче ул буралардагы орлыкны яңадан капчыкларга тутырып арбага төяр дә, үзә йөк өстөнә утырып болынга таба юл алып. Августта да, сентябрьдә дә шулай кышка өзәрләнәр. Киләсе ел июнь аенда да шулай юлга чыгар. Көмеш тасма булып қояш астында яткан елгага таба юл атыр.

Чын шигърият шунда башлана, иң зур рухи, эстетик ләззәт шунда алына.

Нинди урын соң ул, театрмы, циркмы, сабантуймы ул сихри көчкә ия урын?

Юк, цирк та, театр да, сабантуй да түгел ул. Әлегә сихри урын бу төгөрмөнә урнашкан жыйнак кына бер хужалык. Тал-тирәк арасында легер-легер эшләп утырган бер каралты ул. Теләсә кайсы халыкның бик борынгы тарихын актарсаң, житештерү кораллары арасында теге яки бу формада орлыктан он ясау «машинасы»н тапмый калмыйсың. Иә кул белән хәрәкәткә китергәннәр аны, иә ишәкләр, үгезләр, атлар белән. Бик гади булганнар алар, төп принцип та бер генә, киптерелгән орлыкны ике таш арасына салып, өске яктагы ташны өйләндерәсе. Ике таш арасына кысылган орлык яньчөлә, уала—аннан инде ап-ак он чыга. Моңы ирләр эшли. Он булгач инде ул хужа хатын кулына килеп керә һәм аннан нинди рөвештә нәрсә пешерү—аның эше. Шулай, теге төгөрмөгә, гөдәрдәп эшләп утырган корылмага керик өлө. Моңы, бу гади мөгъжизаны—гади халык үзә уйлап тапкан. Фәннәр Академиясе дә булмаган өлө ул вакытта, академиклар, профессорлар, доцентлар да булмаган, гап-гади игенчеләр уйлап тапкан бу хикмәтлө корылманы.

... Казан арты. Елга ага. Кесмәс, Казан, Ашыт суы ага, Иделгә қоя. Идел исе бу суларны Каспийга алып китә, Каспий диңгезен баета, ул диңгездән Кавказ, Иран халыклары, Төрк-

мөнстан мамыкчылары, игенчеләр, балыкчылар игелек күрәләр. Туктале, бу — безнең чишмәләрдән, безнең басу-кырлардан кар суларыннан аккан гөрләвекләр, бәлки, безгә дә хезмәт итәрләр? Болай гына агып китеп булмый бит инде! Туган җирең ниндидер игелек төгәлләргә кирәк бит! Дәрәс, сез эсә көньякта парга өйләнеп, болып булып безгә яңадан кайтырсыз да, әжәтегезне дә түләрсез, ләкин бит узып барганда да файдалы эш эшләп китәргә мөмкин. Каспий диңгезенә аннан бер зыян да килмәс, тик безнең чишмә-инешләрдән аккан су бер генә төпкәккә бездә тоткарлансын... Каспийга бер генә төпкәк соңга калып аксын.

Һәм игенче агай аны тоткарлый.

«Һәр кешенең бер дәрә —

Тегермәнчедә су дәрә», — ди татар халык мәкале.

Тегермән каян башлана? Әлбәттә, буадан. Елганы кай төштән буарга икәннән тәҗрибә күрсәтә. Моның өчен елганың тар, ләкин тирән урыны сайлап алына. Яз көнә күрше-тирә авыллардан ирләр, яшь киләткәннәр, егет-кызлар өмә ясап ул буаны яңарталар, язгы ташу җимәргән урыннарын ямыйлар. Буа нык булсын өчен балчык белән бастыра-бастыра бик күп агач ботаклары салалар. Тегермән буасын буган көн бәйрәм сыман була. Буаның эчкә ягына язгы бозлар аны бөтәткән җимәргән өчен сизгез-ун сәй сугалар. Монда таза ирләр эшли. Субай — ун-унике метр озынлыгындагы шомартылган чырыш яки нарат бүрәнә. Аның бер башын бик нык очлыйлар. Югары башын кыршаулылар. Кыршау астыннан түбәнрәк субайны коловорот белән аркылыга тишәләр дә гади тимер таяк яки эш коралы булган «лом» тыгалар. Субайны очлы башы белән су төбөнә төрткәндә аның башына ике озын киштәгә беркетелгән баскыч-күперчекне киертәләр. Күперчекнең уртасы субай сыярлык итеп тишелгән була. Киертелгән баскыч-күперчек теге аркылы ломга таянып кала — эш мәйданы өзер. Өнә шул күперчеккә таза алты ир урнаша. Кулларына авыр таза «бабка»ны алалар. «Бабка» (Россиянең көньягында табылган мөһимлек чоры сыннарын (пот, идол) шулай атаганнар) 30—40 см диаметрдагы имәннән эшләнә. Буе метр ярым, аннан да артыграк була. Ярылмасын өчен ике башына да тимер кыршау киертәләр. Уртасын, өйләнә-тирәсен юнып, үзәннән үк озынча тоткалар ясап калдыралар. Өнә шул тоткалардан тотып бердәм команда белән «бабка»ны күтәрәп субайның башына сугалар. Командалар, ни хикмәттәр, рус төлендә бирелә.

— Раз, два, взяли!

— Раз! (Беренче бөрү).

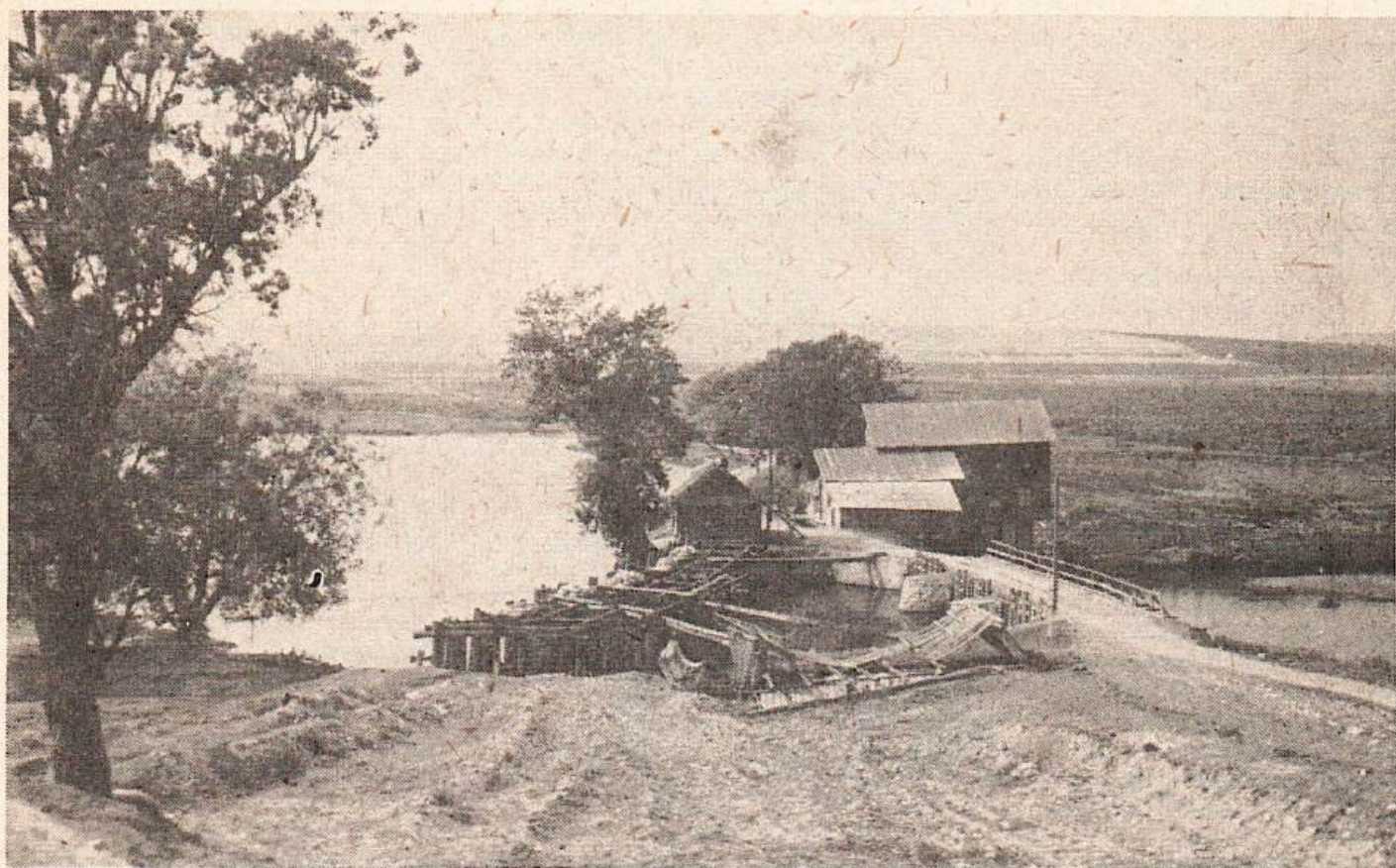
— Ещ-о-о-о раз!

— Ещ-о-о-о — раз!

Берничә тапкыр бөргәч ял итеп алалар. Шулай бөрә-бөрә су өстенә дә якыналар. Командаларның русча булуы исә, ихтимал, тарихка бәйледер. Явыз Иван Казан ханлыгын җимәргән, татар авылларын су буеннан куып, күчәрәп утырту турында фәрман бирә. Зур сулар, болыннар шулай итеп русларга күчә. Алар тизлек белән бу җирләрдә чиркәүләр салалар, су тегермәннәрен үз кулларына алалар. Шуңа күрә, Татарстандагы су тегермәннәренәң байтагында тегермәнчеләр руслардан иде. Әйе, субай кагу. Тиешле тирәнлеккә кергән субайның башыннан кыршауны алып икәнчә Өнә киертәләр. Бөрүләр яр буенда субайны очлап тора, икәнчеләр аны өстерәп китәрәп елга төбөнә кадый, ө теге таза ирләр яңадан һавада — күперчек өстендә. Субайлар кагылып беткәндә инде буа төмә өзер, тегермәнчә исә зур дөрт белән арыкны (чарык дип тө өртәләр) чистарта. Тегермән буасының урта бер җирендә күпер — аста суның төп юлы. Иң тантаналы эш шунда. Тактадан төркөлгән ике-өч щит чыгыр белән өйләндерәп күпердән аска төшерелә һәм шуның белән су ябыла да. Су шундук күтәрелә дә башлый. Инде бәйрәм — буа буучылар язгы беренче үлән түшәлгән болынга ашъяулыкларын җөеп ашый-эчәләр һәм ял итеп алалар. Аннан һаман күтәрәләр яткан суга сокланып берәз карап торалар да зур канәгатьлек хисе белән авылларга таралышалар. Тегермәнчә исә серле, сикри хуторында, эш көтәп яткан чыгырлар, түгәрәк ташлар, орчык, «куласа», төшкөләр янында ялгыз кала. Ике көннән су чарыкка кадәр мәнәп җитәр һәм ул чарыкны ачып, догасын укып «куласа»га су җибәрер, аннан түгәрәк төшләр гөҗәлдәп өйләнә башлар, тегермән эченә оның хуш исе тулар.

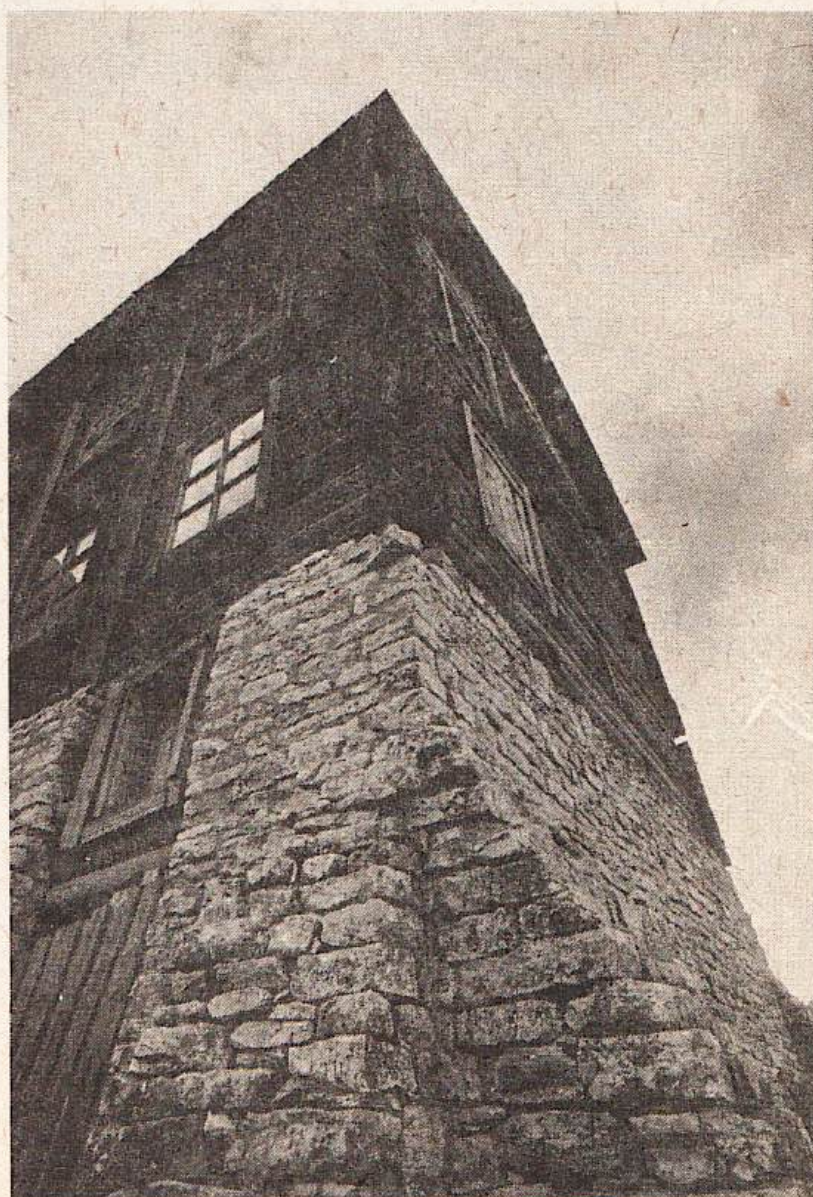
Ләкин аңарчы тегермәннең астына төшик өлө. Су тегермәнә өч каттан тора. Иң түбән — механика цехы. Монда орлык та, капчык та, он да булмый. Анда салкынча, юеш, караңгырак та. Анда су тавышы. Тегеннән дә, моннан да тамчылы, чупырды, ага. Буаның иң өсте аркылы узган чарыктан су монда килә. Чарык — тыгыз итеп тактадан шылап эшләнгән бер метр киңлектә төп. Ярты метр биеклектәге стеналардан торган улак-су юлы. Тегермән эшләгәндә аны ябып торалар, су күпер астындагы щитлар өстеннән коелып тора — алда, ике-өч чакрымнан соң тагын шундый ук тегермән бар бит, аңа да су кирәк. Өнә шул чарыктан убылып минутына тоннадан да артык су түбәнгә коела. Өмә шул коелу процессында эш эшли ул: өстә агачтан, тактадан эшләнәп тимер күчәр, подшипникларга утыртылган 70 сантиметрлап киңлектәге «куласа». Татар халкы аны шулай атаган. Ул куласага тактадан оялар эшләнгән. Тонналаган су өнә шул ояларга коелып тора, куласа өйләнәп тора. «Дөнә — куласа, бер өйләнә — бер баса», — дигән татар халкы, моны күзәтә. Сүз, әлбәттә, язмыш, тарих турында бара. Куласаның бер як яңагына аркылы чөйләр кагылган, алар тырпаеп торалар. Ул чөйләр ялпак юылган 40 сантиметрлар озынлыгындагы өрәңгә (бары тик өрәңгә!) калаклардан тора. Аларның саны кырык булгандыр инде, чөнки халыкта бер эшнәң җәе китсә, «кырык чөе кырылган» дигән өйтем бар. Чыннан да, кайвакыт авыл халкы тегермәндә үзенең ашлыгын тарттыра алмыйча кайта иде: тегермәннең кырый чөе кырылган!

Нигә кырыла соң ул? Ул кырык чөй нигә? Ә ул чөйләр куласа өйләнгәндә вертикаль торган «орчык»ның нөкә шул чөй араларына җайланган барабанына килеп керәләр дә,

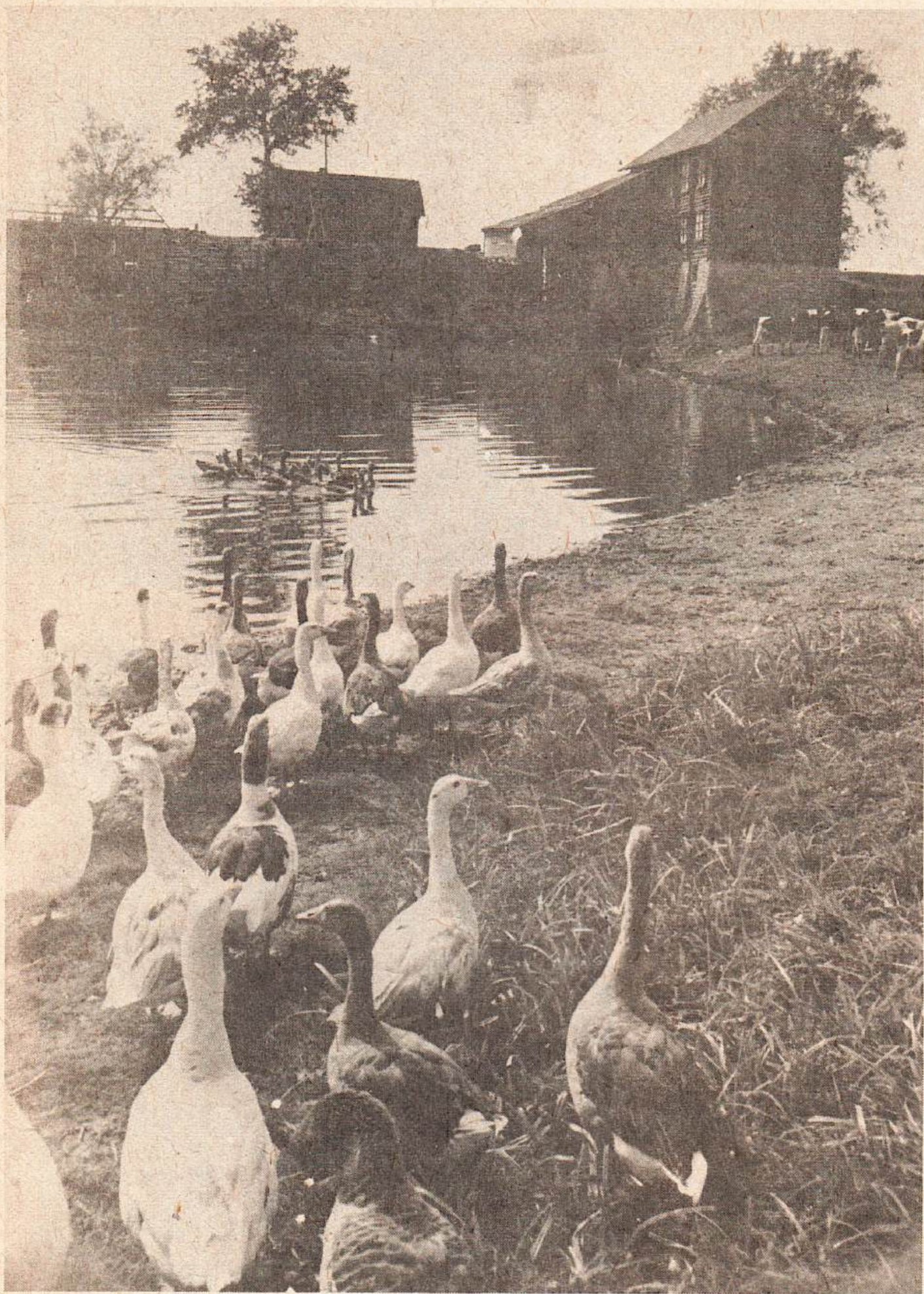


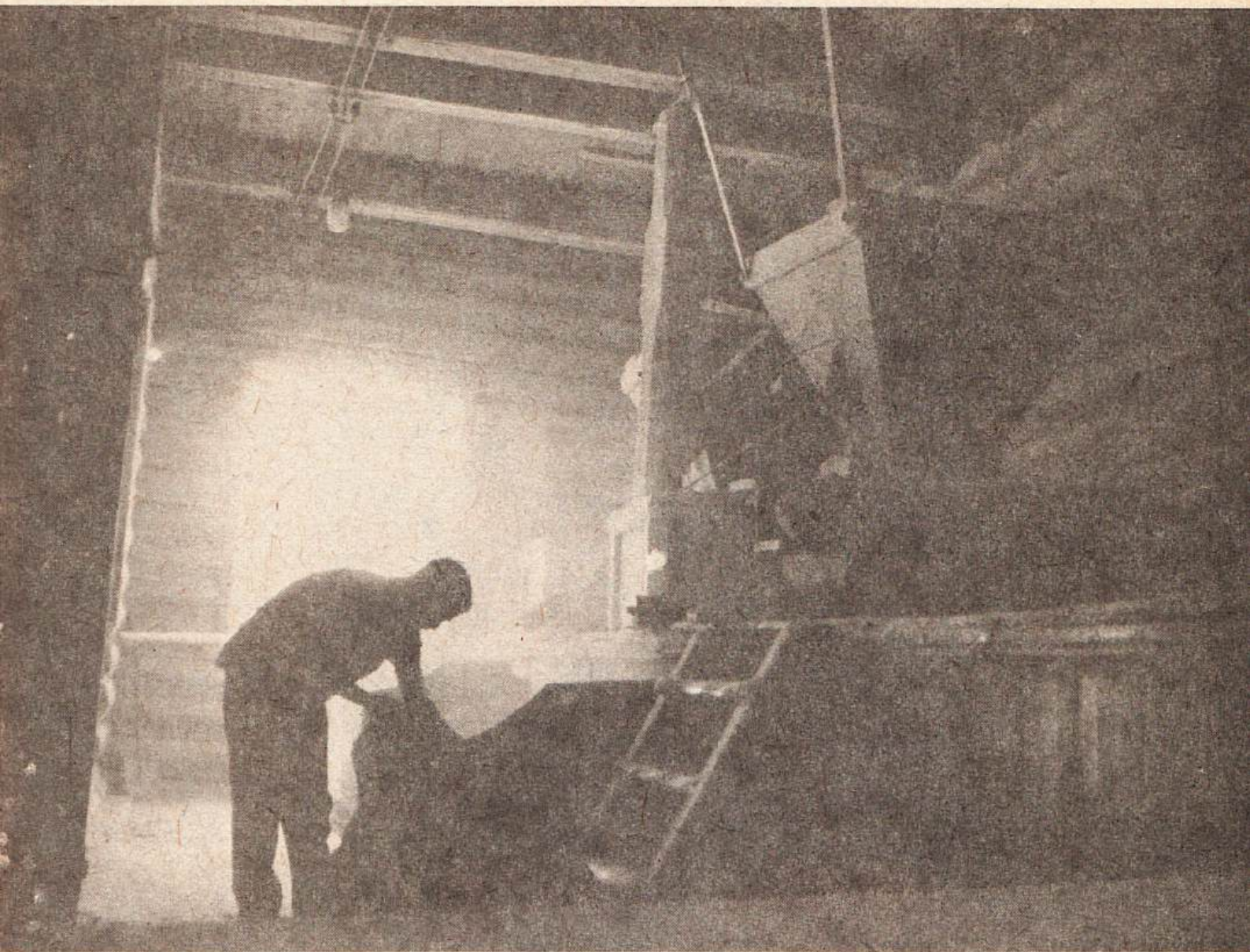
ЗӨФӘР БӘШИРОВ фотография-
лөре.

Шушма буендагы борынгы теге-
рмөн.
Ирләр каккан субайлар



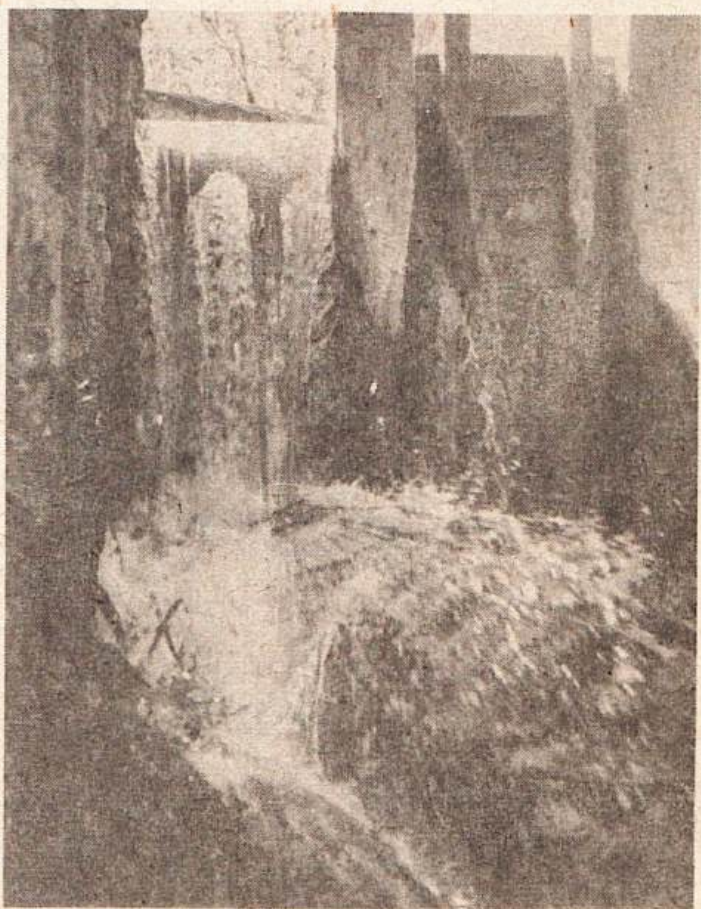
Көн үзөгөндө
Шушы крепость эчендө он тар-
тыла





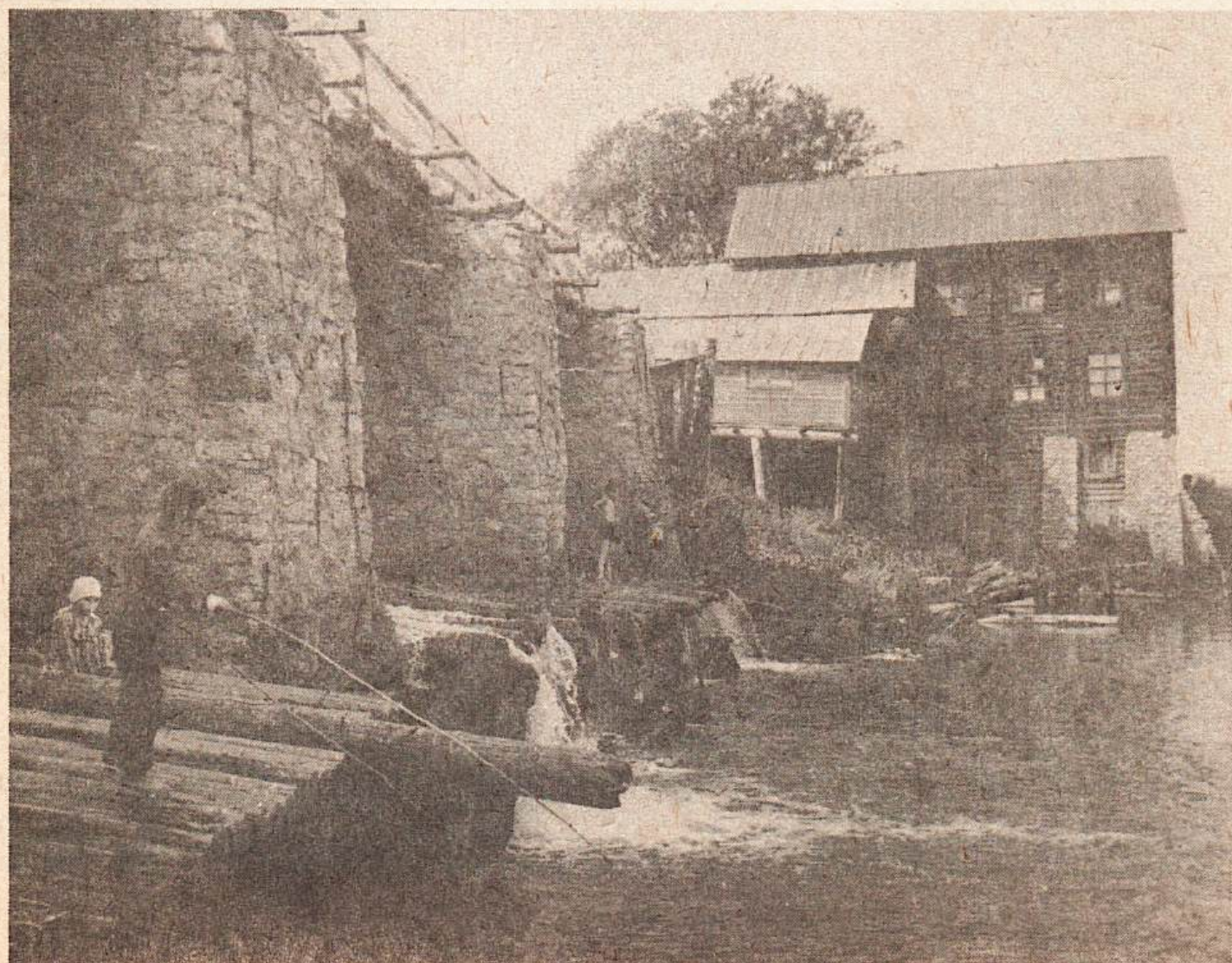
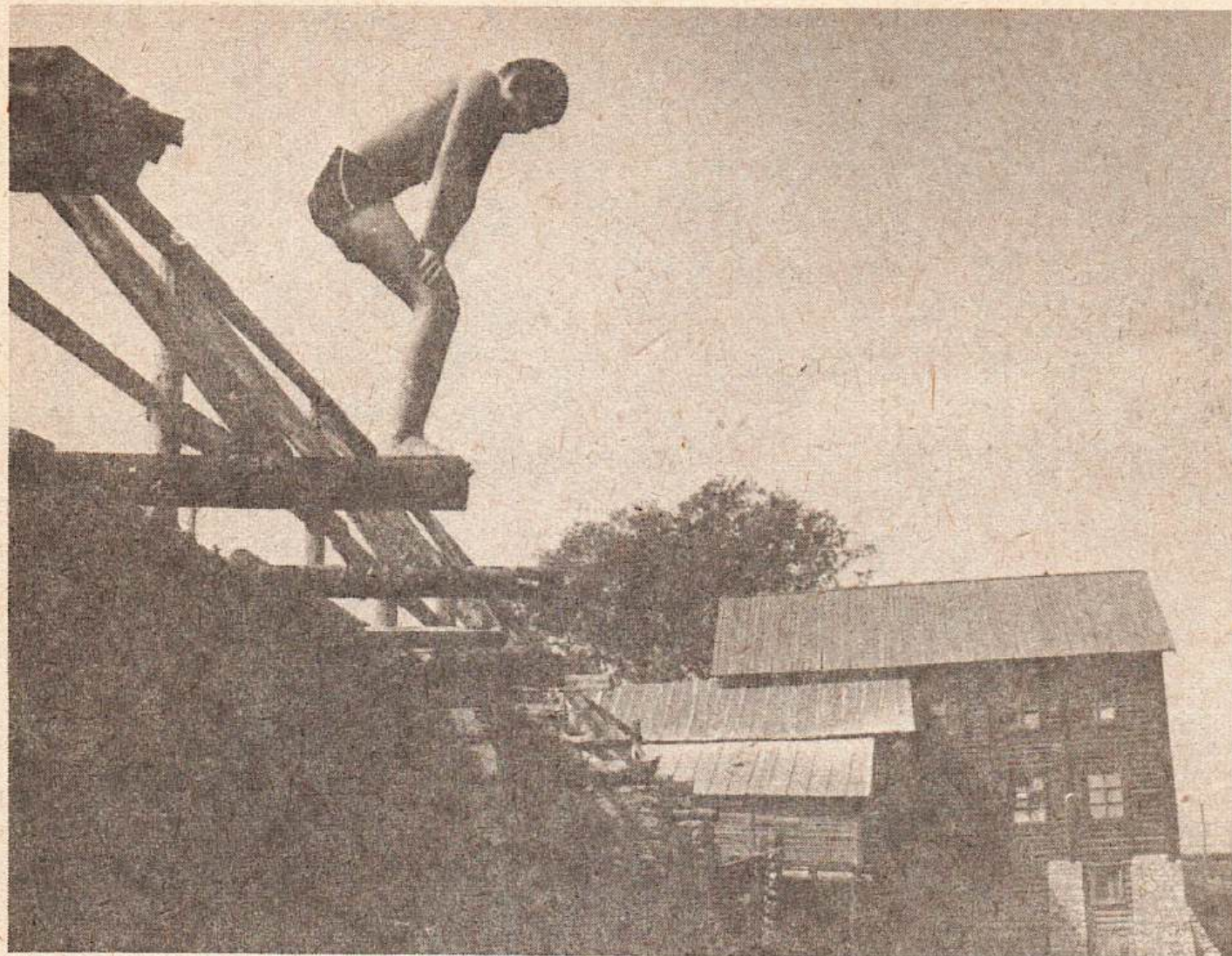
Экологик бөтенлек
 Мошкәләрдән жылы он ага
 Арткан су — түбән агымдагы күр-
 шегә.

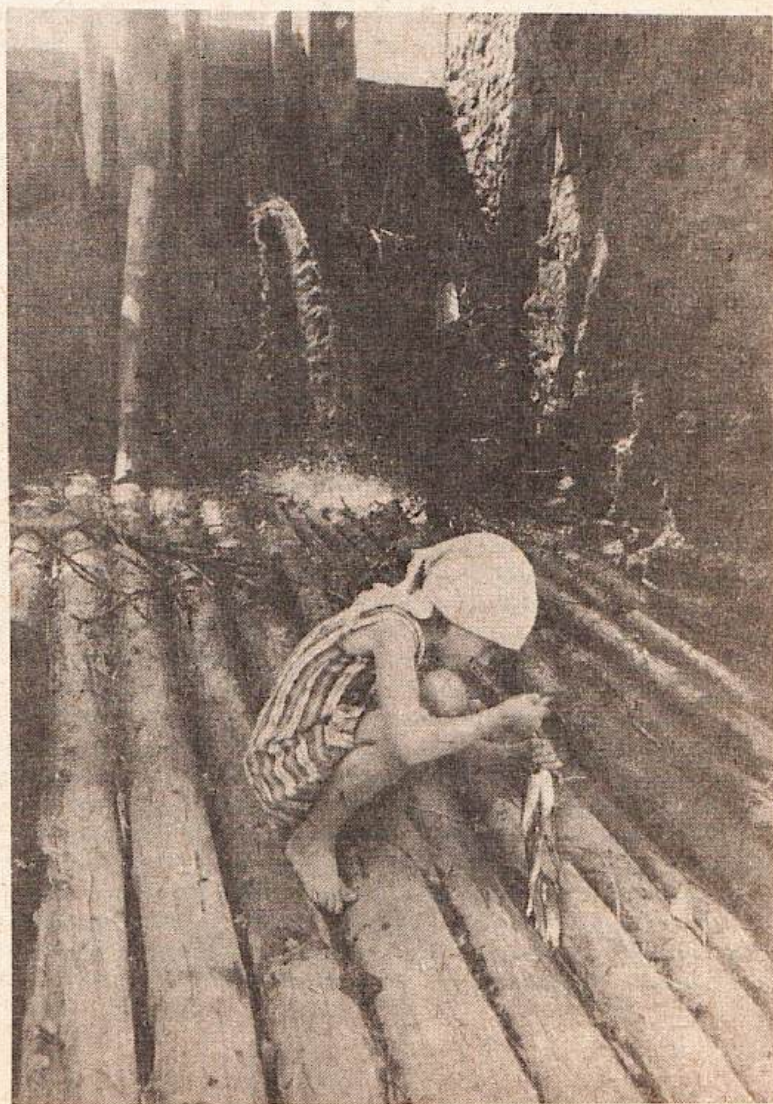
Кышлык он бар — аллага шөкер
 Капчыклар әле тулмаган.
 Онны менә шушы таш тарта.











Балалар өчен әкият доньясы
Тфү-тфү балык кап!!
Игенче агай бәхетле
Ялан төпиле балачак.

орчыкны өйләндерәләр. Әнә шунда тонналы су басымы астында өйләнгән куласаның бер теше (чөө) шартлап сына икән—көт тө тор, инерция белән калган тешләре дә шундук кырылып чыгачак, чөнки бер теш төшү ул—ритмны бозу дигән сүз. Ә механикада бер закон бар—машина ритмга буйсынганда гына эшли ала, хәер, бу закон—табигатьтән.

Орчык, орчык нигә кирәк соң? Ул орчык шуңа кирәк—аның өстәге, икенче каттагы очына түгәрәк авыр таш утыртылган. Орчык шуны өйләндерә. Инде без, болай булгач, тегермәннең икенче катына менеп життек. Монда коры, суның заты да юк, монда жылы он исе. Монда тегермәнченең гомерлек дошманы күселәр караклык итә, тегермәнче гомере буге шулар белән көрәшә. Күсе он ярата. Халыкта мөкаль дә бар: тегермән ташын бер тапкыр ялаган күсе анда икенче тапкыр килми кала алмый. Тегермәнче шөп-шөп мөчеләр дә асрап карый аларга каршы, әмма мөчеләр игенченең орлык тутырган капчыгы эчендә ялгышып килеп тегермән идәне астында яшөп ятучы вак-төяк тычкан халкын кырудан ары уза алмыйлар, күсе исә жир йөзөндәге иң акыллы, иң башлы, хөйлөкөр жан ияләреннән берсе—тегермәннең коры жирендә түгел, аста, сулы жирендә яши ул. Ул белә: мәченең иң яратмаганы юешлек, дым. Күрмимени ул: пөчтек кенә сулы тегермәнчә эзен атлап чыгар алдыннан мөчә күпме-күпме уйланып тора, баш вата. Йомшак мөндөр төпиен дымга тиермөс өчен аягын күтөрөп күпме тибрәлөп тора ул...

Шулай, тегермәндә дошманнар яши. Тегермәнчә аңа агу куя алмый—халык ашый торган ризык тирәсөндә агу булырга тиеш түгел...

Инде тегермәннең төп өлеше—он исе килеп торган эчә белән танышык. Дегер-дегер килеп торган стөналарына күз салыйк. Ул бүрәнәләр гел оннан гына тора. Онның мамык-лысы, пудрасы—шунда. Дини риваятьләр белгән татар халкы стөнадагы онны «пыракъ оны» дип йөртә. Иң затлы он дигән мөгънәдәр инде ул, чөнки «Бөдавам» китабында өйтелгән: дөньялыкта аллага табынган, гөнаһ эшләмөгән мөшөләр теге дөньяда жөннөтлөргә көрерләр, көүсәр шөрабы эчөрләр, хур кызларын көчарлар, «Пыракъ» ларга мөнөрләр, диелгән. Дини мифологиядә «Пыракъ аты» жөннөт киңлеклөрөндәге иң житез ат.

Тегермәннәр өч төрлөгә бүленә. Гадәти, бер ташлы тегермән. Он тарта, фураж тарта һәм вөссөлам! Затлырак, ике ташлы тегермән: берсе гадәти он тарта (ипи салырга, төрлек-туарга фураж оны), икенчесе нечкөлөбрөк тарта, ару азыкка. Әйтик, бодай оны ясый. Әмма, өч ташлы тегермән була—моның даны еракларда инде. Бу—аристократ тегермән. Беренче, тупас ташы гел фуражга тарта. Ташы да тупас тешөлгөн, мөшкөдөн дә убылып агып тора. Бу он—мал-туарга башак бирү өчен. «Үгез үкөрә тора, йонын төкөрә тора», ди татар табыш-магы. Бу—шул инде, әрсөз таш. Икенче ташта ипи салырга, кабартма-коймак пешерергә, нечкә илөктөн уздырылачак он тартыла. Таш ваклабрак, өшрак тешөлгөн, ташның составы да икенчөрөк. Әмма, өченче таш... Моңысының өйләнгәнөн син күрмисөң. Чөнки сырлап, бизөклөп эшлөнгөн сигез кырлы такта сандык эчендә гөжелдөп өйлөнөп утыра ул. Бу таш-өрдөргөч. Кабыгы ашага ярамаган орлыкларның кибөгән (кабыгын) өрдөрөп бер улактан аерым төшөрө ул. Ә икенче улактан чистартылган ярма ага. Бу—арпа, солы, борай, карабодай ярмасы. Бу таш бик сирөк кенә эшли, су мул вакытта гына эшлөтөп алалар аны. Кышның көнө буге боз астында калгач, ял итә ул. «Өч ташлы тегермән», «өрдөргөчлө тегермән» якын-тирөдөгә авылларда зур, матур абруй белән, берәз гына һавалылык (амбиция) белән яшөп ята, теге, бер ташлы, ике ташлыларга өстөн гөнә карап яши бирө...

Тегермән ташы—ни? Аны Югары Ослан районында көялар иде. Тегермән ташы алып кайту өчен таза, тимер хутлы арбага таза пар ат жигөп юлга чыгалар. Бу—зур эш. Берәздан авылларга хөбөр килө: ташны алып кайтканнар. Тегермәнчә «таш теши» икән. Әйе, яңа ташны тешисе. Аскы таш була, уртасы берәз басынкырак. Өскө таш була—уртасы берәз салынкырак. Орлык өнә шунда килеп көрө, ә орчык исә өскө ташны өйлөндөрүөн белө. Аскы ташның бер урынына уентык ясалган, орлык төмам көршөнгө өйлөнгөч шуннан аска көела—тегермән жылы он исөнә бата, рөхөт, күңөллө булып китө. Тегермәнчә улактаң аккан онны вакыт-вакыт учына алып карый, бармаклары белән уа, һәм ике таш арасына көелган орлыкның күлөмөн, тизлегөн көйли. «Ике таш арасына көрөп харап булган» ди татар халкы ике төркөм, низагылы ике гаилө арасына изге ният белән килеп көрөп харап булган көше турында. Әйе, бу ташлар арасына көрсөң, нөтижө бер гөнө: он буласың.

Тегермән ташын тешөү берничө көнгө сузыла. Халыкта хөбөр: өлө таш тешилөр икән. Бу эш блоклар белән башкарыла. Тонналы авыр ташларны тегермән эчөндөгө матчалардан, төшкөн баулар, блоклар белән күтөртөп төлөгән халөткө куөп була. Тегермәнчә шунда каты тимөрдөн (көрычтан) эшлөнгөн киң зубило (тяпка) белән көн-төн чүкөп утыра, ташка сырлар, улаklar ясый. Тигез ике таш арасына көртөп кенә он ясап булмый бит инде.

Ике таш арасына орлык мөшкөдөн төшө. Мөшкө—көнүс рөвешөндө эшлөнгөн, бер центнер ашлык сыярлык агач савыт. Түбөндөгө очлы авызы бик тар. Ике бармак-сыярлык кына. Лөкин ул аска түгел, янга карый. Анда өстөгө басым белән этелгөн орлык күрөнө. Ничөк таш арасына төшө соң ул? Нинди күлөмдө? Нигө бөтенөсө бергө ишөлөп төшми? Чөнки төшү уңае вертикаль түгел, горизонталь. Алайса, ник төшө, туктап калмый? Инженерлык табышы: тегермәннең өскө ташы өйлөнгөндө, аның уртасындагы тимер кыршаулы куышында бер төөрчөк бар. Мөшкөнөң иң аскы өлөшөндө—бөрынында исә бер агач чөй таш уртасының тимер эчкө кыршавына кагылып-кагылмаслык итөп асылынган. Әмма теге төөрчөк өйлөнөш ясаган саөн аңа кагылып, мөшкө авызын дерөлдөтөп уза. Орлык шул чакта таш уртасына көела. Ашлык көя торган ул авыз нечкө сүс бау белән мөшкөнө тотып торучы баганага тарттырылган, түгөрөк агач төлинкө аша узып, бөргычка беркетелгөн. Бу бөргыч белән бауны тарттырып яки йомшатып була. Ягъни орлыкны мулрак яки азрак көйдыртып була. Тегермәнчә, шулай итөп, онны учына алып уып карый да, бөргычны бөрып орлык көөлүны йө арттыра, йө кимөтө. Жылы он исә ишөлөп, ишөлөп улактан бугага агыла.

«Аю акыра,
Йоны коела» — бу татар халкы табышмагы.

Тегермәннең бу катында тутырылган он капчыклары, ул капчыклар өстендә чират көтеп утыручы агай-эне, малай-шалай. Тегермән өе таш өйләнгән көйгә деңгерди, чират көтеп утыручының йокысын китерә, һәм ул, озак баш ватып тормыйча, йокыга китә дә... Төн җитә, чират җитә, тегермәнче төн уртасында тагын бер кереп чыга, тикшерә, мәшкәне карый, онны учына ала, кыска йокыга кереп китә. Бу булды — тегермәннең он ясау цехы.

Өскә меник өле. Буа өстеннән югарыга таба аркылы киштөләр салынган күпер. Бу күпер тегермәннең өскә өлешенә, түбә астына керү юлы. Монда атлы арба белән үк керергә ярамый — борылырга урын юк. Ләкин ат арбасын моның аскы ниргәләренә китереп куеп була: капчыкны сыртыңа салып өскә ташыйсың. Анда — таза идән, он тузаны, күсе-сычкан төпиләренең эзләре, түбә астындагы бөбкә-киштә мышыкларында чыпчык оялары... Таза, калын идәннәрдә чокыр булып авызын ачкан коелар: һәр таш өстендә шундый кое. Капчыгыңны шуның кырына китереп аударасың да, бөйләвеч бавын чишеп капчык авызын шул коега җайлап, аска, мәшкәгә орлык коясың. Аяк астың деңгерди — таш эшли...

Тегермән һәм тегермәнчеләр тирән тарихтан ук сөрлелеккә төрәнгәннәр. Кайбер халыкларның мифларында тегермәнчеләр хәтта сихер ияләре буларак та тасвирланалар. Һәр тегермән буасында тегермәнче хатынының кер чайкый торган басмасы булган җирдә су анасы яшәми калмый инде! Ул басмага чыгып көндөзгә нәкъ уникадә чөчен алтын тарак белән тарамый калмый инде! Шуңа күрә тегермәнгә бала-чагасын ияртеп килгән өтиләр таллык куенындагы ул басмага балаларын кертмиләр — алла сакласын! Чөнки тегермән буасындагы Су анасы ел саен диярлек бер баланы алып тора. Аннан, Су анасы алган ул балалар Су кызларына өйләнәләр, айлы җөйгә төннәрдә алар тал куаклары арасына, басмага чыгып уйныйлар, бииләр, ләкин аларны карап торырга ярамый. Бу хикмәтләрне бары тик тегермәнче генә күрә, шул гына белә. Тегермәнчеләр, имеш, бик хөйләкөр була. Кайвакытта буадагы су кими, ташларны өйләндерергә су көче җитми. Тегермәнче аңлый: елганың түбән ягындагы икенче бер тегермәнче килеп моның буасын ярты литрлы шешөгә салып, шешөнә бөкеләмичә генә терекөмеш батырган. Терекөмеш исә буаны астан тишкән, хәзер су китеп ята. Әлбәттә, бу — өкият инде. Халык бит тегермәнчегә им-томчы, багучыга караган көбек карый. Тегермәнче бит барысын да үзе эшли: кырык чөен ясый, ташын теши, подшипникларын майлый, су режимын көйли. Мондый «сихерче» турында ничек өкиятләр тумасын! Юньле, бик юньле кеше була ул тегермәнче... Тегермәннәрнең арасы, гадәттә, ике-өч чакрымнан артмый. Кесмәс елгасының озынлыгы, мәсәлән, ул елга Казан суына килеп кушылганчы, 25 чакрым. Кырыгынчы елларда өле бу елгада бер, ике, өч ташлы барлыгы туғыз тегермән эшләп утыра иде. Тегермән торган җирдә тереклек була: таллыгын да сандугачлар, сыерчыклар, тегермән түбәсенәң кыекларында карлыгачлар оя кора, яр-канатлар яши. Дугайларында кыр үрдәкләре бала чыгара, басма астында, буа кырындагы субайлар, тал тамырлары арасында сусарлар колония коралар. Сусар чыгып басма өстендә мыекларын чистартып утырса һәм крестьян агай моны күрәп алса, аның хыялында нинди генә матур, куркыныч өкият тумас! Тегермән буаларында су жылы була, ө жылы суда чабак, ташбаш, этләй балык, кызылканат, бака күп үрчи. Бака, балык яратучы бер-ике чөлән сай урыннарга кереп төнбоеклы сазлыкларда атлыказак көбек сөгәтләр бую басып торалар. Тегермән буасы ул — ботаника, зоология бакчасы. Билетсыз кереп була торган бакча.

Болында — сары чөчөк. Су кырында камышлар, төнбоеклар. Монда аерым микроклимат, аерым дөнья. Тегермән буасына җыелган суның тәэсире ян-яктагы иген басуларына биш-алты чакрымга кадәр җитә дип сөйли иде крестьяннар.

... Тукта, игенче агай, ат йөгә өстенә утырып, төнбоеклы болынга таба төшеп бара бит өле. Өнә алда тал-тирәк эчендәге сөрлө моңга чумган тегермән, тегермәнче йорты. Өнә буа өстендә көмеш йомычкалар булып кызылканатлар сикерешә, өнә тал тибрәтеп өллә ниткән яңгырау авазлар белән кошлар сайрый, тамакка, тын юлына су исә, болын, мөтрүшкә, бөтнек исә килеп керә. Менә агай тегермән янына килеп атны туктата, соры бүрәнәләр акрын гына дерелдеп тигез тавыш белән уйсу болынга өкият сөйлиләр. Менә тегермән ишеге янына чөченә-кашына он ягылган тегермәнче чыгып баса, йөк белән килгән игенчегә сәлам бирә...

Тегермән ташлары исә уйсу болыннарда бишек җыры көйләп легер-легер өйләнәләр, улаклардан хуш исле он агызалар.

Яшисе, мең вә миллион еллар яшисе килә бу бишек җырын тыңлап...

МОХӘММӘТ МӘҖДИЕВ



Татарлар



Санкт-Петербуркта



1703 нче елның 16 нчы маенда Нева елгасы тамагында «Санкт-Петербург» (Петропавловск крепосте) дип аталган стратегик ныгытма төзү эшләре башланып китә. Петр I нең күрсәтмәсе нигезендә Үзәк Россиянең төрле өлкәләреннән төзелешкә меңнәрчә кеше китертелә. Казаннан, Түбән Новгородтан, Касыйм, Пензадан китертелгән меңнәрчә кешеләр арасында татарлар да була. Эшкә килгән әлеге татарлар швед хәрби әсирләре һәм жирле крестьяннар белән кушылып, аралашып яшиләр. Андрей Богданов Санкт-Петербургының 1703 нче елдан алып 1751 нче елга кадәрге тарихи, географик һәм топографик тасвирламасын төзи. Бу тасвирламада түбәндәге юллар бар: «Санкт-Петербург ягында Конверкага каршы, хәзер таганнар торган Зур Никольскидан алып Мытный дворга кадәр урында татар тирмәләре торган. Менә шуңа күрә дә, Зур һәм Кечкенә Никольск урамнары Татар урамы дип атала». («Историческое, географическое и топографическое описание Санкт-Петербурга с 1703 по 1751 г.г. сочиненное Богдановым, СПб, 1779.»)



Мех сатучы сөүдэгәр. Санкт-Петербург, 1911 ел.

Меҗан гаиләсе. Санкт-Петербург, 1911 ел.

Яшь татар хатыны. Санкт-Петербург, 1911 ел.

Император гвардиясенең гренадерлары (сулда татар, уңда рус егетләре). Санкт-Петербург, 1913 ел.

Югары дин әһелләре. Төркия, Иран илчеләре, жәмәгать һәм дәүләт эшлеклеләре Санкт-Петербург мәчетен ачу тантанасында. 1913 ел.

Санкт-Петербурктагы Байрашев ресторанына Касим шәһәрәннән килеп эшләүче татар официантлары, 1913 ел.

Бу фотосурәтләр мәкаләнең авторы **ДАУД ӘМИНОВ** әфәнденең шәхси архивынан алындылар.



Көнчыгыш диңгезе (Балтыйк) читендә бушлык урынына кыска гына вакыт эчендә шундый матур шәһәр төзелү чит ил кешеләрен бик гажәпләндерә. Петр I сараенда хезмәттә торучы гоновер резиденты Н. Ф. Вебер 1721 елда Франкфуртта басылган «Das Verendete Russlan» исемле хезмәтендә: «Эшкә китертелгән татар, рус, калмыкларның күбесе патша галижәнапларына эшләү сроклары тулганнан соң туган якларына кайтып китмиçә, байларга акчага ялланалар. Аларга теләгән урыннарында йорт салырга һәм төпләнәп калырга рөхсәт ителә. Вебер дә Богданов кебек бу төзеләп килүче шәһәрдә татарларның аеруча тыгыз урнашкан урыннарның тасвирламасын төзегән «Ныгытманы узып берәз баргач, татар базарына килеп чыгасың. Бу базар артында сул кул якта татарлар, төрекләр, калмыклар һәм башка милләтләр яшәгән Татар бистәсе урнашкан. Алар һәрберсе үзләренчә яшәгәннәр, бу өйләрдәге жиһазлар шулкадәр нәфис, андый нәфислекне хәтта Римда, Парижда да очрату мөмкин түгел»,— дилә Вебер Н. Ф. «Описание... столичного города С. Петербурга». Франкфурт, 1721 год; Либталь К. Э. Лупов С. П. Альманах «Белые ночи», Лениздат, 1975, стр. 220.)

Шулай итеп, Төньяк Пальмирага нигез салынуның беренче көннәреннән үк татарлар аның күпмилләтле фактурасына килеп кушылалар. Монда яшәүче халыкларның башка этник группалары (немецлар, финнар, шведлар) кебек, татарлар да үзенчәлекле йомык катлам төшкил итәләр. Бу йомыклык тел, матди ярдәм күрсәтү, хужалык, мәдәни-көнкүреш бәйләнешләргә таралган. «Татарлар Петербуртта» очеркы авторы А. Бәхтияров бу турыда болай яза.: «Туган жирләреннән еракта яшәүләренә дә карамастан, татарлар диннәрсен, ата-бабаларының горесф-гадәтләрен саклап, башкалада яшәүче башка милләтләргә кушылмыйлар» (Бахтияров А. А. «Брюхо Петербурга». СПб, 1888.) Бәхтияров фикерен дәвам итеп, «Петербургта татарлар 10 нан алып 30 га кадәр кешедән торган әртилләр булып яшиләр. Әртил һәм староста бер-берсен күздән ычкындырмыйлар. Яшәү урыннарына исереп кайту һәм анда тарту катгый тысла. Әгәр дә әртилдә берәрсенәң эчеп кайтканы сизелсә, беренче юл итеп, үгет-нәсихәт бирәләр, икенче кабатланса, тукмыйлар, өченчесендә инде әртилдән үк куалар, дип яза. 19 гасыр уртасына татар халкының таркалу группалары географик яктан чыгышларына нисбәтле, локаль-этнический принцип буенча, берничә шактый зур оешма төзиләр. Аларның иң күбесе Казан, Пенза губернасыннан, Касыйм шәһәреннән күчеп килүчеләр. Кечерәк этник группалар арасында Уфа, Мордва, Әстерхан, Тобол татарлары була. Этнограф Г. В. Старовойтова китергән мәгълүматлар буенча Казан татарлары 27,2%, мишәрләр (Горький, Пенза) 30,6%, Касыйм татарлары 36% төшкил итә. (Г. В. Старовойтова. «О формировании татарской этнодисперсной группы населения Петербурга — Ленинграда». — Советская этнография, 1970, № 2) Старовойтова китергән таблицада башкалада татар халкының үсеш динамикасы да ачык чагылдырылган.

	Халык санын алу еллары			
	1869	1881	1890	1910
Татарларның саны (мең кеше)	2,0	2,7	3,5	7,3
Халык санына нисбәтлән процент	0,3	0,3	0,4	0,4

Татарларның сан ягыннан демографик үсеше һич кенә дә бу үсешнең жирле Петербург татарлары хисабына гына баруы турында сөйләми әле. Татарлар беркайчан да ата-баба жирләре белән бәйләнешләрен өзмәгәннәр, үзләренә туган яклары белән даими элемтәдә торганнар. Идел бие крестьяннарын игенчелек белән генә шөгыльләну тулысынча тундыра алмаган. Тарихи яктан ул болай аңлатыла — 1552 елда Казан ханлыгы жимерелгәннән соң, бу крестьяннары уңдырышлы жирләрдән куылалар. Шунның нәтижәсендә уннарча мең татарлар Россиянең төрле шәһәрләренә таралалар. Ә инде православие (христиан динен) кабул итәргә теләмәгән бер өлеш феодал аристократларның да жирләре тартып алынган һәм алар сөздәгөрләргә әйләнгәннәр. Россиядә дворян фамилияләренә шакты христианлык кабул итүчеләр (Ширинскийлар, Шахматовлар, Апраксиннар, Нарышкиннар, Юсуповлар, Тургеневлар һ. б.)

Н. А. Баскаковның «Төрки чыгышлы рус фамилияләре» дигән китабында Петербург император гвардиясендә даими рәвештә, берничә мең татар хезмәт итүе турында әйтелә.

Россия империясе башкаласында яшәүче татарларның хезмәт эшчәнлегенә тукталып китик. Яшәп килгән, имештер алар дворниклар, чүпрәк жыючылар булганнар, дигән фикер дәрәслеккә бөтенләй диярлек туры килми. Петербуртта яшәүче зур булмаган өлгә этник группаның хезмәт эшчәнлегә бик күп кырлы була. Алар төзүчеләр дә, завод-фабрика эшчеләре дә, һөнәрчеләр дә, тире һәм мех эшкәртүчеләр дә,



грузчиклар һәм шәһәрнең күпсанлы олаучылары, извозчиклары да. Алар тырышлык, чыдамлык, намуслылык, пөхтәлек, аеклыклары белән асрылып торганнар һәм аларны хезмәткә дә бик теләп алганнар.

Татар халкының билгеле бер өлеше шөгыльләнгән сәүдәгәрлекнең тарихи тамырлары бар. Петербуртта яшәүче әлегә Казан, Түбән Новгород, Касыйм шәһәрләреннән күчеп килгән татарларның ата-бабаларында сәүдәгәрлекнең борынгы традицияләре булган. 1888 елда Бәхтияров кызыл мал белән сату итүче сәүдәгәр кырык тартмачы турында болай яза: «Петербургның үзегендә һәм шәһәр кырысында ашыкмыйча гына арлы-бирле йөрүче елдам князь кемнәргә генә очрамады икән. Кызыл мал белән сату итүче асламчы — ул аяклы кибет, анда ни теләсәң, шул бар: ситсы яулык дисеңме, йон шарфлар, билбаулар дисеңме. Князь үзенең бу «аяклы» кибетенең күчмә сәүдә йортын

алыштыруын аңлай, бөяне дә товарның дәрәжәсе, затлылыгынан чыгып куя. Асма-чыларга чүпрәк жыючылар кушыла. Петербург ишегаллары «Иске күлмәк, чүпрәк сатыгыз», яисә танылган «Халат, халат» дигән чакыруларыннан яңгырап торганнар. Озын бишмәт кигән, аның өстеннән кызыл билбау бәйләгән, жылкәсенә биштәр аскан, аягына йомшак күннән тегелгән итекләр, такыр башына кара кәләпүш кигән бу алып-сатарны башкаланың төрле почмакларында — кечкенә тыкрыкларда, ишегалла-рында, проспектларда очратырга мөмкин булган. Шуңа күрә шәһәр кешесенә «иске киёмне кая куярга», дип баш ватарга кирәк булмаган. Жыелган бу иске киёмнәргә төзәткәннәр, яңартканнар да Александровск һәм Печән базары янындагы иске киёмнәр белән сату итүче кишетләр аша саттырганнар. Бу «халатчы»лар һәм кырык тартмачылар, итальян шарманчылары, калпаклы француз булочниклары, картузлы ширбәтчеләр квартир саен май, сөт, каймак таратучы финнар белән бергә иске шәһәр урамнарын, андагы тормышны тагын да жанландырганнар.

Татарлар мондый вак-төяк сәүдә белән генә чикләнмәгәннәр, алар арасында эре сәүдәгәрләр дә булган. XX гасыр башындагы сәүдә-промышленность фирмалары күрсәткечләренә һәм СПБ купецлары турындагы белешмәләр китапларына мөрәж-гать итсәң, эре татар сәүдәгәрләре санының күплегенә шаккатасың. (Сәүдә-промыш-ленность фирмалары турында белешмәләр. СПБ, 1903, СПБ купецлыгы турында белешмәләр китабы. СПБ, 1907.) Алар арасында I, II һәм III гильдия купецлар, коммерция кандидатлары һ. б. бар. Татарлар мех, тире, келәм, хәтфә, сукно, жиңел тукумалар, галантерея товарлары, эзер күлмәкләр белән сәүдә иткәннәр. Гомумән, 19 гасыр азагында инде икмәк, тоз, тире белән сәүдә итүнең мөһим тармаклары тулысын-ча татар сәүдәгәрләре кулына күчеп беткән була. (Г. В. Старовойтова. Алда күрсәтел-гән хезмәт. «Советская этнография» № 1, 1980.)

Татарларның Петербург сәүдә итү өлкәсендә тоткан урыннарын ачыграк күз алдына китерү өчен, алда искә алып кителгән 1903 елгы белешмәләр күрсәткеченә нигезләнеп, кайсыбер эре кишетләрнең һәм аларның хужаларының исемлеген китерәбез!

Келәмнәр һәм жиһаз өчен тукумалар — Нева проспекты, 44, Адельханов Г. Г. Нева пассажи, 43, Исамухамедов И. И., Нева проспекты, 54, Махсудов Н. Б. Тире белән сәүдә итү — Нева проспекты, 44 — Адельханов Р. Г.

Мануфактура товарлары — Нева проспекты, 48 — Пассаж бинасында Мөхәммәтов Гайса.

Мехлар — Гороховая урамы, 40, Теркулов Абдул.

Сукнолар — Банк тыкрыгы, 2, Акчури Тимербулат.

Эзер күлмәкләр — Яңа Александровск урамы, 4, Апраксин йорты, 104, Хәбибул-лин Х.

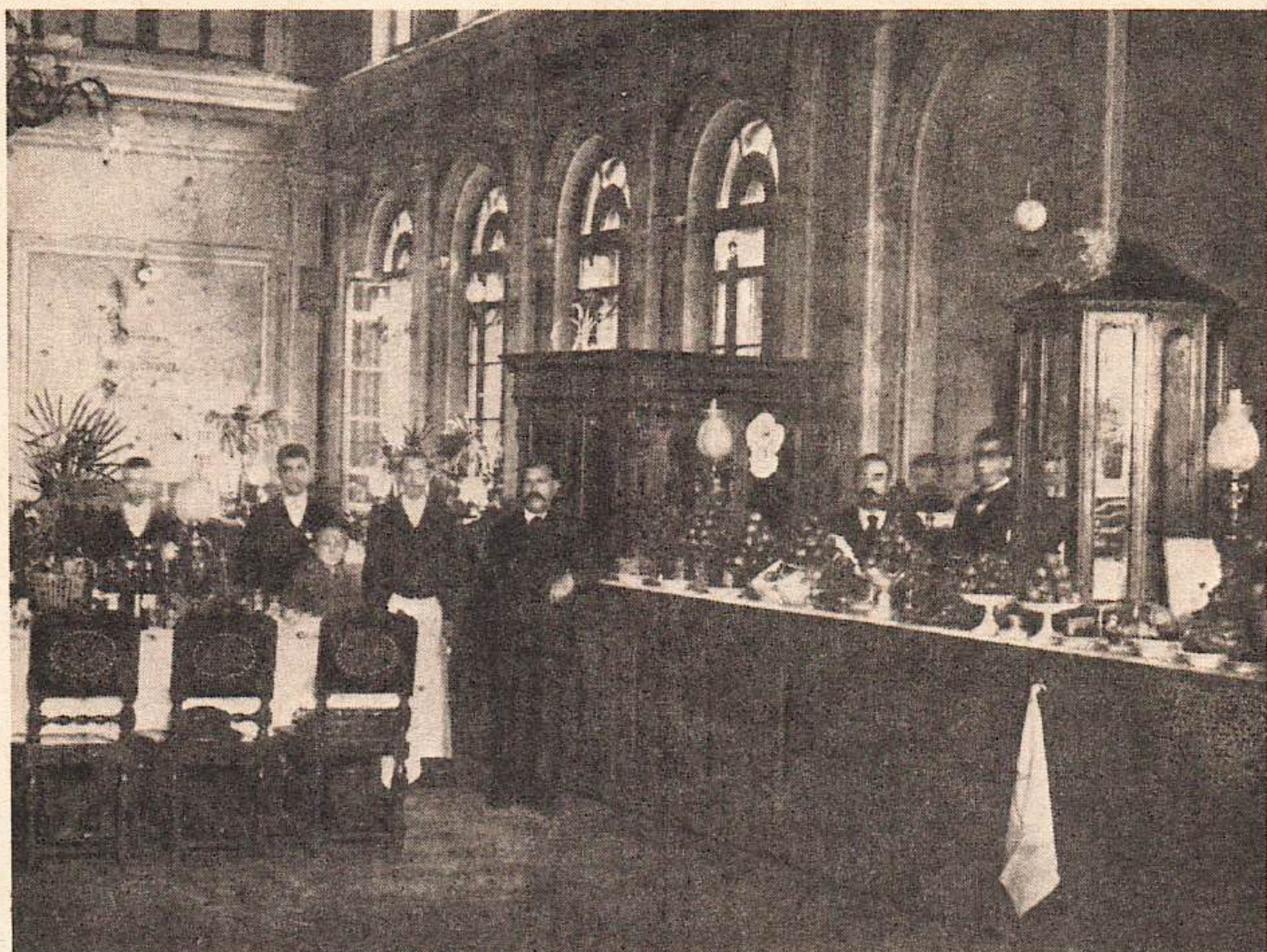
Петербургтан Мәскәүгә һәм хәтта Варшавага кадәр баручы, һәм Николаевск, Царское Село, Варшава һәм Балтика тимер юлларындагы буфетлар, ресторанның барысы да Петербург татарлары кулында була. Нева Проспектында Ялышевның «Кре-стовский сад» рестораны, Карамышев рестораны (Нева проспекты, 44) һәм Николаевск вокзалында Байрашевның ресторанны эшләп торган. Болардан тыш татарлар шәһәр-нең төрле өлешләрендә берничә чәй йорты тотканнар. Дистәләгән ит лавкалары, сыер ите һәм сарык ите сатудан тыш, мөселманнар өчен генә ат ите дә тәкъдим иткәннәр. Лавка хужаларына әлегә ит Ат мәйданынан (Конная площадь), ат суя торган йорттан китерелгән. Атнаның өч көнендә анда ат һәм мөгезле эре терлек суйганнар. Ә мөселман дине йолалары буенча, бары тик хак динле кеше суйган итне генә ашарга яраган. Терлек суела торган урыннарда шуның өчен дә мөселманча итеп терлек суючы махсус кеше тотылган. Терлек суела торган жирдә һәрчак чисталык булган. Коръәннең тиешле сүрәсен укыганнан соң, хайванның башын Мәккәгә каратып, корбан чалганнар. Корбан-га чалынучы хайванны миңгерәүләтү тиешле. Ә инде сатып алучыларга уңай булсын өчен әлегә ит лавкалары татарлар жыелып яшәгән урыннарда урнашкан була, бу — Шербаков чаты 6 йорт, Верейск урамы 22 йорт, Можайск 3 тө, Васильевск утравының 7 нче линиясендә, 4 нче Рождественскийлар. Петербургылар Мусинның балык лавкасына аеруча күп йөргәннәр. Әлегә фирма салкын һәм кайнар юл белән ысланган кызыл балык, уылдык белән сату иткән һәм Фонтанка 8 нче йорт, 2 нче түгәрәк базарда тере балык белән сату итүче савытлар тоткан.

Татарлар актив эшләгән тагын бер өлкә була. Бу — безнеңчә, хәзергечә итеп әйткәндә, көнкүреш хезмәт күрсәтү өлкәсе. Бер генә цивилизацияле шәһәр дә әлегә хезмәттән башка яши алмый. Татарның Габдулла һәм Хәсәннәргә шәһәр урамнарын ялтыратып тотканнар, парадныйларда каминнарын ягып торганнар, фатирларга утын таратканнар һәм шәһәр кешеләренә бик кирәкле башка дистәләгән төрле эш башка-рганнар. XX гасыр башында императорның кышкы сараендагы хезмәтчеләр нигездә татарлардан гына торганнар. (Этнограф Г. В. Старовойтова күрсәтүенчә, 100 кеше.) Мин әле үзем патша кучерының тол хатынын һәм аның сарайдагы хезмәтчеләр



тормышы турындагы хикәяләрен хәтерлим. Ләкин бусы асырым бер тема. Эшмәкәрләр һәм атлар яратучылар арасында кучерлар һәм ат караучыларның абруе зур булган. Алар атчылык фәнен бик яхшы белгәннәр. Бу һич тә гажәп түгел — чөнки татарларның тормышы борын-борыннан атлар белән бәйлә булган. Әле төртө арасына кереп карамаган атны кем жигә, жигүдә йөртә, тынычландыра белгән? Атның гадәтләрен, кем яхшырак белгән? Бары татар ире генә. Ат караучы, кучер, татар шәригать кануннары кушуынча, хайваннар каршында үзенә җавап бурычларын тоеп хезмәт иткән — атны җөфаламаган, үз вакытында әйбәт ашаткан, астын җыештырып, чисталыкта тоткан. Әлеге кагыйдәләргә бозу зур гөнаһ саналган. Мәнә шуңа күрә дә башкаланың хәлләрәк аристократлары ат караучы һәм кучер итеп татар кешесен яллауны кулайрак күргәннәр.

Күптәннән, әле балачактан күңелемдә бер эпизод сакланган. Малай чагым, Ченизелли циркы тирәсендә әйләнәм. Циркның арт ишеге төбенә фургон килеп туктады. Цирк хезмәтчеләре фургонның артын ачтылар һәм мин анда сикылдап торган кара матур цирк атын күрә алдым. Фургон ишегенә агач басмалар куйдылар һәм атны шул басмалар буйлап ишек алдына төшерергә маташтылар. Ләкин булдыра алмадылар. Ат нәфис, нечкә аякларын алыштыргалап, башын чайкап, каршылык күрсәтте. Булдыра алмагач, киң күн каеш алып килеп, атны шуның белән урап алдылар да, алтаулап аска тартып төшөрмәкче булдылар. Ат карышуын дәвам итте. Ситуация шактый киеренке һәм хәтта, карап торучыларның берсе татар кешесен чакырырга киңәш бирмәсә, моның ни белән бетәсен әйтеп тә булмый иде. Цирк хезмәткәрләренең берсе конюшняга ташланды. Мәнә ат өчтәннән салмак кына атлап уртача буйлы, киң жылкы,



аякларына киез итек, такыр итеп кырылган башына кара кәләпүш кигән «бабай» чыкты һәм ат янына килде. Карт кулы белән генә ишарәләп, хезмәтчеләрне ат яныннан куып жибәрде. Аннан соң атның төмам тынычланганын көтеп торды, шуннан соң тыныч кына ат янына менеп китте. Татарча нәрсәләрдер сөйләнә-сөйләнә ат янында әйләнде, йомшак кына арт санын, ян башларын сыпыргалады, муеныннан кочаклады, ялларын рәтләде һәм аннан соң йөгәнненән тотып, акыртын гына агач басма буйлап ишек алдына төшерде дә, картларча алпан-тилпән атлап тыныч кына атны ат абзарына алып кереп китте. «Менә бу князь, ичмасам!», дип шаулаштылар әйләнә-тирәдәгеләр.

Безнең көннәрдә вокзал яннарында машина көтеп торучы озын-озын чиратлар гадәти күренеш. Мин язган ул елларда мондый проблема булмаган. Ичшиксез, гасыр башында шәһәр үзе дә күпкә кечерәк булган, шулай да Николаевск вокзалыннан йә Яңа авылга, йә Коломнага бару хәзрәт булган. Пассажирлар да шактый очраган. Мондый чакта юл йөрүченең «Извозчик» дип кычкыруы житә торган була. Шунда ук артка төшерелә торган күн түбәле пролеткага утырган извозчик килеп туктаган һәм кечеләклә, илтифатлы итеп, «Кая илтергә?» дип сораган. Күптәнне, иске фотографияләр безнең көннәргә кадәр, вокзал янында үзенең пассажирын күтүче һәм хезмәт күрсәтүгә һәрвакыт әзер торучы извозчикларның рәсемнәрен китереп житкәргәннәр. Кызганычка каршы, безнең тормышта хәзер киресенчә... Мөхәммәт Максүтов шәһәрнең ихтияжын истә тотып, Николаевск вокзалы янындагы Глаздовая урамы, 14 нче йортта жиңел олаучылар фирмасы тоткан. Бу фирмада йөк олаучылары (авыр йөк ташучылар) булып татарлар эшләгәннәр. Бу йөк ташучыларның эшләре шактый авыр булган, чөнки алар бер үк вакытта грузчик эшен дә башкарганнар. Петербургта чыга торган «Инородческое обозрение» журналының 1915 елгы санында алар турында «Йөк ташучы извозчиклар, йөкне үзләре төяп ташуга да карамастан, түләүне бары атлары өчен генә алалар иде. 40 ар потлы йөкне үз жылкыларенда ташып төясәләр дә, алар барысы 40—50 тиен түләү сорыйлар иде. Ә башка йөк ташучылар исә, беркайчан да йөкне арбага үзләре төямиләр, төясәләр аның өчен асырым түләү таләп итәләр иде», — дип яза («Инородческое обозрение». Приложение к журналу. «Православный собеседник», том III, СПб, 1915). Татарларның мондый хезмәтен аңлатуы да шактый авыр.

Хезмәт сөючәнлектәндермә бу, әллә клиентны югалтудан куркудандырмы?

ДАУД ӘМИНОВ
Санкт-Петербург шәһәре.



Шәһнаш

Тышлыкның 4 нче битендә:

НӘЖИП НӘКЪКАШНЫҢ Нәүрүз бәйрәменә багышланган шәма-иле.

1. Иртәнге шәфәкъ фонында: «Нәүрүз мәбарәк булсын!»
2. Кояш фонында:
 Борынғы шигырьдән юллар:
 Кыш китте, яз килде,
 Үрдәк белән каз килде,
 Былбылдан аваз килде:
 — Нәүрүз мәбарәк бад!

МИЛЛИ
ДӨҮЛӨТЧЕЛЕГЕБЕЗ
ТАРИХЫННАН



Ризаэддин бине Фәхреддин

Ал-Бухари хиги

(1227 елда вафат)

Жужи хан биографиясен сөйләр алдыннан Дәште Кыпчак һәм Алтын Урда хөкүмәте хакында бер-ике жөмлө сөйләп китү тиешле булыр. Чөнки хөкүмәт хәле мәгълүм булмаса, хөкемдарларның хәлләре дә тиешле дәрәжәдә мәгълүм булмый.

Идел, Жаск вә Дон елгаларының буйлары элек заманнардан бирле төрек кавеменен яшәү урыннары иде. Тарихчылар Нух пәйгамбәрнен улы Яфәснен Идел белән Жаск елгалары арасында торганын сөйлиләр. Боларның сүзләре дәрәс булса да, дәрәс булмаса да, язма тарих барлыкка килгән вакытларда бу урыннарда скиф, сармат кавемнәренен торулары мәгълүмдер. Болар исә болгар һәм хәзәр төрекләренен бабаларыдыр.

Сонга таба «хәзәр» исеме акрын-акрын бетеп, аның урынына «кыпчак» атамасы шөһрәт тотты. Дон суы белән Арал күле арасында булган кин сахра «Кыпчак» дип вә анда күчеп йөрүче халыклар, жирләренә нисбәт ителеп, «кыпчак төрекләре» дип аталалар иде. Болар сахравий, ягъни күчмә булганлыктан, төн тарафында булган «болгар төрекләре» йогынтысында хисапланалар иде. Болгарлар исә мәдәни бер кавем иделәр.

Менә Каракорым шөһәреннән чыгып килгән Чыңгыз гаскәре, Жужи хан командасында буларак, шушы «кыпчак» төрекләрен буйсындырды. Чыңгыз балалары вә кыпчаклар күчмә кавем булганга, мәмлөкәтләренен чиге ачык рәвештә билгеле түгел иде. Шулай булса да, Каспий дингезеннән башлап, бөтен кыпчак һәм болгар халыклары вә бүгенге Русия мәмлөкәтенен көньяк өлеше шушы мәмлөкәттән хисап ителде.

Бу бөек дәүләт Чыңгыз хан тарафыннан улы Жужи хан вә аның балаларына бирелү сәбәпле, Жужи өлеше вә Жужи хиссасы, ягъни өлеше, пас мәгънәсендә «Жужи улусы» һәм «Жужи иле» дип мәшһүр булды. Бату хан гасырында «Бату иле» вә «Алтын урда» исемнәре белән аталды. (Урда — гаскәрлек дигән сүз. Дан вә олылау йөзеннән яки байлыгын белдерү өчен моңа «алтын» сүзен кушканнар.) Бәрәкә хан заманында килгән гарәпләр «Бәриятел-Бәрәкә» исемен биргәннәр вә Үзбәк хан гасырында «Үзбәк иле» буларак мәшһүрлек казанган. «Кыпчак» сүзе «буш жир» мәгънәсендә булганлыктан, иранлылар тарафыннан бирелгән «дәшт» сүзенен морадифе, ягъни синонимы хөкемендә йөри. «Дәште Кыпчак» фразасы төрлөндерүдән, урын алмаштырудан килеп чыккан бер сүз тезмәсе булса кирәк.

Магул түрәләре вә ханнары Дәште Кыпчак һәм Болгарны яулап алсалар да, беренчедән, командаларында булган гаскәрнен уннан тугызы һәм, икенчедән, болар кебек үк йөз өлеш булган жирле халыклар саф төрки кавемнәр булганлыктан, ханнар һәм магул түрәләре тел, горәф-гадәт ягынан төрекләр тарафыннан жиңелделәр һәм төрекләштеләр, магуллыкларының хәтта эзе дә калмавы риваять ителә. Шушының сәбәбеннән, Скандинавиядән килеп жиңүгә ирешкән 10—15 рус бөтен мәмлөкәтне үз исемнәре белән атарга муафыйк булган кебек, Магулстаннан килгән каһарман магуллар үзләренен исемнәрен калдыруга ирешә алмадылар. Шуның өчен мәмлөкәт «Магул» исеме белән түгел, бәлки жирле халык исеме белән «Дәште Кыпчак» дип шөһрәт алды.

Гарәп тарихчылары «татар» һәм «та-тар» сүзләрен «магул» мәгънәсендә кулланулары сәбәпле, Чыңгыз хан вә Нулагу хөкүмәтләрен «татар» һәм «та-тар» исеме белән танулары аркасында «Дәште Кыпчак» хөкүмәтен «Төрөк хөкүмәте» дип тәгъбир иткәннәр.

Русларның иске тарихчыларының «Дәште Кыпчак», «Казан», «Кырым» хөкүмәтләрен «магул» вә «татар» исемнәре белән йөртүләре төрек кавемнәрен бер-берсеннән аеру һәм араларында булган мөнәсәбәтләренә оныттыру теләге белән эшләнүе ачык аңлашыла. Югыйсә, миллионнар белән хисапланган жирле халыклар вә мәмлөкәт хужаларының кичә генә дип әйтерлек килеп тә, бер өлеше кире көнчыгышка кайтып китеп, ә икенче бер өлеше (шаһзадә вә кенәзләр) руслашкан бер уч татар исеме белән аталмаячакларын рус тарихчылары бик яхшы беләләр.

Алтын Урда элегрәк бәдәви, ягъни күчмә тормышлы бер дәүләт булса да, тора-бара мәдәният юлына басты. Шуңа күрә эчке төзелеше бик тәртипле һәм нык булды. Мәмлөкәт областьларга, ә областьлар волостьларга бүленгән һәм бөтен халык аксөяк (дворян) белән карасөяк (гавам) исемендә иккә аерылган иде.

Гаскәр эшләре шул дәрәжәдә тәртипле иде ки, үз гасырларында түгел, хәтта бүгенге көндә дә бик күп гаскәри мәмлөкәтләрдә Алтын Урда

тәртипләрен кагыйдә буларак тоталар. Бату хан 1 миллион чамасында булган гаскәрен сугыш мәйданына туплаганда һәм тиешле жиргә күчереп йөрткәндә, тузан бөртеге кадәр дә зәхмәт чикмәде. Гаскәр алу гомуми сурәттә булып, өч бер тума ирнең берсе гаскәр булырга мәжбүр иде.

Гаскәри мәнсаблардан, ягъни постлардан кайберләре шулар: 1) Углан. Бу исә төмән, мең башы, йөз башы, ун башы исемнәрендә 4 дәрәжәгә аерыла иде. Бүген Русиядә «уланский полк» шуның ядкаредер. 2) Бәк. Моның олы вә кече дигән 2 дәрәжәсе бар иде. 3) Кисек. 4) Коручи. Боларның һәр икесе ханнар янында торучы хосусый гаскәрләр (тән сакчылары) булып иде.

Дини мәнсаблары: казый, мөфти һәм мөдәррис, ягъни дәрес бирүче һ. б.

Милек буенча мәнсаб һәм дәрәжәләр: 1) Алпавыт (вельможа). 2) Даруга. 3) Төмән. 4) Төмән бәге. 5) Шәһәр бәге. 6) Илче (посол). 7) Баскак. 8) Ил баскак. 9) Диван бетекче. 10) Тамгачы (таможник). 11) Тырнакчы (үлчәүче). 12) Шусүнче (гаскәргә ашарга вә эчәргә хәзерләүче (интендант)). 13) Йортлар эшләүче (архитектор). 14) Юл арачы (юлларны күзәтүче). 15) Тоткавыл. 16) Күперче. 17) Кәмиче. 18) Ямчы (станса вә туктау урыннарын тикшерүче). 19) Аучы. 20) Тархан һ. б.

Мал, ягъни финанс эшләренә караган мәнсаб һәм дәрәжәләр: 1) Букаул (мал эшләрен күзәтүче). 2) Букаул тамгасы (ганимәт, ягъни кулга төшерелгән малларны күзәтүче). 3) Салыйгъ (мәмлөкәт чыгымнарын халык өстенә бүлүче һәм билгеләүче).

Алтын Урда хөкүмәтендә иң зур дәрәжә «алпавыт» булып, ханнар боларның кинәшеннән башка мәмлөкәт эшләрен йөртмиләр иде. Падишаһлык указлары һәм фәрманнары, килешү вә ышаныч язучылары, ярлык һәм дәфтәр «Дефтәр» һәм «Дептәр» исемнәре белән йөри иде. («Типтәр» сүзенң төп чыганагы шуннан. Алтын Урда вә Казан хөкүмәтләрендә дәфтәргә теркәлгән бер сыйныф халыкларының «типтәр» дигән атама алулары мәгълүм).

Акча эшләре шул дәрәжәдә тәртипле иде ки, хисапсыз гаскәр йөрткән вә әллә ничә жирдә сугыш иткән вакытта да Бату хан акча мәсьәләсендә бернинди кыенлык күрмәде.

Хужалык вә сәүдә эшләре дә яхшы куелган иде. Алтын Урда үзенә житәрлек ашлыкны үзе житештерде. Ашлык сатучылар «сабанчы», ә аларга жир вә башка нәрсәләр бирүчеләр «уртакчы» дип йөртеләләр, ягъни ашлык хезмәте «сабанчы» белән «уртакчы» дигән ике сыйныф кулында иде. Русларны буйсындырганнан һәм сугыштан беркадәр бушаганның соң Алтын Урда халкы бөтенләе белән сәүдәгә керешеп, Алтын Урда бөтен дөньяның гомуми базары буларак шөһрәт қазанды. Урта Азия, Кытай вә Һиндстан, руслар һәм европалылар Алтын Урдада жыелып сәүдә қылалар, ә Хәрәзм белән Бохара халыклары бүгенге банклар сурәтендә саррафлык әйләләр, ягъни процент белән акча вакыйлар иде. Кытай вә Һиндстан эчләрендә бүгенге көндә Алтын Урда акчалары табылуының сәбәбе шушыдыр. Сәнгать-һөнәрчелек тә сәүдә һәм игенчелек кебек алга киткән иде.

Алтын Урданың башкаласы Әстерханнан югары Идел тармагы өстендә көнчыгыш тарафында булган Актүбә исемле жирдә бина ителгән Сарай шөһәре иде. Сарай шөһәрен гарәп галимнәре бик югары чөеп мактап яздылар. Ничә гасырларга кадәр рус хөкөмдарлары да бу шөһәргә килеп тордылар һәм моннан ярлык алуны зур дәрәжә санадылар.

Чыңгыз хан Жигангир, ягъни дөньяны яулап алучы булудан бигрәк кытайлылардан саклану теләге белән бөек бер Төрөк императорлыгы төзү яки бүгенге Германия союзы үрнәгендә бөек бер Төрөк союзын гамәлгә кую һәм кытайлылардан имин тору максатын алга сөрә иде. Бу серне аңлаганнан соң, Кытай Төркестаны һәм гомуми көнчыгыш төрөкләре һич икеләнүсез Чыңгыз союзына керделәр һәм гаскәр буларак иң алгы сафларда йөрделәр. Жужи ханның Дербендтан килеп чыгуының төп максаты кыпчак төрөкләре белән союз төзү иде. Ләкин рус кенәзләренң котыртулары сәбәпле, кыпчаклар белән тау халыклары Жужи хан гаскәренә каршы тордылар һәм русларның сугыш мәйданын ташлап качулары аркасында кыпчаклар жинелеп, хөкүмәтләре жимерелде. (Карамзин бу вакыйганы «кыпчак төрөкләре куркак булу һәм сугышпа белмәүләре сәбәпле, руслар жинелделәр вә качарга мәжбүр булдылар!»—дип киресен яза. 3 нче том, 271 б. Монда Карамзин гаепле түгел, чөнки аңа шулай язарга боерылган

һәм ул шулай дип язарга мәжбүр булган.) Мисырда хөкүмәт сөргән төрекләр менә шушы кыпчак төрекләре иде.

Жужи хан Чыңгыз ханның иң олы улы булып, анасы Чыңгызның Бүртә Фучин исемле хатыныдыр. (Жужи — Жаучы көтмөгәндә һәм кинәттән килгән мөһәммәд, ягъни юлчы вә кунак мәғнәләрендәгә сөйкемле бала һәм күнелне биләүче формаларында кулланыла. Жужи хан исемен «Даирәтел-мәғариф» «Тауши» рәвешендә бирә, гарәп тарихчыларының да күбесе «Души» формасында яздылар. Бүртә Фучин Чыңгыз ханның мәшһүр дүрт улының аналары булып, конгырат кабиләсе ханнарыннан булган Ди Нуйан (найон) кызы иде. Төп исеме Бүртә булып, Фучин исә магул диалекты буенча, бату, сылу, олы хатын, байбичә мәғнәләрендә кулланылган бер сыйфатый исемдер. Бүртә Фучиннан дөньяга килгән дүрт улыннан башка Чыңгыз ханның тагын 5 кызы булуы риваять ителә.) Чыңгыз ханның гаскәрен идарә итү өлкәсендә иң күп хезмәтләр күрсәткән бу зат атасы Чыңгыз хан тарафыннан Дәште Кыпчак ханлыгына билгеләнде. Дәште Кыпчак вә Казан, Кырым һәм Казакъ ханнары моның нәселеннән иделәр.

Жужи хан батыр вә курку белмәс, баһадир һәм сабыр, нык вә гайрәтле, төкәллефсез булып, Чыңгыз ханның барлык сугышларында катнаша һәм Чыңгызның жинүләре күбрәк Субутай исемле гаскәр башлыгының баһадирлыгы вә Жужи ханның зирәклегенә аркасында мәйданга килүе риваять кылынадыр. Дербендтан чыгып, кыпчак һәм гомумән төньяк төрекләре белән сугышканы өчен Жужиның Чыңгыз ханнан риза булмавын кайбер мөэрихләр билгеләп үтәләр.

Чыңгыз хан Каракорым шәһәренә кайткач яки кайтырга карар биргәннән соң Дәште Кыпчакка кеше жибереп, Жужи ханны Каракорымга чакыртты. Ләкин Жужи хан үзенә хәстәлеген сәбәп итеп, тиз генә кайта алмаячагын аңлатып, атасы Чыңгыз ханга хәбәр жиберде. (Әбел-Ғази «Шәжәрәи төрек» исемле китабында: «Жужи хан Каракорым шәһәренә атасы хозурына кайтты һәм Чыңгыз хан, улы белән күрешеп сөйләшкәннән соң, гаять риза вә канәгать булды, яңадан бөек ихтирам һәм имтиязлар, ягъни өстенлекләр белән ватаны булган Дәште Кыпчакка озатты, ләкин Дәште Кыпчакка кайтканнан соң күп төтмәдә, Жужи хан вафат итте», дип язды.)

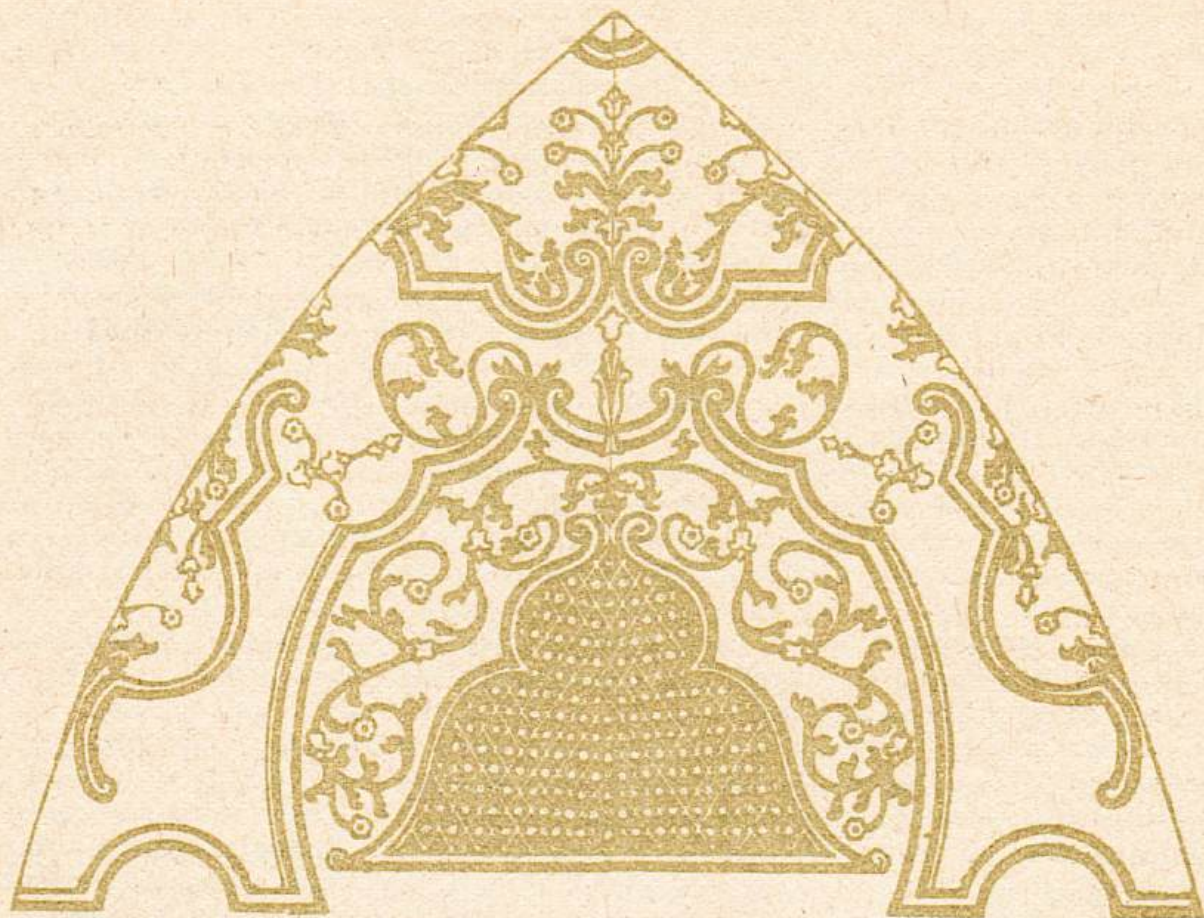
«Жужи хан Каракорымга атасы хозурына кайтмас өчен авыруын сылтау итеп күрсәтте, чынлыкта исә сәламәт булып, фәлән жирдә, ау аулап йөри!» дигән хәбәр ишетү сәбәпле, Чыңгыз хан улы Жужи ханга ачуланган, хәтта өстенә гаскәр жиберергә ниятлängән иде. Чыңгыз хан, улы Жужи ханның вафатын ишеткәч, гадәттән тыш тәэсирләнде һәм хәсрәтләнде. Жужи ханның вафаты 1227 елда булып, Чыңгыз хан вафатыннан 6 ай элек иде. Яшенә 30 белән 40 арасында булуы риваять ителә.

Жужи ханның Конгырат иленнән магул гадәте буенча 64 хатыны булып, Бөртәк Фучин исемле беренче хатыныннан Урда, икенче хатыны Идеки Фучиннан Бату исемле һәм башка исемле уллары бар иде. Шәйбан исемле улының нәселе «шәйбанилар» дип шөһрәт алды. Жужи хан вафат булгач, Чыңгыз хан тарафыннан Жужи ханның икенче улы Бату Дәште Кыпчак хөкүмәтенә хан итеп билгеләнде.

Кыпчак төрекләрен һәм тау халыкларын котыртып каршы сугышулары сәбәпле, Жужи хан рус кенәзләреннән үч алырга карар биреп, бу турыда план корды һәм аны Каракорым шәһәрендә игълан итте. Әлегә план кабул ителгәннән соңмы, яки элгәрәкме вафат булуы аркасында Жужи хан бу максатына ирешә алмады, моны аның дөвамчысы булган Бату хан жиренә житкерде.

Шура, 1909, № 6.
Матбугатка тарих фәннәре кандидаты
РАВИЛ ӘМИРХАН әзерләде.





Белев мөхарәбәсе



Урта Идел бие халыклары, аеруча татар халкы тарихында тирән эз калдырган әкияттәй гажәеп, серле-могҗизалы бу сугыш хакында әүвәлге СССР тарихларында бөтенләй язылмады дисәк тө хата булмас. Һәрхәлдә, заманында иң абруйлылардан саналган йөзәр мең тиражлы тарих китапларында бу турыда ләм-мим. (Мәсәлән, Краткая история СССР. Ч. 1. С древнейших времени до Великой Октябрьской социалистической революции. Л., Наука, 1972; История СССР. Ч.1. С древнейших времен до 1861 г. М., Просвещение, 1974; История СССР. С древнейших времен до конца XVIII века. Под ред. Б. А. Рыбакова. М., Высшая школа, 1975, һ. б. «фундаментальлек»нең аргы ягына чыккан хезмәтләрдә без «Белев могҗизасы» турында бер кәлимә сүз дә очратмадык.)

Бәлки бу сугыш урта гасырлар тарихында бер эпизод кына булгандыр? Ай-һай. Нәкъ менә шушы Белевта жиңү яулаганнан соң, Олуг Мөхәммәд һәм аның нәсәбе Бөек Болгарның сәяси, матди һәм мәдәни варисы булган Казан дәүләтенә яңа рух өрә, хәтта, кайбер чыганаclar раслаганча, Казан ханлыгына нигез сала. «Жиңүче» шаны Олуг Мөхәммәд һәм аның даирәсе

тирәсенә «болгар төрекләре», ягъни татарларны гына түгел, бәлки чуаш, ар, чирмеш, мукшы һ. б. жирле халыкларны да туплый. Кыскасы, бу сугышның закончалыклы нәтижәсе буларак, Идел-Чулман төбәгендә зур һәм көчле Мәскәү хөкүмәте белән бер дәрәжәдә, аяк терәп тартышырлык куәтле мәмлөкәт калкып чыга.

Әгәр без Белев мөхәрәбәсен шартлы рәвештә урта гасырларга хас гадәти бер бәрелеш дип кенә күзалласак, ул вакытта һәр мәктәп дәрәсләгендә тәфсилләп язылган, «урыс коралының шаны»н күкләргә чөеп мәдхия жырлаган 1242 елгы «Боз өсте сугышы» («Ледовое побоище») нәрсә була инде? Иомшак кына итеп әйткәндә, һичкайда сугышучыларының саны анык күрсәтелмәгән жирле характердагы бу «побоище» ике авыл арасында ызан өчен дөмбәсләшүне хәтерләтә һәм үзенә чын тарихы язылуын инде менә 750 ел буена зар-интизар булып кетә. Зилзиләләр кубарып бәйрәм ителә торган «Куликово сугышы» да шул ук дәрәжәдә намуслы бәяләүгә мохтаж. «Бородино» да шулар рәтеннән...

Белев мөхәрәбәсе хакындагы мәгълүматны урысның мәшһүр, моңарчы «дворян», «буржуаз» дип тамгаланып килгән тарихчылары: П. И. Рычков, М. Н. Карамзин, С. М. Соловьев һ. б. хезмәтләрендә генә табарга мөмкин. Ләкин боларның әсәрләрендә бу сугышның барышы үтә берьяклы, тенденциоз тасвирланган, нәтижәсе бозып күрсәтелгән, төрле мифик уйдырмалар, хорафатлар белән «дәлилленгән».

Вакыйганың асылы болай: 1425 елда Мәскәү кенәзе Василий I Дмитриевич үлгәч, тәхет варисы булып аның 10 яшьлек улы Василий II Васильевич кала. Ләкин моның яшьлегеннән файдаланып, великий кенәз тәхетен мөрхүм Василий I нең энесе — Галич һәм Звенигород удел кенәзе Юрий Дмитриевич дөгъва итә башлый. Яшь кенәз һәм аның абзасы арасындагы низагъка ике яктан да бик йогынтылы көчләр тартыла. Үзара тарткалашу, вакытлы килешүләрнең нәтижәсе булмагач, дөгъвачылар 1431 елда Сарай шөһәрәне киләләр һәм бәхәснә уңай хәл итү өчен Алтын Урда ханы Олуг Мөхәммәдкә мөрәжғәт итәләр. Бу бәхәскә 1432 елның язында хан хозурында нокта куела: Олуг Мөхәммәд великий кенәз ярлыгын Василий II гә ихсан итә. Шул көннән башлап яшь кенәз Мәскәү хөкүмәтенә чикләнмәгән идарәчесенә өверелә. Бу акты рәсмиләштерү өчен Мөхәммәд Мәскәүгә үзенә Угълан исемле вәкилен жиберә. Угълан ханның мәншүрен, ягъни хокук бирү кәгазен укып, Василий II не тәхеткә утырта. Шулай итеп, Олуг Мөхәммәд хан, Василий II не тәхеткә чыгарып аңа ифрат зур игелек кыла.

Фәкать бу вакытларда Алтын Урданың хәле инде шактый тотрыксызлана, мәмлөкәт эчендә әледән-әле фетнәләр кубып, кайчандыр ярты дөньяны дер селкетеп торган дәүләт көннән-көн таркалуға йөз тотта. Олуг Мөхәммәднең энесе, Урда шаһзадәләреннән берсе булган Кечек Мөхәммәд, үзенә шактый гына тарафдарлар туплап, абыйсына каршы фетнә оештыра. Фетнәдә тәхет өчен көрәштә Василий II нең көндәше Юрий Дмитриевичны яклап та, уңышсызлыкка очраган көчле морзалар да катнаша. Хәрби өстенлеккә ирешә алмыйча, Олуг Мөхәммәд, дошманнарының басымы астында, 1437 елда Сарайны ташлап чыгарга мәжбүр була.

Олуг Мөхәммәд хан гаиләсен һәм үзенә ихласлы булган тарафдарларын алып, барлыгы 3 меңләп иярченнәре белән (аларның да күпчелеге хатын-кыз һәм бала-чага) Русия хөкүмәте чигенә килә һәм Тула тирәсендәге, ул вакытта Литва кенәзлегенә буйсынган Белев шөһәрәне урнаша. (Мөстәфадел-әхбар, Т. I, б. 122.) Максаты — хәрби хәлен ныгытып һәм Сарайда калган тарафдарлары белән элемтәгә кереп, яңадан үзенә тәхет кайтарып алу була. Бу эштә Олуг Мөхәммәд үзеннән великий кенәз ярлыгы алган, һәр жөһәттән кадер-хөрмәт күргән Василий II нең теләктәшлегенә һәм хәрби ярдәмгә өмет баглый. Чөнки хан Василийның бары тик үзенә ярдәм һәм ярлыгы аркасында гына Мәскәү тәхетенә чыккан кеше икәннән һичбер вакыт исеннән чыгармый. Ләкин Василий II үзенә бәхетне сәбәп булган һәм аның кулынан чикләнмәгән власть кабул иткән ханга илтифат һәм ярдәм күрсәтми, бәлки вәкилен жибереп, «безнең

жиребездән китсен!» дип куа. (Риза Фәхретдинов. «Олуг Мөхәммәд хан», Шура, 1908, № 10, б. 299.)

Бу хәбәрне ишеткәч, хан гадәттән тыш гажәпләнә, барлык кылган игелекләренен заяга китүенә бик көенә, ләкин, үтә солтанәт иясә һәм мәгърур зат булганлыктан, кенәз илчесенә илтифат күрсәтү түгел, җавапта бирми. Василий II Олуг Мөхәммәдне көч белән чыгару өчен үзенен туганнары Шемяка һәм Дмитрий Красныйны 40 меңле гаскәр белән 3 меңле хан төркеме өстенә җибәрә. Урыс гаскәренен Белевка килүен белгәч, Олуг Мөхәммәд эшненә коточкыч мәшкәл икәннен аңлый һәм килешү сорап кенәзнен гаскәр башлыкларына илчеләр җибәрә. Әмма Шемяка белән Дмитрий хан гозерен кабул итмиләр һәм шәһәргә һөҗүм итәләр. Бу һөҗүм вакытында ханның бер кияве дә һәлак була.

Икенче көнне Олуг Мөхәммәд гаскәр башлыкларына үзенен морзаларын күндерә. Хан никадәр гозер итеп, үз тәхетен кайтарып алган тәкъдирдә, великий кенәзгә элек алынган салымнарны кайтарып бирергә, моннан соң һичбер ясак алмаса, бәлки үзе хәраҗ (дань) түләргә вәгъдә итеп, шуның өчен улы Мөхмүдне рәһенгә (залогка) куеп калдырырга тәкъдим итсә дә, кенәз воеводалары ханның гозер-ялваруларын колакка да элмиләр. (Мөстәфадел-әхбар. Т. I, б. 123.) Ахыр чиктә Олуг Мөхәммәд, һич югы иртәгә кадәр генә форсат бирегез дип ялварып карый, ләкин моның да нәтиҗәсе булмый. Әле җитмәсә, 3 меңле хан иярченнәренә каршы җибәрелгән 40 меңле урыс гаскәренә ярдәмгә тагын Литваның Мцена воеводасы Григорий Протасьев гаскәре дә килеп җитә. Өстәмә көчнен микъдары 1 мең кешедән дә ким булмаган булса кирәк, чөнки Ш. Мөржани гаскәренә гомуми санын 41 мең дип күрсәтә.

Шундый аяныч хәлдә калган хан, һичнинди ярдәмгә өмет баглый алмаганын күргәч, ныклы бер карарга килә. Ниһаять Олуг Мөхәммәд бөтен шартын туры китереп тәһарәтләнә, бер агач күләгәсенә барып ике рәкәгать намаз укый, күз яшьләрен агызып дога кыла һәм Алладан ярдәм вә яклау сорап, сугышы өчен атына менә. (Мөстәфадел-әхбар. Т. I, б. 123.) Олуг Мөхәммәд иярченнәре арасында 1 мең чамасы кешедә генә корал, сугыш кирәк-яраклары булып, калганнары балта, күсәк шикелле нәрсәләр белән генә саклану мәҗбүрияте алдында калалар.

Менә сугыш башланып китә. Сүзне башта урыс елъязмасына бирәбез: «... и множество бысть вой русских, а татар велми мало; и под горой приидоша русстии полцы, и выехша татарове и почаяша их сечи, а иные побегоша, и убиша Руси многи велми... побиша рать русскую, тогда убиша бояр и князей множество, князь великий от иде в мале дружине». (М. Худяковның «Очерки по истории Казанского ханства». Казань, фонд ТЯК, 1990, 23 биттән алынды.)

Ш. Мөржани бу вакыйганы болай тасвирлый: «41 меңлек рус гаскәре бик аз санлы татарларга каршы тора алмыйча, төмам җиңеләп һәм качып, күбесе татарларның көчле һөҗүмнәреннән, ә калганнары ачыктан һәм суыктан кырылып һәлак булганнар. Хәтта гаскәр башлыклары да су буендагы яр астында качып кына котылып калганнар». (Мөстәфадел-әхбар. Т. I, б. 123.)

Ә менә Риза Фәхретдинов болай ди: «Арыслан йөрәкле ханның ат өстенә менеп, «Аллаһе әкбәр!» дип һөҗүм итүе белән Русия гаскәре һич сәбәпсез качарга кереште. Менә шушы бер мең халыктан 40 меңле гаскәр качты, хан гаскәре исә аның артынан куып, төмам кырып вә үтереп бетерде». (Шура, 1908, № 10, б. 299-300.) Бу вакыйга 1437 елның 5 декабрендә була (Р. Фәхретдинов 1438 ел дип күрсәтә).

Белев сугышында Мәскәү гаскәренен төмам кырылуы сәбәпләрен урысның мәшһүр тарихчылары төрлечә бозып аңлаттылар һәм мифик дәлиләр китерәләр, дип әйтеп үткән идек инде. Мәсәлән, С. М. Соловьев бу җиңелүнең сәбәпләрен Мәскәү гаскәренә ярдәмгә великий кенәз үзе җибәргән Григорий Протасьевта күрә. Имеш, бу воевода хан ягына авышкан да, великий кенәзнен Олуг Мөхәммәд белән сугышмаса, бәлки аның белән солых төзәргә һәм гаскәргә таратырга («распустил полки») дигән

өмерен алып килгән. Мәскәү воеводалары бу хәбәрдән боегып калган, ө Протасьев, ханга кеше жибереп, иртә белән урыс гаскәренә һөжүм итәргә котырткан. Иртә, гәһәһ шомлыгына каршы, томанлы булган, һәм урыс сакчылары татарларның шөһәрдән чыгып, Мәскәү гаскәренә ташлануын күрми калганнар. Житмәсә Протасьев, барыннан да алда йөгереп «Беги! Беги!» дип кычкырган һәм барысы да, котлары алынып, аның артыннан чапканнар икән. (С. М. Соловьев. Сочинения. Кн. II. История России с древнейших времен. М., 1988. Т. 3-4, Т. 4, с. 392.)

Соловьевның Белев сугышын болай аңлатуын Риза Фәхретдинов тәүжи, ягъни фактларны астын-өскә китерү дип бәяли һәм хөкүмәтнең социаль заказын үтәгән тарихчының нәкъ шулай язарга «тиешлеген» искөртә. «Чөнки, — ди Р. Фәхретдинов, — халык, башкаларның дөрес сүзләреннән бигрәк, Соловьев кебек бөек тарихчының ялганнарына күбрәк ышана» (Шура, 1908, № 10, б. 300.) Соловьев фаразын инкяр итеп, Фәхретдинов болай дип белдерә: «Хатын-кыз, бала-чагалары белән күчеп баручы бер юлаучы төркемне куар өчен әүвәл мәртәбә 40 мең кораллы гаскәр жиберелә дә, шуларга ярдәм сыйфатында иртәгесен яңадан ничә меңнәр гаскәр өстәлә һәм дә бу ярдәмче гаскәр Мәскәүнең үзеннән түгел, бәлки Литвадан жиберелә. Гаскәр башлыклары артларыннан килгән Литва гаскәр башлыкларының авызыннан сөйләнгән сүзләргә ышаналар, һичбер язу-фәлән сорамыйлар, имеш! Мондый урынсыз тәүжи Соловьев тарихына керергә тиешле сүзмә инде? Алла гыйшыкына бер җавап бирегез!» (Шунда ук, б. 300.)

III. Мәрҗани дә, Р. Фәхретдинов та бу мөҗизаи жиңүнең сәбәпләрен нилектәндер шөрехләп тормыйлар. 40 меңле гаскәргә 1 меңле сугышчылар төркеменең пыран-заран китерүен, безнеңчә, болай гына аңлатырга мөмкин. Көчләрнең чамасыз тигезсезлеген истә тотып, урыс воеводалары Олуг Мөхәммәднең сугышу ихтималын башларына да китермиләр. Әмма өметсез хәлдәге хан иярченнәренә «беткән баш беткән» дигәндәй, аҗагандай һөжүм итүдән башка чара калмый. Ә аннары инде мөхәрәбә язмышын кинәтлек, паника, Урда татарларыннан канга сеңгән, традицион курку хәл итә.

Белев сугышының нәтиҗәләре үзен ошак көттерми. Бу гажәеп жиңүдән соң Олуг Мөхәммәд, бер дә һаваланмыйча, сахра юлы белән барып, Иделне кичә, борынгы Болгарга караган, ләкин ул вакытта урыс һөжүмнәре аркасында җимерелгән Казан хәрәбәсен төзекләндереп, агач шөһәр биһә итә. (С. М. Соловьевның күрсәтелгән хезмәте, б. 392.) Ошак та үтми, инде өйтеп үтелгәнчә, Мәскәү хөкүмәтенең күңеленә шом салган көчле Казан ханлыгы күтөреләп китә. Ул Олуг Мөхәммәд заманында шулкадәр куәт хасил итә ки, хәтта бер сугышта хан гаскәре Василий II не әсир итеп ала, аннары, великий кенәз азат ителгәч, солык шартлары буенча Мәскәү хөкүмәте Казан хөкүмәтенә зур контрибуция түли, удел кенәзлегә сыйфатында татар шаһзадәләре яки ханнары тарафыннан идарә ителгән Касыйм ханлыгы төзетергә мәҗбүр була, Касыйм ханнарына салым түләп тора һ. б. (М. Худяковның күрсәтелгән хезмәте, б. 27.)

Зур кодрәт иясе һәм үтә эшлекле Олуг Мөхәммәднең абруе бик нык үсә, аңа хәтта Бату хан заманнарын кире кайтарырга сәләтле гайрәтле зат дип карый башлыйлар. Әмма Белев каһарманына үзенә зур планнарын тормышка ашыру насып булмый, хәрби һәм сәяси шанының иң югары ноктасында, 1446 елда Олуг Мөхәммәд дөньядан китә. Казан ханлыгының куәтен һәм халыкара абруен аның улы Мөхмүд — Белев сугышының икенче бер каһарманы ныгыта башлый.

Р. ИДЕЛБАЙ.

Әсирлектән кайткан әкиятләр

2. БАТМАН БАБАЙ

Бар иде бер бай, аның бар иде өч кызы, Амата исемле бер улы. Бай үзе үлгөндө Аматага мирас итеп бер таяк һәм бүрек калдырды һәм кызларын: «Нинди хәерче килсә, шуңарга бирерсең»,— диде. Бай озак авырып ятмыйча жан бирде. Амата атасын кадерләп, күп акчаларны өлөшөп күмде.

Иртәгесен намаздан кайтып килгәндә Амата капка төбөндә бер хәерчегә очрады һәм аны өенә алып керде. Хәерчегә:

— Йнде, бабай, минем атамның сүзе буенча бирәчәк нәрсәм шул,— дип, олы тәтәсен картның кулына китереп тоттырды.

Карт күп рәхмәтләр укып, кызны алып чыгып китте. Капканы гына чыкканнар иде, карт жиргә күтәрелеп бәрелде дә житмеш биш башлы дию булды.

Икенче көнне икенче хәерче килде. Егет ул хәерчегә тагы:

— Сиңа бирәсе нәрсәм шул булсын, атабызның да сүзе шулай,— дип, икенче тәтәсен китереп тоттырды да,— инде моннан соң син хәерче булып килмәссең, кияү булып килерсең,— диде.

Бу хәерче дә капканы чыгып жиргә бәрелде дә егерме биш башлы дию булды.

Өченче көнне өченче хәерче килгән иде, аңарга кече тәтәсен биреп жибәрде. Кече кияү дә, капканы чыгуга жиргә бәрелеп, тугыз башлы дию булды. Егет, исе китеп, артларыннан карап калды. Туталарын кызганса да, атам белмичә әйтмәгәндер дип, үзен-үзе басып калды.

Соңра егет өендә бер үзе генә калды. Бик эче пошкач: «Тукта, мин барып, аларның тормышын күрөп кайтыйм»,— дип, бүреген башына киеп, таягын кулына алып, бер юл белән чыгып китте. Урамга чыккач та, моны һич кеше күрмәс булды. Берәз баргач, хәле бетә башлагач, таягын аяк арасына куйган иде, таяк жилләндереп алып та китте.

Озак бармады, олы тәтәсенә барып та житте. Өйләренә кереп, тутасы белән исәнләшөп, аның хәлен сорашты. Тутасы үзенә тормышыннан разый иде.

Болар сөйләшөп утырганда дию дә кайтып керде. Тутасы куркып, энесен яшереп куйды. Дию кайтып керүгә, борынын күтәрөп:

— Фу, адәм исе килә, кем бар, әйт тизрәк,— диде.

Тәтәсе никадәр әйтмәскә тырышып караса да булдыра алмады:

— Энем монда,— диде. Дию:

— Ник син аны яшерәсең, чыгар, кунак итик,— диде.

Егет чыгып утырып, дию белән күрешөп, хәл-әхвәл сораштылар. Дию:

— Кая барасың?— дип сорагач, егет:

— Сөз киткәч озак үтмәде, төшемдә бер кыз күрдем, шуны эзләп барам,— диде.

Дию:

— Соң син ул кызның кайсы шәһәрдә икәнән беләсеңме?— диде. Егет:

— Беләм, Пыяла шәһәрөндә,— диде. Дию:

— Син бит анда бара алмассың, ул патша кызының бер кошы бар, ул кош шәһәргә һичбер кемне якын жибәрми, авызыннан ут чөчөп кешенә һәлак итә. Менә



мин өч көндө бөтен дөньяны әйләнәп чыгам, алай да барырга кыймыйм,— диде. Егет:

— Ни булса да булыр, мин барып карыйм әле,— дигәч, жизнәсә:

— Алай булса, мин сиңа бер ак яулык бирәм, ашыйсың-әчәсен килгәндә шул яулыкны жәеп, үзенңе тамагыңны туйдырырсың,— диде.

Егет күп рәхмәтләр укып, таякка атланып юлга чыгып китте.

Берничә көн барганнан соң, уртанчы тәтәсенә барып житте. Өйләренә кереп сөйләшәп утырганда жизнәсә булган дию кайтып житте. Тәтәсә, күрсәтмәскә тырышып, әнесен яшереп куйды. Дию өйгә керүгә:

— Адәм исе килә, тиз әйт, кем бар?— диде.

Кыз әйтмәскә тырышып караса да, булдыра алмады, бик кыстагач:

— Әнем бар,— диде, әнесен чыгарып, дию белән таныштырды.

Егетнең жизнәсә:

— Яхшылыкка яманлык итмик, син безгә яхшылык иттең,— дип, кунак итеп,— кая барасың?— дип сорады. Егет:

— Пыяла шәһәрәнә барам,— диде. Дию:

— Белмим, анда барып житә алырсыңмы икән, ул моннан бик ерак, мин дөньяны алты көндә әйләнәп чыгам, шулай да анда барганым юк, аның кошы беркемне дә якын жибәрми,— диде. Егет:

— Ни булса да булыр, инде анда бармыйча каласым юк,— диде. Чыгып киткәндә дию бер кызыл яулык биреп озатты. Амата өйдән чыгуга, таякка атланып, күздән югалып китте.

Берничә көн үткәч, егет кече жизнәсенә барып керде. Кече жизнәсә дөньяны тугыз көндә әйләнәп чыга ала иде. Аларда олы жизнәләрендә кунак булган кебек кунак булды. Кече жизнәсә яшел яулык бирде. Чыгып киткәндә Амата, бер стакан су тутырып биреп:

— Әгәр дә бу су кызыл булса, мин исән булмам, теләсәгез мине эзләргә чыгарсыз,— диде.

Амата берничә көннәр шәһәргә таба китте. Шәһәргә житеп барганда каршында ут тавы күрде. Моннан үтеп булмас дип, бер агач аударып, өстенә атланып, судан йөзеп китте. Суда барганда моны ут кимәсендәгә кешеләр күрәп тотып алып, патшаның кызына илтәп тапшырдылар.

Патша кызы үзенә тотып китерелгән һәр кешенә таш зинданга яптырып куя иде, моны да шулай яптырды. Зинданда барлыгы өч йөз кадәр кеше бар иде. Амата алар янына барып кергәч тә, алардан күпмә ятуларын сорапты. Алар төрлесе төрләчә яталар иде: кайсы биш ел, кайсы өч ел, кайсы бер ел, айлап, атналап— төрләчә ятучылар бар иде. Боларга эчәргә бер стакан су, тәүлегенә бер уч арыш биреләдер иде.

Амата болардан бу сүзләргә ишеткәч: «Юкка аптырамагыз»,— дип, ак яулыкны чишәп жибәргән иде, бөтен зиндан эче тулы мәжлес булып, музыка да уйнарга тотынды. Бөтен зинданда булган кешеләр, бар кайгыларын онытып, күнел ачтылар.

Кыз, музыка тавышын ишетеп: «Бу ходалы органнар ни кыланып яталар»,— дип, сарайны ачтырып карады. Ачып карасалар, бөтен ябылган кешеләр ашау-эчүдә, уйнау-көлүдә. Һичбер нәрсә исләрендә дә юк. Кыз, аптырап, боларны бу сарайдагына тоту аз икән дип, чуен сарай эшләтеп, боларны шунда яптырып куйды. Тирә-ягына сакчылар куеп: «Уйнамасыннар, эчмәсеннәр!»— дип бөөрды.

Сакчылар берничә көн торып, болар тагы уйныйлар. «Болар зинданның ни икәннән дә белмиләр»,— дип, кызга сөйләделәр. Соңра кыз, инде болардан бөтенләй котылмыйча әмәл юк дип, чуен сарайның тирәсенә утын өйдәрәп, ут төрттерде. Сарайның стеналары кып-кызыл булып кызды.

Амата ак яулыкның бер нүвешен (почмагын.— Л.Ж.) чишәп жибәргән иде, бөтен зиндан эче су булып, төрлө жәнлекләр суда йөзеп йөри башладылар. Утның кызуын бар дип тә белмәделәр.

Кыз, ике-өч көн үткәч, утыннар янып беткәч: «Инде сөякләре көл булгандыр»,— дип, тегеләргә чыгарып ташларга кушты. Ишекне ачып карасалар, бөтен төрмә эче су, балыклар, жәнлекләр йөзеп йөри. Андагы кешеләр һичбер нәрсә булмаган кебек ашап-эчәп, сөйләшәп-көләшәп утыралар.

Бу күренешләргә күрәп, кызга киләп сөйләделәр. Кыз: «Инде боларны ни эшләтим»,— дип, кире таш сарайга яптырды.

Амата кызыл яулыкны чишәп жибәргән иде, бөтен сарайны тетрәтеп музыка уйнарга тотынды. Төрмә эчендәгә кешеләр бар да сикерешәп торып, култыклашып алып, биергә тотындылар.

Кыз, музыка тавышын ишетеп:

— Музыкаларын миңа биреп торсыннар,— диде.

Аматага килеп сөйләделәр, ләкин Амата әйләнәп та карамады: «Үзе килсен»,— диде.

Кыз, музыкага бик кызыгып, сорарга үзе килде. Амата кече жәнәсе биргән яшел яулыкны чиште. Кыз, чыдый алмыйча, биергә тотынды. Соңра музыканы туктаттылар. Кыз никадәр ялынып сораса да, Амата бирмәде:

— Үзең миңа килмәсәң, һич бирәсем юк, үзең ят та, мине дүрт батыр синең өстендә күтәрәп торсыннар,— диде.

Кыз музыканы аласы килеп, күнде. Амата яулыкны башкасына биреп:

— Ярты сәгәттән соң ике нүвешен чишәрсен,— диде.

Аматаны кыз өстендә бер сәгәт тотып торырга булдылар. Ун минут калганда, яулыкны чишкәч, Аматаны тоткан кызлар, Аматаны кыз өстенә ташлап, үзләре биергә тотындылар. Соңра кыз — Аматаныкы, Амата — кызныкы булды. Кыз: «Инде син минеке»,— дип, туй ясап, Аматага барды.

Амата кыздан:

— Бу тоткыннарың күпме яталар?— дип сорады. Кыз:

— Төрлесе төрләчә яталар,— диде.

Егет ул тоткыннарны чыгарып, һәммәсәнә берәр кыз табып өйләндереп, музыка уйнатып, туй ясап, өйләренә кайтарып жибәрде. Кызны, инде син берәз ул тоткынлыкның төмен татып кара, анда яту ничек икәнән бел, моннан соң кешене рәнжетмә, дип, ике тәүлеккә зинданга салды. Кыз бер тәүлектән соң чыдый алмады, Аматага бик ялынып, чыгарырга сорады. Амата: «Инде белдеңме?»— дип, бер тәүлектән соң чыгарды.

Кыз, зинданнан чыккач, үзенән бер дустина кунакый барырга сорады. Амата риза булып, кыз жыена башлады. Кыз киткәндә Аматага балчык белән сылап куелган унөч сарайның ачыкчын биреп, унөченчесен ачмаска кушты.

Егет, берничә көн чыдагач, ни булса да булыр дип, сарайны ачып жибәрде. Сарайда житмеш башлы бер дию күрде. Аны житмеш чылбыр белән богаулап, житмеш тимерче аның башын тукмап торалар иде. Дию егетне күрүгә:

— Әй, егет, мин сине егерме елдан бирле шушы сарайда көтеп торам. Инде мин сине күргәнәмә сөнгәнәмнән ни эшләргә белмим, инде син миңа зинһар өчен бер мичкә генә су китереп бирсәнә,— дип сорады.

Егет кырык чиләкле бер мичкә су алып биреп, дию бер тын алуда эчеп бетерде дә янәдән бер мичкә су сорады. Егет, моның сүзен тынлап, янә берне китереп бирде. Шулай итеп, егет өч мичкә су эчерде дә, диюгә берәз хәл керде. Дию бер тыпырчынды да, житмеш чылбырны өзеп, житмеш тимерчене үтереп, чыгып китте дә егеткә:

— Инде, егет, яхшылыкка яманлык булмасын, мин сине өч үлемнән коткарырмын, әгәр дә дүртенчесәнә калсаң, ул вакыт миңа үпкәләмә, мин сине коткара алмам. Хәзер инде кыз минеке, син аны алырга батырчылык кыла алмыйсың,— диде.

Кыз кайтып кергән иде, ни күзе белән күрсен, сарай ачык, дию юк. Егеткә:

— Инде хәзер нишлибезд, әйттем бит мин сиңа ачма дип, син тынламадың, инде мине дә харап иттең, үзең ничек булса да кач инде, хәзер ул мине алып. Мин кыз чагымда аны тотып бәйләп куйган идем,— дип әйткән иде, дию йортка (ишегалдына — Л.Ж.) чыгып, боларның сөйләшкәнән күреп, ачуланып кызны алып кереп, егетне куып чыгарып жибәрде.

Егет чыгып китеп бер өч көн йөргәннән соң, бер ат табып, дүртенче көнне кызны диюдән урлап алып китте. Бу диюнең бер дуңгызы булып, жир астында жиде кат тимер ишек белән бикләп куйган булган. Егет кызны урлап киткәндә дуңгыз, диюне уятып, хәлне белдерде. Диюне өстенә атландырып, кызны куып киттеләр, барып та життеләр, Дию кызны ат өстеннән бәрәп тө төшерде, алып та китте. Егеткә:

— Менә инде мин сине бер үлемнән коткардым, әгәр икенче кат элөгә калсаң, миңа үпкәләмә,— диде.

Егет өч көннән соң кызны янадан барып урлап китте. Дуңгыз янә уятып, өстенә атландырып, тагын куып життеләр дә кызны алып кайттылар. Дию егеткә:

— Инде ике үлемнән коткардым, моннан соң йөрмә,— диде.

Егет янә урлап, өченче тапкыр да тотылды. Дию кайтып: «Инде егет килмәс»,— дип, дуңгызны иске урынына бикләп куйды.

Егет дүртенче тапкыр янадан килеп урлап китте. Дуңгыз сизеп, янә диюне уятты. Дию дуңгызга:

— Инде без аның артыннан кайчан житәрбез?— диде. Дуңгыз:

— Кайчан без иген чәчәп, булдырып, урып, сугып, тарттырып, он ясап, икмәкне ашасак, шул вакыт житәрбез,— диде.

Дию, дунгызнын өйткөне буенча, игенне чөчөп, булдырып, урыш, учмага салып, бау ясап, көлтө бөйлөп, кертеп кибөнгө салып, чабагач белән алтылап сугып, жирдөн жылга орыш, жирдөн соскыч белән капчыкка салып, ат урынына көжө жигеп, арба белән шыгырдатып, жирдөн дөбөрдөтөп, өч төгөрмөч, бер төртө белән тирмөнгө (тегермөнгө.— Л.Ж.) алып бардылар. Тирмөнгө кертеп, капчыктан чилөккө салып, чилөктөн илөккө салып, илөктөн мөшкөгө салып, өз-мөз төшөрөп, таш белән издереп, он ясадылар. Лардан капчыкка соскы белән төяп, төйгөч белән төөп, чүмөлөдөй өөп, тирмөнчөгө «өй»лөп, капчыкны мунчала белән бөйлөп, арбага чыгарып салдылар. Онны алып кайтып, арбадан төшөрөп, көч житмөгөч жирдөн эшөрөп, алты карчык бер карт ингө алып, өйгө керттеләр. Өйгө кертеп, чакма ташын корычка сугып, чаткы чыгарып куга төшөрөп, курай белән көйрөтөп, чырага үрлөтөп, утын юнөтөп, пичкө яктылар. Икмөкнө изеп, эвөлөп, сөкөгө тезеп куйдылар. Пичне булдырып, күмерен уздырып, пумала белән себереп, кисәү белән эшөрөп, көрөккө салып, пичкө тыгып, тезеп куйдылар. Икмөк пеште, өстө көйдө, уртасы чи калды. Тартып чыгарып, кыры белән суынырга тезеп куйдылар. Икмөкнө алдылар, өстөлгө салдылар, бау белән бөйлөп, теш белән чөйнөп, ничек кирәк алай ашказанына озаттылар.

Дунгыз сарайдан дию алдына кереп:

— Әй, хужам, сез бик озак кунак буласыз, ашау эчү житәр, инде юлга чыгарга вакыт житеп бара,— диде.

Алдылар чыбык, киттеләр чыгып, башның уе белән, чокырның буге белән, тузан туздырып, гомер уздырып, жир тетрөтөп, күк күкрөтөп, барып життеләр бер күлнөң читенә. Күлгө житкөндө Амата аты белән суга кереп барадыр иде. Атның алгы аяклары суда, арт аяклары корыда калып, дунгыз артынан килеп житеп, атның койрыгынан кабып, егетне артка тартып төшөрдө. Дию дунгыз өстеннән төшөп, егетне икегә аерып ташлады. Егет шунда үлөп калды. Дию кызны үзенөң тора торган шөһөрөнө алып китте.

Болар кайта торсын, без килик егетнөң жизнөлөрөнө. Жизнөлөрө бердөн бер көннө жөөлөп, чүмөлөдөй өөлөп утырганда стаканга күз салдылар. Карасалар, су урынына стакан кан белән тулы. Болар шул ук заман каен энелөрөнөң үлгөнөн белеп, өчөсө өч якка эзлөргө чыгып киттеләр. Навадан очып, жиргө төшөп, бер биек тау башына менеп утырдылар. Үзлөрө торган турыда — түбөндө, сазлыкта бер төркөм карга күрделәр. Болар каргалар артынан ни булса да бардыр, йө берәр келсе үлгөндөр дип, кече бажаларын карарга жибөрделәр.

Бу килеп күз салды, егетне танып алды. Шул ук вакыт бер хөйлө белән бер карганы тотарга уйлады. Жирдөн үрмөлөп барып, ничек житте алай бер карга баласын тотып алды да икегә аерып ыргытты. Карга баласының анасы килеп:

— Әй, егет, ник минем баламны ботарлап ташладың?— диде. Егет каргага:

— Әгәр дә үлө суы белән тере суы китереп бирсәң, ул вакыт балаңны терелтер-без, әгәр китермәсәң, ул вакыт үзөңнө дә тотып ашармын,— диде.

Карга, ике кечкенә шешә алып, канат астына кыстырып, дингезгә барып үлө суы белән тере суы алып килде.

Карга баласын терелтеп, ул очып киткөч, егет каен энесен дә су сг бөп торгызды да, караса — жизнөсө башын янлыш (ялгыш.— Л.Ж.) күзлөрөн артка каратып ябыштырып куйган икән. Егет алга атлыйм дисә, кысла кебек артына таба китө. Сонра жизнөсө, янө кылыч белән башын кисеп, янадан дөреслөп ябыштырды.

Егет торгач, исәнлек-саулык сорашып, жизнөсө моны бажалары янына тауга алып менде. Елаштылар, көлөштөләр, жизнөлөрө моның үз шөһөрөнө кайтып патша булуын теләделәр һәм, патшаның кызын алып бирергә сүз куеп, кайтырга димләделәр. Егет күнмәдө. Шул вакыт егеткө өч аяккы бер тай табып, сынган кылыч тагып, егет үз юлына кызны алырга дип чыгып китте.

Чокырның буге белән, үзенөң уе белән урман буйлап бер сукмактан барганда бер бүрө килеп чыгып:

— Әй, егет, атыңны бир миңа, хатыныңны алырсың,— диде.

Егет бүрөгә карап торды да, сикереп төшөп, тайның койрыгынан тотып, тиресеннән итен тартып чыгарды да атын бүрөгә ташлап китте.

Бара-бара барып керде бер йортка. Анда тора иде бер кортка. Йорты шундый яхшы: салам белән япкан, әйләнәсенә ут капкан, өч почмагы янып беткөн, бары бер почмагы гына калган иде. Егет өйгө кереп күрдө: карчык утырган урыныннан һич тә тора алмыйдыр иде. Егет әби белән исәнлөштө. Әби:

— Әй, егет, монда ни эшлөп йөрисең, әнә шунда чөйгө элөп куйган бер камчы бар. Шуны алып миңа бер-икенә сук,— диде.

Егет камчыны алырга дип барган иде, күтөрөп кузгата да алмады. Карчык бу эшнө күрөп:

— Әй, улым, әле син көчкә утырып житмәгәнсең, әнә төрәзә төбөндә өч шешә бар, шуның барысыннан да алып, берәр чокыр эч.

Егет бер чокыр эчте — камчыны кузгата башлады, икене эчте — әйләндерә башлады, өчнә эчте — кулында уйната башлады. Егет камчыны күтәрәп карчыкка бер сукты — селкенә башлады, ике сукты — әйләнә башлады, өч сукты — торып йөри башлады.

Шуннан соң карчык егеткә:

— Әй, егет, син бу хәлләрнең нидән икәнән беләсеңме? — диде. — Синең хатынның алган егет минем улым була, ул мине кыйнап бу хәлгә калдырып китте. Инде минем сарайда берничә биям бар, син шунда бар да саклап тор. Кайсы әүвәл колын китерсә, шунысын барып кочакла да һич жибәрмә, — диде.

Егет сарайга кереп, саклап торып, кайсы бия элек колынлаганын карап торды. Ярты төннәр булганда бер бия колынлады да, егет йөгәрәп барып, тайның муенына асылынды. Тай сарай түбәсеннән чыгып, һавага алып менеп китте. Тай ничек булса да егетне үтерергә тырышып карады, ләкин булдыра алмады. Егет тайга бер сукты — түбән төште, икенче сукты — жиргә төште, өчнә сукты — күтенә утырды.

Тай егеткә:

— Менә син егет икәнсең, мин сине болай булырсың дип уйламаган идем. Инде сина хезмәт итәчәк ат мин булырмын. Инде син тимерчегә бар да житмеш потлы ияр ясат, житмеш тарткысы (аелы, ияр бавы. — Л.Ж.) булсын, — диде.

Егет тимерчегә барды, куйдылар тимерне тездереп, ут кебек кыздырып, жиде тимерче жиде яктан чүкеч белән, чүкеч житмәгәнә йодрык белән, тайны куйдылар бастырып, житмеш потлы иярне астырып, житмеш жирдән каптырып, иярләп-йөгәнләп бетергәннән соң, егет менеп утырды, аю кебек үкерде. Егет киереләп тайга бер сукты — жилегенә житте. Тай китте, китте һавага очып, жиде кат тибрәнде, житмеш тарткысы өзелде. Егет эшнә сизеп: «Бу мине үтерә», — дип, тайның жилкәсенә менеп утырды, иярә жиргә төште. Тай һаман югары очты. Егет тайга ачуланып, камчы белән башына өч кат суккан иде, тай янә жиргә төште. Тай егеткә:

— Инде мин сине белдем, син чын егет икәнсең, моннан соң мин сина гомерлек юлдаш булырмын, — диде. — Инде без барыйк урманга, жыйыйк утын, очырып кош-кортның котын.

Утының жыйдылар, бер жиргә китереп өйделәр. Егет тайга менеп, алты кылын алып, өемнең арт ягына чыгып, көтеп торды. Дию, бүре булып, егеткә таба килде. Өемнә аша сикереп чыгам дигәндә, егет атка бер сукты, бүрегә бер сукты, бүре ятты өем өстенә, тай — бүре өстенә. Егет, сикереп төшөп, чакма кагып, барабан сугып, чыра белән үрләтеп, курай белән көйрәтеп, ут якты. Бүре дә янды, тай да янды.

Егет көлне очырып, тузан итеп туздырып, алды чыбык, китте чыгып. Ай китте, ел китте, артына әйләнеп караса, кашык буюе жир китте.

Ничә көннәр барганнан соң, кызның шөһәрәнә барып житте. Егет барып керде өйгә, ни күзе белән күрсен: ашау да эчү, уйнау да көлү; ни ашасаң шул юк, барының да тамагы тук; торсан — кияргә, ятсан — ябынырга юк.

Егет кызга:

— Йә инде, матурым, без никадәр аерылып тордык, инде рәхәтләнеп бергә көн күрик, — диде. Кыз:

— Син нинди кеше, мин сине күргәнәм юк, күрсәм таныганым юк, монда нишләп йөрисең? — диде.

Егет ачуланып чыгып, бер сыерны алып килеп жиргә салып, дүрт аягын бәйләп, муенына пычак салып, канын агызып, кара жиргә тамызып, эч-карыннарын чыгарып, кызның ишек төбөнә алып килде дә кызны, чөчәннән өстерәп алып чыгып, сыерның эченә тереләй салып, энә-жебен алып, корсагын жөйләп куйды. Сулу алырга кабырга арасыннан бер тишек калдырып: «Инде син менә шунда торың», — дип, сыерны өч арбага төяп, өч эт, бер куян жигеп, карбыз кагып, барабан сугып, бер яр буена илтеп ташлады. Каргалар очып килеп ашый да башладылар.

Егет, сыерның кырыккартасын алып, башына салып, алды чыбык, китте чыгып, барып чыкты бер патшаның жиренә. Ике артка, бер алга басып, барып чыкты бер шөһәрнең янына. Ул шөһәр булган өчен, очып китмәсен дип, шөһәрне бер кат кыл белән, биш кат жеп белән һавага тарттырып куйганнар.

Барып керде егет бер өйгә. Ул өй булган читтә, ишекләре чыпта, өч төрәзә, бер ишек, өйнең әйләнәсә бар да тишек, жил кунар жир булмагач, әйләнәсенә чыбык кадап куелган. Керде өйгә, утыра бер карчык, тоткан кулына кырык ямаулы капчык, энә белән кое казып, жирдән су чыгарып, судан ут чыгарып. Пычак кайрап, балта чарлап, өч айгыр өтәчнә дагалат утыра иде.

Егет барып кергәч, әби торып егеткә урын күрсәтте. Күрсәткән урыны шул иде: яшь шайтанны урындык ясап, карт шайтанны өстәл ясаган иде. Ашый торган аш

белән өстәл тулы, ашыйм дисәң бер дә юк, ашамасаң да тамак тук. Ике кабып, бер чәйнәп, егет тамагын туйдырды. Утыра торгач, карчык белән сүзгә башлап, егет:

— Әй әби, бу нинди патшаның жире?— диде. Әби:

— Бу шәһәр Атжитмәс, жәяү барсаң— узмас патшаның шәһәре,— диде. Егет:

— Әби, бу шәһәрдә ник бу кадәр халык жыелган?— диде. Әби:

— Монда жыелган кешеләр бар да патшаның кияве буласы килгән халыклар,— диде.

Бу патшаның өч кызы бар иде, шулкадәр матурлар иде, һичбер тел белән әйтеп бетерерлек түгел иде. Ул кызлардан беренчесе егерме дүрт яшьтә булып, икенчесе егерме бердә, өченчесе унсигездә булганнар. Патша, болардан кайсысын алдан бирергә дип уйлап, аптырап торганда, шул шәһәрдә булган туксан бер яшьтәге Батман исемле бер карт исенә килеп төште. Патша шул арада әлеге картны үзенә чакырып алды.

Карт килгәндә, ике атлап бер йөгереп, абына да ыспотикатса (урысча: спотыкаться— абыну.— Л.Ж.) егыла, күтләренә ком тула. Ah-ah итеп килеп, патша алдына егылды да сүзгә тотынып:

— Әй, патша, ни оерасыз, туксан бер яшемә житкәндә минем сезнең өчен бер начар эш эшләгәнем юк иде,— диде. Патша:

— Әйе, бабай, мин сине начар эшләгән дип чакырмадым; яхшылыгыңа күрә чакырдым. Менә минем бер сүзем бар, әгәр дә син шул сүземә сүз кайтарсаң, мин сиңа мең алтын хәер бирәм,— диде. Карт:

— Әй, патша, ни сүзегез бар, сөйләп карагыз, әгәр дә булырлык булса, җавап бирермен, булмаслык булса, мине гаеп итмәссез. Инде минем вакытым узган, туным тузган, башымда уй калмаган — диде. Патша, сүзгә керешеп:

— Менә минем буйга житкән өч кызым бар, аларның өчесенең дә кияүгә чыгарга вакыты житкән. Белмим кемгә бирергә, кемне кияү итәргә. Инде синнән теләгем шул: син кайсын кемгә бирергә тиеш икәннен аерып бир,— диде.

Бабай куеныннан өч алма чыгарып өстәлгә куйды һәм патшага:

— Әй, минем тәңре тик ханым, менә сезгә өч алма, берсе череп беткән, икенчесе яртылай черегән, өченчесе вакытлы гына — кып-кызыл. Менә бу черегән алма — зур кызың, бу алманың вакыты үткән шикелле, олы кызыңның да вакыты узган. Яртылай черегән алма икенче кызың кебек, аның да вакыты узып бара. Өченчесе кып-кызыл булып житкән, анысы — яшь кызың,— диде.— Инде аларны бирер өчен бер зур йорт салдыр, аның балконнары чыгып торсын. Кызларыңның кулларына үзләренең алмаларын тоттырып, элек зур кызыңны, аннан икенчесен, иң соңрадан кечесен чакырып утыртырсың. Кызлар чыгып утыргач, җыярсың бар халыкны: бае-ярлысы, аксагы-сукыры, чулагы-кулсызы, көкресе-бөкресе... Ат чапкан жирдән ат чаптырып, якыннан тай чаптырып, тай йөрмәгән жирдән көжә сикертеп, халкыңны җыеп бетергәч, аларны берәм-берәм кызларның алдыннан үткәрерсең. Кызлар үзләренә ошаган кешегә алма белән бәрсеннәр. Кемгә бәрсәләр, ул анарга кияү булып, үзе сайлап алганнан сиңа үпкәсе булмас,— диде.

Патша шул вакыт бар кебек балтачыны, пычкычыны, чүкеччене җыеп эшләтә башлады бер сарай. Жирне көрәп, һавага терәп, шундый йорт салдырды — өстенә карарга чамә да юк: ятып карасаң — бүрек төшә, торып карасаң — кызуыннан кабыргалар пешә. Ул йорт өч ел да бер көндә төмам булды. Тирә-ягына күз күренмәс халык тулды: олысы-яше, бае-ярлысы — бар да килеп жыелдылар.

Халык жыелып киткәч, патшага кереп әйттеләр. Шул вакыт патша үз сараеннан барабан кагып, быргы кычкыртып, күк күкрәтеп, жир тетрәтеп ишектән чыкты да халыкка карап:

— Әй, жәмәгать, гафил булмагыз, минем өч кызым бар, кулларында алмалары, әгәр дә киявем буласыгыз килсә, алар яныннан берәм-берәм үтегез. Кызларым кулларындагы алма белән кемгә бәрсәләр, ул кеше киявем булып,— диде.

Кызлар чыгып утырды. Халык, югарыга таба карап, сарык кебек берәм-берәм үтә башладылар. Халык яртылай узганда олы кызы кулындагы алмасы белән бер байның малаена бөргән иде, шул ук вакыт егетне кияү дип тотып, сарайга алып керделәр. Икенчесе тагы берникадәр халык үткәч, бер ясаулның улына китереп бәрде. Аны да кулларынан тотып, ирегәнә куймыйча, сарайга алып кереп киттеләр.

Бу халык арасында безнең Амата да бар иде. Кече кызы ерактан күз салып, башындагы картасына карамайча, йөзенен матурлыгын күрәп, анарга бәергә сагалап торды. Халык узып бетә язды. Амата иң арттан, ике генә кеше алдыннан үтәргә киләдер иде, кыз, Амата килеп житүгә, тотты да алмасы белән Аматының башына бәрде. Алма Аматының башына килеп бөрелгән иде, икегә ярылып китте. Тегендә карап торган патша балалары:

— Бу яңлыш бәрде, бу безнең жирнең кешесе түгел, яңадан бәрсен,— диделәр.

Кыз янадан бөрергә күнде, халыкны янадан кыз яныннан үткәрделәр. Кыз тагы Аматага бәрде. Өчкә кадәр бәрдерделәр. Кыз һаман Аматага бәрде. Патша: «Үзе егылган бала еламас»,—дип, кызының Аматага баруын ошатмыйча, карт (иске.—Л.Ж.) мунчага илтеп ябарга кушты. Шул ук сәгать тотып алып, кыз белән Аमतаны мунчага илтеп яптылар. Олы ике кызын, шул сарайда калдырып, матурлый жыештырылган вә бизәгән бүлмәләргә, сыгылмалы урыннарда илтеп яптылар.

Өч көн уй итеп, тугыз көн туй итеп, ашау да эчү, уйнау да көлү, ачтан кырылу, ни ашасаң шул юк. Шулай итеп туй уздырганда, кыйбла ягыннан көчлө бер жил исеп, өч йөз мең гаскәр, унбиш батыр белән Аттартмас патшаның улы шәһәргә якин бер жиргә урынлашып, чатыр кордылар. Бу патшаның улыннан илче килеп, патшага: «Кызыңны миңа бирәсәңме, бирмәсәң, бүген минем белән сугышка чык»,—дип язылган хат биреп, җавап көтеп торды. Патша хатны укып, вәзирләрен җыеп, ике киявен чакырып:

— Шундый-шундый эшләр, бара-тора нишләр, ничек теләсәгез шулай итеп хатыннарыгызны дошманнан коткарып алып, дошманны куып җибәрәгез,—диде.

Ике кияве, бик яхшылап киенеп, алмаз кылычлар тагып, барабаннар кагып, сугышка җыендылар. Олы кияве һәммә-һәммә гаскәргә баш булды.

Амата үзенң хатынын атасына җибәрәп:

— Бар, син дә бер ат сора, мин дә сугышка барыйм,—диде.

Гөлсылу атасына:

— Өткәй, яшь киявегез дә бер ат сорый, сугышка барырга дәрте бар,—диде. Атасы Гөлсылуга:

— Әй, кызым, андый диванадан ни чыксын, монда мине борчып йөрмә, хайван-ны гына әрәм итәр. Моннан соң миңа аяк басып, күземә чалынма,—диде.—Шулай булса да йөгәннән тотып азбарга (абзарга.—Л.Ж.) китсен дә нуктасын чылтыратсын, кайсы ат аңарга караса, шул атка менәр,—диде.

Гөлсылу Аматага килеп әйткәч тә, Амата, йөгәннән кулына тотып, кырыккартасын башына киеп, азбарга барып, йөгәннә шалтыратты. Аңарга азбарда алтмыш колачлы ала бия әйләнәп карады. Амата бияне тотып, өстенә менеп, тышкары таба артына карап утырды да, койрыгыннан тотып чыгып китте.

Шәһәрдән бер читкә чыгып бакалы күлгә килеп җиткәч, атыннан төшеп, койрыгыннан тотып тиресен тарткан иде, кабы суырылып чыкты да, итен каргаларга ташлап, үзе күлгә кереп бакаларга каршы сугыш ачты.

Бераз вакытлардан соң патша кияүләре белән, артларыннан гаскәрләрен ияртеп, моның турынан узып баралар иде, моны күреп, көлештеләр дә, патша Аматага:

— Әйдә, жүләр, безнең белән ичмаса берәр кеше үтерерсен, ул да табыш булып,—диде. Амата:

— Бара торыгыз, минем монда үземнең сугышым бик яхшы,—диде.

Патша кияүләре белән күздән югалгач, Амата, күлдән чыгып, үлгән атынын кылларын кулына алып көйдерде. Шул ук вакыт Аमतаның аты бөтен сугыш киёмнәре белән һавадан килеп тә төште, Аमतаның алдына килеп тә басты. Амата атының бер колагыннан кереп, икенче колагыннан чыкты да дөңьяда беренче батыр булды. Кырыккартаны башыннан салды, кылыч вә сугыш киёмнәрен өстенә киеп алды, атына бер сукты—күз ачып йомганчы патшалар алдына барып та төште. Дошманнарын күрүгә, куй арасына кергән бүре кебек, солдатлар арасына барып та керде, бер баштан кыра да башлады. Бераз гына вакыт эчендә бөтен гаскәрне кырып бетерде, бары унбиш батыр гына калды, аларны да ике-өч сәгать арасында ыргытты. Дошман гаскәреннән башлыгы булган патша баласына:

— Инде син моннан соң бу тирәгә килеп күзгә күренмә, бу юлга сине үз иркеңә куям,—диде.

Патша улы әйләнәп өенә кайтып китте. Амата, атын борып алып, тагы патшаның алдына килеп басты.

Патша моңарга:

— Әй, егет, син безгә букадәр зур хезмәт күрсәттең, бу күрсәткән изгелекләрен өчен син безгә кунакка бар, үзеңне хәлдән килгән кадәр кунак итәрбез,—диде. Амата:

— Минем сезгә барып кунак булып ятарга вакытым юк, сугыш бер монда гына түгел, бүтән жирләрдә әле яңа башланып килә. Мин болай да үз кунагыгыз,—дип, атын борып янә үз юлына китте.

Егет, элеккечә, атын күл буена җибәрде. Кырыккартасын башына киеп, тагын бакалар белән сугыш ачты. Патшалар моның яныннан узып киткәндә, жүләр жүләрлеген итә дип, көлешеп киттеләр.

Патша шөһөргә кәргәч тә, Амата, алтмыш колачлы ала биянең тиресен өстерәп алып кайтып, мунчага килеп керде дә Гөлсылуга:

— Без әлегә кадәр коры тактада ятадыр идек, моннан соң берәз йомшак булыр,— дип, идәнгә түшәп куйды. Сугышкан атын үзенә киёмнәре белән үз иркәнә очырып жибәргән иде.

Берничә көннәр генә үткән иде, икенче яктан Тиктормас патша, гаскәр жыеп, боларның өстенә киләргә юлга чыкты. Патша бу эштән хәбәр алуға, кияүләрен чакырып, киңәш корды. Икенче көнне патша кияүләре хәзерләнәп, бар гаскәрен жыеп, азыклар тейнәп, казылыклар тутырып, икмәкләр пешереп, күп вакытлар уздырып, сугышка дип чыгып киттеләр.

Амата бу хәбәрне ишетеп, Гөлсылуны атасына ат сорарга жибәрде. Гөлсылу атасына барып ат сораган иде, атасы ачуланып:

— Инде үз имгәгәң бит, абзардан корчаңгы атны алсын,— дип әйтеп жибәрде.

Гөлсылу кайтып әйтүгә, Амата, мунчадан чыгып, челемен кулга алып, пышпыш төтен чыгарып, корчаңгы биягә күтен кире атланып, башын түбән идереп, койрыгын югары күтәрәп, капкадан чыгып китте. Бака күленә барып житте. Атыннан төшөп, койрыгыннан тартып тиресен сыдырып чыгарды да, итен каргаларга ташлап, үзә күлгә кереп китеп, тагын бакалар белән сугышырга тотынды. Патшалар, узып барганда, моны да сугышка чакырдылар. Амата:

— Минем монда әле үз сугышым бик көчле,— дип, аларга таба карамыйча, бакаларны бәрәп үтереп калды.

Патшалар күздән югалгач та, әлегә атының кылларын көйдереп, аты янә сугыш кораллары белән Аматаның алдына килеп басты. Амата шул ук сәгать кырыктар тасын салып, кылычын кулга алып, билбауларын бөйләп, калканын инбашына күтәрәп, патшаларны узып китте дә, дошман гаскәре каршысына барып житте дә, бер баштан сугышырга тотынды. Алар белән берничә сәгатьләр сугышып кырып бетергәннән соң, бары егерме хәтле батыр калды. Берничә сәгатьләр алар белән тартышып, соңыннан аларны да дөмектереп, янә патшалар яныннан узып китте. Патша, күрсәткән эшләре өчен, тагын моны кунакка чакырды. Амата: «Мин сезнең кунагыгыз»,— дип, тагын узып китте дә, күлгә килеп төшөп, бакалар белән янә сугышырга тотынды. Патшалар, кайтышлы, моның яныннан үтеп барганда: «Бу жүләр һаман монда чәбәләнәп ята икән»,— дип сөйләшәп узып киттеләр.

Алар шөһөргә кереп киткәч тә, Амата, атын жибәрәп, корчаңгы биянең кабын алып кайтып, тагын мунчага кертеп жәйде.

Патшалар, кайтып житүгә бөтен шөһәрнең халкын жыеп, зур бер туй ясап, музыкалар уйнатып, кошлар сайратып, күнел ачтылар.

Амата Гөлсылу катына кереп, үзләренең көнлек азыкларын ашап, берәз йөрәк ялгадылар да ятып йокладылар.

Иртә торып бит-баш юуга, тагын бер патшаның болар өстенә килүен ишеттеләр. Ул патша өч йөз мең гаскәр һәм утыз батыр белән килә иде. Моның бер батыры биш батырга тора торган иде.

Патша Гөлсылуны чакырып:

— Инде, кызым, киявезә әйт, гаскәр дә, мал да бирермен, теләсә ничек коткарсын,— диде.

Гөлсылу кайтып Аматага: «Әти шулай әйтә»,— дип, атасының әйткән сүзләрен сөйләде. Амата бажаларына барып:

— Сез дә миңа өмәгә барыгыз,— диде. Болар:

— Син жүләр артыннан йөрәп бетәр хәлебез юк әле, үзебезне дә бер яшь егет коткарды,— дип, сүгеп чыгардылар.

Патша вәзирләрен жыеп:

— Без патшалыкны бу жүләр кулына биреп харап итәрбез, булмаса үзебез дә барыйк,— дип, юлга хәзерләнә башладылар...

Аматага да бер ат бирделәр. Ул күткере атланып чыгып китеп, атын үз көенчә жибәрәп, үзә күл катына утырып калды. Патша:

— Бу жүләргә ышанып әле дә ярый өйдә калмадык. Моңарга ышансак, бөтенләй харап буласы икәнбез,— диде дә, узып киттеләр.

Амата, алар узып китүгә, сызгырып атын чакырып алды да сугыш киёмнәрен киенде. Аты Аматага:

— Инде, хужам, бүген сак бул, бу сугыш куркынычлы сугыш булыр,— диде.

Амата, атына менеп патшаларны узып китеп, алар барып житкәнчә өч йөз мең гаскәрне кырып бетерде. Патшалар барып житкәндә бары батырлары гына калган иде. Патшалар килеп житкәч тә, аларның күз алдында егерме тугызын үтерде. Азаккы батыр белән алышканда диюнең батыры моның уң кулын яралады. Патша, төшөп, яулыгы белән Аматаның ярасын бөйләгәндә, Амата сул кулы белән диюнең

башын чабып төшерде. Патша Аматамы никадәр инәләп кунакка чакырса да, Амата: «Мин үз кунагыгыз»,—дип, тагын атын чаптырып күл буена килеп утырды.

Патша: «Инде моннан соң бәлки сугыш булмас, тыныч торырбыз»,—дип, кайтып янә туй ясап күңел ачтылар.

Берничә көннәр үткәч тә, патша бер сырхауга тап булды. Имчеләр аңарга:

— Аккошның уң кабыргасын ашасаң, терелерсең,—диделәр.

Патша ике киявен чакырып:

— Аккош табып китерегез,—диде.

Аматага сүз бирмәделәр. Шулай да Амата боларның эшләрен барын да белеп торадыр иде.

Икенче көнне ике кияве атка менеп, кылыч тагып, аккош эзләргә сахрага чыгып киттеләр. Амата алардан соң чыгып, бер болынлыкка барып, яшел яулыкны чишеп, музыка вә башка ашау-эчү нәрсәләрен күреп, күңел ачып утырадыр иде, ике бажасы монның янына килеп, Аматага баш ордылар. Амата сәламнәрен алып, икесен дә чатырына алып кереп:

— Нишләп йөрисез?—дип, йомышларын сорады. Болар:

— Аккошның итен эзләп йөрибезд, патшабыз авыру, бер нәрсә дә ашамый-эчми, аккош ите сорыйдыр, син табып бирә алсаң, без сиңа ни теләсәң шуны бирер идек,—диделәр. Амата:

— Мин сораганга күнсәгез, мин сезгә табып бирермен,—дип, беренечә аркасыннан үргечен ярып алырга, икенчесеннән уң кулының чәнчә бармагын кисеп алырга сорады.

Болар Аматамын сораганына күнәп, бирергә булдылар. Амата берсенечә үргечен, берсенечә бармагын кисеп алды да аккошка карап: «Сул ягың агу булсын, уң ягың дару булсын»,—дип, атып алды да боларга китереп тоттырды. Болар сызланып кайтып киттеләр.

Бажалары киткәч, Амата яулыгын жыеп алды да үзе белән тагы бер аккош алып кайтты. Аккошны Гөлсылуга биреп:

— Мә, пешер, атаңа илтәп бирерсең,—диде.

Гөлсылу аккошны әрчәп пешекләп, тазартып, пешереп, атасына илтәп бирде. Патша:

— Олы кияүләрем алып кайтканны ашап сырхавым гына артты, тагы бу жүләрнең алып кайткан нәрсәләрен ашап агуланып үләр хәлем юк,—диде.

Гөлсылу елап әйткәч, патша берәр капты. Шул ук сәгать берәз хәл алып, икенче көнне йөри башлады.

Бердән бер көнне, хатыны белән сөйләшәп утырганда, патша:

— Әле дә ярый карт кияүләрем аккош алып кайтып ашаттылар. Алар алып кайтмаган булсалар, мин терелмәгән булыр идем,—диде. Хатыны:

— Юк, карт кияүләрең алып кайткан ит эшкә ашмады, яшь киявеңнең даруы килеште, әгәр дә ул алып кайтмаса, эшенең кыйты (начар.—Л.Ж.) иде,—диде. Болар ирле-хатынлы берәз тарткалашып, сүзгә килеп, әрләшәп алдылар.

Бердән бер көнне патша хатыны: «Безнең кияүләр ничек яталар икән?»—дип, тынга барды. Барса, олы кияве тункаеп яткан, хатыны бер якта елап утыра. Монның аркасы сызлайдыр иде. Икенче киявенә барса, ул да, бармагын авызына кабып, ыңгырашып ятадыр иде. Патша хатыны: «Тукта инде, тегеләрне дә барып карап кайтыйм»,—дип, мунчага китте.

Мунчага барып төрәзәсеннән караган иде, мунчаның эче оҗмах бүлмәсе кебек, уен-көлкә, гөлт итәп яктыртылган... Аматамын башыннан кырыккартасы төшкән, алтын кебек бөдрә чәчләре ут яктысында ялт итәп тора. Гөлсылу белән кочаклашканнар, телләрен телгә тигереп, үбешәп утыралар. Мунчаны тетрәтеп, музыка гөрләп уйнап тора.

Патша хатыны бу хәлләрне күреп, һушсыз булып, берәр сәгать мунча янында авып калды. Исәнә килгәч, телен авызында тешләп, өенә кайтып, патша катына барып ятты.

Амата иртәнчәк торгач, күзен-башын югач, ашагач-эчкәч, Гөлсылу белән үбешәп-кочышып исәнләшәп:

— Мин берәз кырга чыгып керим әле,—дип, кырыккартасын башына киеп, чыгып китте.

Бер сахрага барып, атының кылын көйдергән иде, аты килеп төште. Атының бер колагыннан кереп, икенче колагыннан чыгып, менә дигән бер батыр булып, патша катына килде дә патшага:

— Менә минем качкан ике колым бар, билгеләре шул: берсенечә аркасыннан үргече ярылган, икенчесенечә бер бармагы кисек, әгәр дә табып бирмәсәгез, ул вакыт иртәгә минем белән сугышка килегез,—диде.

Патша бу сүзгә күнөп, гаскәрләрен жыеп, моның үзенә карарга кушты. Амата берәм-берәм карый башлады. Кайсының күлмәген салдырып карады, кайсының бармагын карады — бар халыкны карап чыкты, таба алмады. Иң соңыннан патшаның ике киявен дә алып килделәр. Амата олысының аркасын ачып караган иде — үргече юк, икенчесен караган иде — бармагы юк. Шул ук заман Амата икесен дә, сугышка өмәгә бармаганның өчен, дар агачына асып куйды.

Амата бу эшләрне бетереп, борылып сахрага китеп, атын жибәрәп, үзенен кырыккартасын башына киеп, мунчасына кайтып китте. Бу эшне Гөлсылу да, башкалар да белмәделәр.

Икенче көнне патша үзенен хатыны белән, берәз йөрергә дип, бакчага чыктылар. Амата картасы белән сарайга кереп, патшаның ефәк яулыгы белән жәрәхәтен бәйләгән кулын күрсәтеп, патша урынына ятты. Моның кереп киткәнен бер вәзир күреп, патшага чыгып:

— Теге жүләр, сезнең урыныгызны былчыратып, картасы белән кереп ятты,— диде.

Патша кереп, бәрәп төшерим дигәндә, үзенен ефәк яулыгын танып, тез чүктә дә Аматага:

— Яңлышлык миндә, мин сезнең кулда, мине теләсәгез нишләтегез,— диде. Амата урыныннан торып:

— Сөз әле мине бүген беләсезме, мин сөзгә никадәр хезмәт иттем!— дип, патша өстенә бер кычкырган иде, патша өч көн истән китеп ятты.

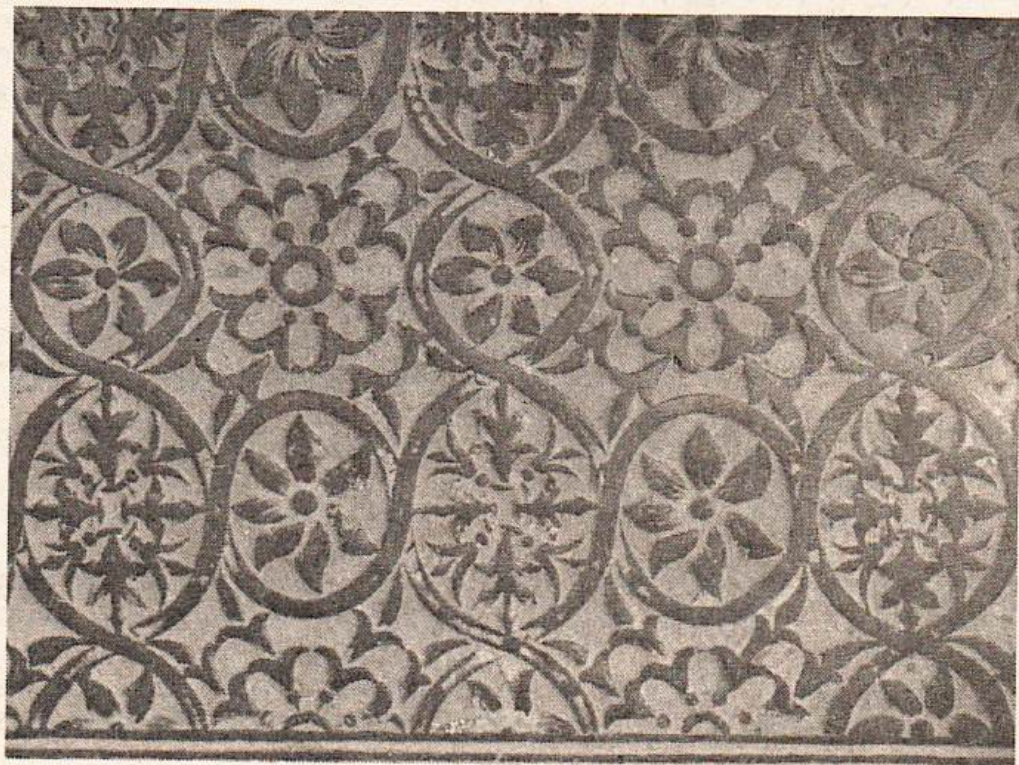
Шуннан соң Амата, бөтен шәһәр халкын жыеп, зур бер туй ясап:

— Инде мин моннан соң — сезнең патшагыз,— дип, бөтен халыкка белдерде.

Амата, патша киёмнәрен киеп, Гөлсылу янына мунчага китте. Гөлсылу моны күрүгә, танып, муенына асылынды.

Сарайга кайтып, Амата — патша, Гөлсылу — патша хатыны булып, тугыз көн туй ясап, ун көн уй ясап, ашау да эчү, уйнау да көлү, ачтан кырылу... Без дә булдык туйларында, эчтек буза: кеше эчә чиләк белән, без эчтек иләк белән — авызга тимәде, мыектан агып төште. Ике чокыр чәй ашап, бер кисәк икмәк эчеп, тамакларны туйдырып, жаннарны тындырып, туйда кеше көлдәреп, жыр жырлап, агач сырлап, кайтып китеп, туйны искә төшереп, һаман да булса жырлап утырабыз!

Текстны транскрипциядән хәзерге графикага күчерүче, адаптацияләүче, аңлатмалар язучы **Ленар ЖАМАЛЕТДИН**.



БОРЫНГЫЛАР СҮЗЕ — ХАКЫЙКАТЪНЕҢ ҮЗЕ

БИК БЕЛГӘН

Мәдрәсә шәкертләре шаяртып Әкмәлинең белемен сынап карамакчы булганнар.

— Әкмәли агай! Менә сине белмәгәнә юк дип мактыйлар инде. Әйтеп бирсәңче, Мөхәммәд пәйгамбәр фән белән таныш булганмы? Мәсәлән, ул туганлык мөнәсәбәтләре хакындагы фәнне белгәнме? Бу хакта Коръән нәрсә ди?

— Ничек кенә белгән әле! — дигән Әкмәли. — Изге Коръән туганнан туганнар арасында гына түгел, хәтта бер нәсел кешеләренә жиде буынга кадәр өйләнешергә рөхсәт итми. Менә каян килә мөселманнарның таза тәнле, сәламәт акыллы булулары!

ДУСЛАР КИРӘК ГОМЕР ИТӘРГӘ

Берәүнең күнеленә шик төшкән дә муллага шундый сөаль биргән.

— Хәзрәт, мин бер нәрсәне аңлап житкермим. Коръән берәүгә дә дошманлык сакламаска, дошманны дус күрергә өнди. Тормышта моның нинди файдасы булсын икән?

Хәзрәт әйткән:

— Башынны эшләтеп кара әле! Әгәр дә син ачуыңны китерүчеләрнең һәммәсен дә дошман күрә башласаң, бөтен якын-тирән дошман белән тулар, тының буыла башлар иде. Әгәр дә инде син дошман күргән кешенә гафу итсәң, ул да сине кичерер. Димәк, дошманнарың бетәр, дусларың күбәер, тормышың да жинелер.

ЖӘҺӘННӘМ УРТАК

Ил имамы жомга намазыннан соң жәһәннәм газәпләре хакында вәгазь сөйләгән. Ана шундый сөаль биргәннәр.

— Хәзрәт, бу ничек була инде? Диннәр төрле-төрле. Ә Коръәндә дә, Тәүратта¹ да жәһәннәмнең бер төрле булуы әйтелә. Ягъни ул белән жәзалыйлар.

— Мөселманның да, христианның да гөнаһлары бер төрлерәк бит. Димәк, жәзасы да бер чама.

ӨЛЕШЕҢӘ ТИГӘН КӨМЕШЕҢ

Әкмәлидән егетләр кинәш сораганнар, ди.

— Әкмәли абзый, кая барсаң, нәрсә укысаң да гел шул бер сүзне әйтәләр, жырда да шуны кабатлыйлар. Имеш, хатын-кыздан башка тормышның яме дә юк, кирәге дә калмый, диләр. Синеңчә дә шулаймы?

¹ Тәүрәт — Библия, яһүдиләр белән христианның дини китабы.

— Шулай булмыйча тагын! — дигән Әкмәли, хатын-кызның бер төрлесе белән тормыш — жәннәт, кайберләре белән — жәһәннәм! Ниндие туры килә бит, бәхетенә карап. Анысын инде өлешенә тигән көмешен!

ТОПЧЕНУЧӘН КАЗЫЙ

Бер казый мөфтигә шундый сәәль белән мөрәжәгать иткән:

— Хәзрәт, үземчә мин инде Коръәннең байгак серләрен аңладым шикелле. Әмма бер нәрсәгә һаман да башым житми әле. Беләсез бит, әгәр Аллаһы Тәгалә берәр нәрсәне булдырырга теләсә, аның теләге сәгәте-минуты белән гамәлгә аша. Ходай Тәгалә кодрәтенен менә шушы серен ничек аңларга?

Мөфти хәзрәтләре әйткән:

— Казый булган кеше моны аңларга тиеш иде кебек. Сөз мине, әстәгъфируллаһ, көфер сөйләргә мәжбүр итәсез. Әгәр дә мин Ходай кодрәтенен серләрен белә торган булсам, әстәгъфируллаһ, тәүбә, үзем аның урынында булып идем.

ШӘРИҖАТЪ НИ ӘЙТӘ?

Үзен бик тәкъвә кешегә² санаган бер мәчет картының бер аңламаган мәсьәләсә бар икән. Мәетне зиратка озата баручылар кайда булырга тиешле? Мәетнең алдындамы, артындамы, әллә яныннан барырга тиешләрме? Шулар хакта мулладан сораган. Мулла әйткән:

— Син, кем, Хәйрулла абый, теләсәң кайдан бар, фәкать көфенгә уралган мәет урынында гына булмасаң тырыш! — дигән.

ЫШАНДЫРГАН

Бер авылда мөезин мөгжиза күрсәтә, имеш, дигән хәбәр таралган. Әкмәли, шуның дөреслеген беләсе килеп, мөезин артыннан манарага менгән.

— Кара әле, халык арасында шундый сүз йөри. Син мөгжиза күрсәтәсез, имеш. Миңа да берәр мөгжиза күрсәтә алмассыңмы? — дигән.

— Булар ул! — дигән мөезин. Ул Әкмәлине тәрәзә янына китергән.

— Мин сине шушыннан жиргә ыргытам. Син очып төшәсез дә, берни дә булмагандай, мәчеткә намаз укырга керәсез. Хәтта тәһарәтне дә бозылмый... Килештекме?

— Менә хәзер ышандым! — дигән Әкмәли, тиз генә баскычтан аска атылган.

ТАПҚЫР КҮКЕ

Бер көнне саескан күкәгә бәйләнгән:

— Нинди кансыз, миһербансыз ана син? Балаларыңны үзең тәрбияләмисен, күкәенне теләсә кайда ташлап китәсез. Оят кирәк! — дигән.

— Күрәм, бик сай йөзәсез икән син, такылдык! — дигән күкә. — Әгәр дә мин күкәемне теләсә кая ташласам, күкәләреннән әллә кайчан нәселе корган булып иде. Бөтен хикмәт тә шунда шулар: мин күкәйләремне һәрьяктан ышанычлы, балалар яратучан кош ояларына гына салам.

ВАСЫЯТЪ

Әтисе улын чакырган да әйткән:

— Улым, мин үләрмен инде, сиңа бер васыять әйтеп калдырам, шуны үтәсәң, бик бәхетле булырсың, — дигән.

Атасы үлгәч, улы бер кешегә дә сәлам бирмичә, борынын чөеп йөри башлаган. Егетнең болай йөрүенә картларның эчләре тоша икән.

Үзара: «Нинди акыллы егет иде, әтисе үлгәч, бик әдәпсезләнде, масая башлады», — дип сөйләшкәннәр.

Беркөнне егет урамнан үтеп барганда, картлар аны туктатып сораганнар:

— Бу нинди әдәпсезлек? Нишләп сәлам дә бирми үтеп барасың? — дигәннәр.

² Дин кушканча гына яшәргә омтылучы кеше.

Егет аптырап калган. Шулай да картларга дөресен сөйләп бирергә мәжбүр булган.

— Мин әтиңең васыятең боза алмыйм,— дигән.— Ул миңа: «Улым, кешегә сәлам бирмә, сиңа үзлөргә сәлам бирсеннәр»,— дип әйтеп үлдә бит.

Картлар көлешкәннәр дә бу егеткә васыятеңең мәғнәсен төшөндөрөп биргәннәр:

— Атаң сиңа: «Эшкә иртә бар, кешеләр сиңең эшләгәнеңне күрөп, яныңнан узганда сиңе зурлап, сәлам биреп китсеннәр»,— дигән. Әгәр сонга калсаң, ул вакытта сиңнән элек барган кешеләргә сиң үзең сәлам бирергә тиеш буласың бит!— дигәннәр.

ИТЕК БАСУЧЫ

Итек басу зур көч сорагангадырмы, ничектер, бер итекче итек басарга кергәч, хужага әйткән:

— Коймак пешерсәң, коеп куярмын, ит пешерсәң, үзе йөри торган итәрмен, катлама пешерсәң, катырып ташлармын, инде бәрәңгә пешерәсәң икән, бәргәләп кенә бирермен,— дигән.

ИКЕ ИГЕНЧЕ

Элекке вакытта ике игенче күрше булып бодай чәчәләр икән. Берсе изүен чишөп, жиңен сызганып, кулларын киң сөлтөп:

— Чәчәм, чәчәм бер капчык, булсын шуннан уң капчык!— дип әйтеп, бик әйбөтлөп чәчкән.

Икенчесе кулын сөлтөр-сөлтәмәс кенә кыймылдап:

— Чәчәм, чәчәм бер капчык, булырмы икән бер янчык?— дип алай-болай гына чәчә икән. Аның уңышы да шуның төслә генә булган, диләр.

ДӨНЬЯ КҮРКЕ

Бер хатын ире эштән кайтканда киенеп-ясаып, битенә кершәннәр ягып, ире катында гел уйнаклап кына тора икән, ди. Үзенең өенә керсәң, батып үлөрлек була, ди. Ире моны һәркөн орыша икән.

Беркөнне шул хатын акылына килгән. Бөтен жирен ялт иттереп жыештырып куйган. Самовары кояш кебек көлөп тора, миңе кар кебек ап-ак, идәне балавыз кебек сап-сары булган, ди. Ире кайтуга ашарга да пешергән. Әмма битенә кершән ягарга өлгөрмөгән, ди.

Ул көнне ире ишектән үк ачык чырай белән кайтып кергән дә:

— И хатын, сиң булмасаң, бу дөньяда бик ямьсез булыр иде, сиң дөнъяның күрке,— дип әйткән, ди.

НИГӘ ЯБЫК?

Игезәк булып туган кешенең ябыклығына гажәпләндөләр.

— Бу кадәр ябык булырсың икән!— дидөләр.

Ул кеше әйтте:

— Әйе шул. Аңам карынында без икәү булу сәбәпле миңем ятар урыным бик кысан булды. Шул сәбәпле симерә алмадым,— диде.

ИШТӘЙНӨН БЕРӨНЧӨ САМОВАРЫ

Узган йөзнең житмешенче елларында Сарашлы авылына беренче самоварны Иштәй исемле бер карт алып кайткан.

— Иштәй агай әллә нинди утлы машина алып кайткан!— дип аны карарга бөтен авыл жыелган, ди.

Самовар куяр алдынан:

— Бу төшенә ут сал, бу төшенә су сал!— дип хатынына күрсөткән дә, Иштәй үзе мал-туар карарга чыгып киткән.

Бер заман өйдәге тавышка килеп керсә, идән уртасында самовар, аның чөлтөр-лөрөңнән шаулап су ага, эченнән төтөн чыга, хатыны, йодрыкларын йомарлап:

— Менә, күрдеңме! Үзе яңа, үзе яна! Син, юләр карт, тишек самоварга акча түккәнсең? — дип кычкыра, ди.

Бактың исә, карчык утны самоварның эченә, суны утлылыгына салган, имеш.

ЮЕШ СӨЛГЕ

Күптән түгел генә кияүгә чыккан бер яшь килең аталарына кунакка барган. Атасы моннан хәл-әхвәл сорап, кызы әйткән:

— Бар ягы да әйбәт, әти, киявегез дә яхшы кеше, — дигән. — Тик бернәрсә генә борчый. Мин йокыдан торганда, сөлге юеш була, шуны ошатып бетермим.

Әти кеше, кызының ялкаулыгын битенә бәреп әйтә алмаган, күрәсәң, ул башка жаңа тапкан:

— Син, кызым, моннан соң кызык ит әле үзләрең, — дигән. — Барысынан да иртәрәк тор да иң беренче булып юын. Шулай итсәң, сөлге дә коры булыр, йөзәң дә нурлы булыр.

Кыз, атасының киңәшен тыңлап, шуннан бирле һәммәсеннән дә иртәрәк торырга гадәтләнгән, ди.

ГЫЙЛЕМНЕН ХАКЫ

Үзенең галимлеге белән дан казанган, зур хөрмәтләргә ирешкән бер тырыш кешегә шундый сорау биргәннәр:

— Ничек итеп шулкадәр зур белем алуга ирештәң?

Галим әйткән:

— Карга кебек иртә тордым, дунгыз кебек әрсез булдым, эт кебек сабыр, мәче кебек тыңлаучан булдым, — дигән.

ӨЙ САЛУНЫҢ НИЕ БАР...

Рәссамнан берәү:

— Бу рәсем төшерүләр, сурәт ясаулар бик үк ансат эш түгелдер инде, шулай бит? — дип сораган.

Рәссам әйткән:

— Юк, һич тә кыен түгел. Иң әүвәл киндерне дүрт ягыннан бик яхшылап рамга тарттырасың. Шуннан соң буяуларыңны әзерлисәң дә тотынасың. Бары шул гына.

Теге кеше:

— Һи, ап-ансат икән! Мин аны бик кыен эштер дип торам тагын, — дип, бу җавапка бик канәгать булган, ди.

ТУРЫ КИҢӘШ

Мәшһүр бер музыкантка буй житкән бер кыз килә дә үтенечен белдерә:

— Сөзгә һи дә булса уйнап күрсәтсәм килә иде, рәхсәт итсәгезче! — ди.

Рәхсәт булганнан соң, кыз рояльдә берничә катлаулы көй уйный. Аның уенын бик яраталар, шунда булган кешеләр һәммәсә дә бик мактыйлар.

Кыз музыкантка мөрәҗғәгать итеп:

— Инде сезнең киңәшине ишетсәм килә! — ди.

Музыкант аңа:

— Мин сөзгә кияүгә чыгуны мәслихәт күрер идем, — ди.

ИРТӘГЕСЕН...

Зоопарктагы кыр тавыгы комга таеп егылган. Якын-гирәдәге хайваннар барысы да кычкырышып көлгәннәр. Бары тик жираф кына көлми калган.

Иртәгесен хайваннар бик каты кычкырып көлгән тавышка сискәнәп уянганнар. Карасалар, жираф тәгәрәп-тәгәрәп көлә, ди. Моңа бик аптырашканнар. Мәсьәләне төлке генә аңлатып бирә алган:

— Кичәге көлке аның миенә бүген генә менеп житкән, аның башы биектә бит, — дигән.

КЕМ КУВРӘК БЕЛӘ?

Бик күп еллар синоптиклыкка³ укыган берәү туган авылына кайтырга чыккан, ди. Юлда берәүгә кунарга кергән.

Кичен хужа белән тышка чыкканнар.

Синоптик күккә караган да:

— Иртәгә аяз булыр,— дигән.

Өй хужасы:

— Юк, иртәгә көчле яңгыр булыр,— дигән.

Иртәгесен чыннан да яңгыр яварга тотынган. Китәр алдыннан синоптик өй хужасыннан сораган:

— Ничек белден бүген мондый һава булачагын?— дип.

Өй хужасы әйткән:

— Минем дунгызым, коры буласы булса, тышта ачык жирдә йоклый, инде көн бозылырга булса, лапас астына кереп ята,— дигән.

ХИКМӘТ ӘЙТӘ БЕЛҮДӘ

Бер патша төшендә бөтен тешләре коелып беткәнне күрә. Бер төш юраучы моңа әйтә:

— Синез барча балаларың, барча кардәшләрең үзеңнән элек үлеп бетәрләр,— ди.

Патшаның бик ачуы килеп бу юраучыны төрмәгә япкан. Патша күрше шәһәр-дән бүтән төш юраучыны чакырткан. Анысы әйткән:

— Син барча балаларыңнан һәм барча туганнарыңнан озынрак гомерле булыр-сың,— дигән.

Патша бу юраучының сүзенә бик шатланган. Аңа бик күп бүләкләр һәм акча биреп үз янына алдырган.

АҢЛАЕШЛЫ БОЕРЫК

Шәһәрдә яшәүче алпавыт авыл жирендәге биләмәсенә кайткалый икән. Бер кайтуында, ватык күпердә тарантасы авып, аягын авырттырган да, биләмә мәдирен бик каты әрләп, күперне төзәтергә кушып киткән.

Ләкин мәдир күперне төзәтмәгән, алпавыт тагын аягын авырттырган. Әмма бу юлы бик яман ачуланып мәдирне уңлы-суллы яңаклат киткән. Мәдир күперне шуннан соң гына төзәткән.

— Нишләп беренче әйткәч үк төзәттермәдең?— дип сораган алпавыт.

— Беренчесендә болай ук аңлаешлы итеп әйтмәгән идегез бит!— дигән мәдир.

ШОМАКАЙ

Шомакайдан сорадылар, ди:

— Нихәл, Шомакай, син быел нинди хезмәттә?

— Һи, минем эшләр көйле! Кыш көне бакчачы булып эшләдем, жәй көне укытучы булырмын,— дигән.

Мәзәкләрне жыючы һәм әдәби
эшкәртүче Г. БӘШИРОВ.



³ Синоптик — һава торышын билгеләүче.

ТЫЙЫБЪ КИТАБЫ

Күкертнең үзенчәлеге. Ала тәнгә файдасы бардыр, уып серкәгә катыштырып сөртсәң, вә һәм кабарчыкланган кутырларны төзәтер. Вә һәм серкә берлә вә һәм селте берлә катыштырып изеп тәннен юса, кычудан туктатыр. Вә һәм баллы серкә берлә зәгыйфь колакка тамызсалар, файда кылыр.

Кәбестәннең үзенчәлеге. Эчтәгә әшәкелекләрне төшерүчедер вә янә эчне йомшак итүчедер вә һәм китәрүчедер. Хосусан, әлгәре кайнаган суны түгеп, икенче су салып кайнатып эчсәң, файдалы булыр. Күчәнненең көле авыртулардан туктатуда гажәп яхшы, файдалыдыр. Кәбестәннең азыклыгы жиңелдер вә һәм ясмыктан да юештер. Әмма кәбестә ашаганнан булган кан — усал кан булыр, тәнне авыр кылыр. Мәгәр симез ит берлә яки тавык ит берлә пешсә, яхшырак булыр. Вә дәхи кәбестә яфрагын төеп, үзен кына яки талканга катыштырып һәртөрле эссе шешләргә бәйләсәләр, ул шешләрне кайтарыр. Вә һәр ак рәвешле йомшак шешләрне вә һәм кызыл төсле шешләрне кайтарыр, яраларны, кабырчыкларны уңайландырыр. Вә һәм йомырканың агын катыштырып, ошбу кәбестә яфрагын утка чыган урынга бәйләсәләр, гаять файда кылыр. Вә янә эренли торган жиргә сөртсәң, кутырларны төзәтер. Вә һәм баш калтыраганга файда кылыр. Буынсыз кешеләр кәбестә пешкән шулпага кереп утырса, файда кылыр. Вә дәхи кәбестәне төеп, серкә белән катыштырып бәйләсәләр, аяк сызлавына вә һәм буын сызлавына файдасы тияр. Янә кәбестә чи килеш сыгып борынга тамызсалар, файдасы тияр. Башны барча зәхмәтләрдән ару кылыр. Әмма кәбестә ашау йөзне рәүшан, ягъни нурлы итәр. Янә пешкән кәбестәне гөл мае берлә катыштырып гаргадә кылса, ягъни тамак чайкаса, тамак бакасын (зоб авыруы.—Ә.Х.) төзәтә. Әмма кәбестә ашау тавышны саф кылыр һәм чәйнәп суын суырса, киселгән тавышны төзәтер. Әмма азыклыгы эчкә бик яхшы түгелдер, тозлаган кәбестә бигрәк тә эчкә усалдыр. Әмма пешкән кәбестә күчәне яхшыдыр. Янә кәбестәннең үзенчәлеге будыр ки: сидек юлын ачар һәм хәйз, ягъни күрем юлын ачар. Кәбестә тамырын көйдереп көл кылып, изеп эчсә, куыктагы ташны кисәр. Янә кәбестәдән сыгылган суны хәмер берлә эчсә, елан чаккан кешегә файда кылыр. Вә янә котырган эт тешләгән кешеләргә файдасы бар.

Сөтнең үзенчәлеге. Карт сыерның сөте яхшы түгелдер һәм ак төсле сыерның сөте яхшы түгелдер вә һәм арык сыерның сөте яхшы булмас. Әмма сөтне күп ашау — бетне күп кылыр, валлаһе әгъләм, ягъни бер Алла гына белә.

Сөембикә ханбикә һәм **ИВАН ГРОЗНЫЙ**

(Тарихи роман)

— 31 —

Сөембикә бу төндә йокламады диярлек, тәрәзә төбенә утырып, куе зәңгәр күк йөзсәндә мөлдерәп тулган килеш йөзгән айга карап уйланды да уйланды. Бераз гына моңсу да иде шикелле, шул ук вакытта иртәнге билгесез очрашу да күнелгә шом салган иде. Күп тапкырлар ул кирмән-кальгадан чыкты, уңбаш, йөзбаш озаткан чаклар да булды, хәтта Жангали хан кисәтсә дә үзе генә дә чыккалады: авылларга барды, өйләргә кереп йөрде, халык белән аралашты, моң-зарларын тыңлады. Һәм кайтуга, ошбу хакта Жангали ханга сөйләр иде. Жангали хан аны дикъкаты белән тыңлар һәм: «Кенәз Василий белән сөйләшеп карармын, ни әйтер»,— дияр иде. Гажәп, Сөембикә шундый хәлләрдә бер дә Жангали ханга күтәрелеп бәрелмәде, мин сиңа житкердем, син—хан, теләсәң нишлә, дип китеп барыр иде. Үртәлгәндәй, үпкәләгәндәй итәр, иллә ялан шул хакта тукуп тормас, онытмаса да кабатламас иде. Ләкин сизә-тоя иде, кайчан да булса Сөембикә дә бер шартлаячак—Жангали ханның күзенә бәрәп: «Куркак жан син, урыс курчагы!»—диячәк. Әйтә алмый калды, Жангали хан кисәк үзе үк уянып киткәндәй Шөрәкь фиркасе ягына басты һәм урысларны каладан кууда катнашты. Дөрөс, моның өчен Сөембикәгә юк мәхәббәтен бар итеп, аны һич югы бер тапкыр ихлас күңелдән сөяргә туры килде. Тик кая ул бичара хәзер? Нигә хәбәр бирми? Исәнме? Исән булмаган хәлдә мәетен булса да табарлар иде. Күрәсен, Мәскәүгә качуы хак булса кирәктер. Сөембикә Жангали хан белән өч ел тулыр-тулмас гомере эчендә алтын-көмеш савыт-сабадан ашады, затлы келәмнәрдә болгар итектән йөрде, өстендә алтын-көмеш катыштырылып тукуылган киём иде, кая гына бармасын, аны дәүләт бәкләре, морзалары, тарханнары, угланнары һәм халаяк баш иеп каршы алды, сәламләп котлады һәм, китәр булса, хәерле юл теләде. Шул ук вакытта Сөембикә аксөякләрдән ерак торган гади-садә халыкта тинләштерергә дә куркыныч булган аерма күрде. Кара халык көн-төн кырда, басуда, мал-туар янында. Әнә шул кара халыкны тарханнар, имамнар, биләмәле морзалар үзләренә эшләтәләр—ясак салу—заруридыр, юкса яшәгән өеннән мәхрүм ителүен бар. Жангали хан Сөембикә үтенече белән игенчеләрдән, мал асраучылардан яsak алуны тәртипкә салган иде. «Олуг Мөхәммәд хан Казанга килгәнче казнага күпме

* Дәвам. Башы журналның 1992 елгы 7—12, 1993 елгы 1, 2 санның.

салым жыйган булсалар, шул хәтле жыярга!» — дип әмер бирде. Ә ул салым ун сарыкның берсен дәүләт казнасына озату иде, ун капчык икмәкнең бер капчыгын, ун тиренең берсен, ун кеш тоткансың икән, шуның берсе хан казнасына керергә тиеш. Бары тик.

Хак, Казан дәүләте икмәккә бай, мал-туарга янә интекми, тамагы тук, өсте бөтен, зарланучылар юк хәлендә, тикмөгә генә урыс кенәзләреннән бире таба күчеп утырмыйдыр халык: урысы, мукшысы, чуашы, чирмеше, удмурты. Әйтерен бармы. кайбер ярлы-ябаганы кеше итү бик тә кыендыр, чөнки Аллаһы тәгалә аны иманнан мәхрүм иткән була. Ул йә эчүгә сабыша, йә нәшә-сәлем тартып, илаһи дөньядан аерылып яши башлый. Ә андыйларны Газраил фәрештә бик тиз үз янына ала. Андый кешеләрне коткарырга тырышу, изге юлга өндәү чарасыз бер хәлдер, чөнки аңа Аллаһы тәгалә әллә кайчан шулай язып куйган. Әйе, китерде бит әле язмыш Сөембикәне Казан мәркәзенә, китерде. Хәзер аңа нә язган, нә сайлады микән аңа Аллаһы тәгалә?.. Шулай ук баш иеп Сафа Гәрәй хан каршына чыгармы? Чыгар. Мәжлес шулай хәл итте. Чыгар, әмма баш имәс, ул Йосыф бәк кызы!

Сөембикәнең аны күргәне юк. Ниндиерәк ул? Мәһабәт гәүдәле, горур вә тәкәббер адәм, диделәр. Кем алдында горур, кемгә тәкәбберлеген күрсәтә Сафа Гәрәй хан? Сөембикәгә караңгы иде. Бәлкем, ул да дүрт хатыны булса да Сөембикәне күргәч... Юк-юк, кирәкми, алай димә, Сөембикә, алай димә! Соңы яман бетүе бар. Хан булмагае пәйгамбәр булсын, дүрт хатынлы ир, йөрәк — чалган мал түгел, дүрткә бүлеп булмый. Рәсүлебез ир затларыбызга дүрт хатынга кадәр өйләнергә рөхсәт биргән булса да, Сөембикәнең моны кабул итәсе килми. Ул хәтта дүрт хатынлы ир белән ничек тора алуын күз алдына китерергә дә курка. Ходаем язмасын, дошманыңа күрсәтмәсен. Ир-ат була икән, йә ул бары тик аныкы, бары тик аны сөяр, йә ул аңардан ваз кичәр — тора да, ярата да алмас, әсир итеп алып китсәләр генә инде, анда да бирешмәс, үз-үзенә кул салыр, зинданга ябуларын үтенер, әмма дүрт хатынлы ир-атның кочагына кермәс. Аллаһы тәгалә бары ын да исәпләгән-хисаплаган ич — бер ир затына, бер хатын-кыз заты. Алар кавышырга тиешләр, иртәме, соңмы, бер-берсен табарга тиешләр. Тапмасалар алар бәхетсез — мәңге сагышта яшәрләр... Тик ул Сафа Гәрәй хан дигәне аңа язылган булса? Нә кылырга тиеш булачак ул — Сөембикә ханбикә?..

Юк, тагын юк, аның Жангалие исән, ул әйләнеп кайтыр, Искәндәр дә шулай, ди. Алатлар фиркасе урысларга йөз тота, зур куәткә ия, хак, Шөрәкь фиркасе дә кәттә кылана — диндар халыкларга таяна. Мәгәр диндарлык кына кешене йолып алып калыр микән? Моның өстенә халык бай вә мул яшәргә тиеш һәм шул мул тормышны яклай алыр көчкә вә гайрәткә ия булырга тиештер. Кем оештырыр соң ул халыкны? Билгеле инде — шәех Колшәриф. Аңа өмет. Тик көннәрдән бер көнне сине дә Жангали хан кебек Мәскәүгә тотып озатмасмы?..

Шуның өчен Сөембикәгә ныклы терәк кирәк, таяныч. Шунсыз булмастыр. Сафа Гәрәй булса — Сафа Гәрәй хан булыр, инде ул булмый икән — Жангалине таптырыр. Табылыр ул, кайтыр бер Мәскәү тарафыннан. Бөек кенәгинә Елена Глинская жүләр булмаса, жибәрер аны бирегә. Йә гаскәр биреп, йә болай гына, үзенә ышанып — Жангали тарафдарларына. Алар Казанда бар. Чөнки Жангали хан тәхеттә утырганда сәүдә итүне жанландыру өчен берничә фәрман игълан итте. Казанга янә жан керде, алыпсатарлар ишәйде, базаркәләр иркәнәйде. Әрше-тирәдән генә түгел, чит илләрдән дә сәүдәгәрләр агылды. Ләкин сәүдәгәрләрнең олауларын саклау өчен илдә иминлек кирәк иде. Жангали хан моны да жайга салды шикелле. Яу артыннан яу килә торган Мәскәү кенәзләренә гүя авызлык салдылар — барымта йөрүдән туктадылар. Рәхмәт аларга. Тик әнә шул бай сәүдәгәрләрне талаучылар ишәеп китте. Бу — кенәзләргә баш бирми башлаган урыс юлбасарлары иде. Мәскәү кенәзләре аларны тыймады да, шул ук вакытта алардан йөз дә чөөрмәде — үзләренә ярдәм иткәндә атаманнарны кыйммәтле туннар, күз явы алырдай ялтыравыклы әйберләр белән кызыксындырып, үзләре ягына аудардылар һәм алар ул-бу кылганда: «Без берни дә белмибез», — дип ант иттеләр. Мәскәүлеләр сәясәтен аңлавы кыен иде, гәрчә Сөембикә Искәндәр аша анда булган бар хәлләрдән дә бик яхшы хәбәрдар булса да. Бер тапкыр аңа Искәндәр Мәскәү кенәзлегенә кисәктән күтәрелеп китү сәбәбен сөйләп бирде.

Алтын Урда тарала башлагач, күп кенә кәттә сәүдәгәрләр Мәскәүгә күчеп

китәләр, беришесе, әлбәттә, Казан тарафларына. Ләкин Мәскәү тарафына күчүчеләр күбрәк була, ник дисәң, якын да, кодрәтлерәк тә. Алар Иван Калита дәүләтендә Алтын Урдада булган тәртипләрне урнаштырырга керешәләр. Иван Калита моңа каршы тора алмый һәм каршы торырга да теләми, чөнки дәрәжәсе үсә, күп кенә биләмәле кенәзләр аңа килеп елыша. Алтын Урда сәүдәгәрләре тиз арада диннән алыштыралар һәм ихласи урыслардан да яманрак диндарлыкка биреләләр. Иван Калитага бу ошый — диндар, димәк, өметле — ил өчен жанын бирергә дә риза. Әнә шулай Алтын Урданың төп үзәгә күзгә күренми генә Мәскәүгә күчә башлый. Хәерчегә жил каршы дигәндәй, нәкъ шул елларда Алтын Урда ылысларына зәһмәт чире ябырыла. Ике-өч ел дигәндә һәр ун кешедән тугызы гүр иясе була. Шуны гына көткән кебек беренче булып Алтын Урда дәүләтеннән болгарлар аерылып чыга, дәрәжәгә, Алтын Урдага бер мыскал да ясак-салым түләми башлый. Бу хәлгә жен ачулары чыккан урда ханнары нә кылырга белмиләр. Ахыр Булат Тимер атлы хан үзенең аркадашы булган Мәскәү кенәзенә мөрәжәгать итә, имеш, әйдә әле, салым салудан баш тарткан болгарларны акылга утыртык — берләшик тә барымта йөрик, диләр. Мәскәүлеләр риза булалар, чөнки болгарлар — мөселманнар, ә мөселманнар аларның кан дошманнары. Булат Тимер хан урыслар белән бергә Болгар дәүләтен яулый, башкаларга акыл булсын дип, илне аркылыга-буйга айкап, ут-кылыч белән яндырып-турап чыга. Авыл-калаларда адәм заты калмый, бар да урманнарда, тугандаш удмурд-башкорт жирләренә качып бетә. Өч ай буена урыс-урда сугышчылары болгар халкын интектерәләр, калада кунар өй калмагач кына, авылларда кул астына керер ир-ат калмагач кына меңләгән хатын-кызны әсир итеп, ниһаять, Идел буе болгарларын ташлап китәләр. Моңың өчен Аллаһы тәгалә бер урдалыларны гына каргамый, урысларны да. Шул елны Мәскәү каласы ялап үткәндәй яна, Алтын Урда исә зәһмәт чиреннән мантый алмый таркала башлый. Дәһшәтле Алтын Урда халыклар өстеннән хакимлек итү сәләтен югалта, житмәсә шушы елларда Алтын Урдага Урта Азиядән Аксак Тимер килә һәм калаларын жир белән тигезли, исәпсез-хисапсыз кешене әсир итеп алып китә. Алтын Урда таркалуга, Идел буе Болгары янә башын күтәрә — тернәкләнә, сәүдә чараларына керешә. Ләкин инде сәүдәгәрләр өскә яккарак йөри башлыйлар, кайчандыр, ягъни 1164 елда Сәлим атлы хан нигез салган Казан каласына. Болгар халкы яңа калага күчеп килә башлый. Әкрәләп Казан каласы сәүдә үзәгенә әверелә. Мәгәр әле Болгар каласы да үз дәрәжәсен югалтмый, ул да яңарыш кичерә, тернәкләнә, сәүдәгәрләрне үзенә жәлеп итә. Моңа янә урысларның ачуы чыга, бу юлы инде алар үзләре генә Болгарга яу йөри башлыйлар. Әйтик, Федор Пестрый атлы кенәз Болгарга барымта килеп Болгар каласын янә жир белән тигезли. Халык бөтенләй күчеп китәргә мәжбүр була. Кая дип беләсез? Казанга. Төрки болгарлары ошбу мәһабәт каланы башкалалары итеп игълан итәләр һәм ерактан килгән ханнар нәселеннән үзләренә хан сайлыйлар, ягъни ак киезгә салып хан итеп күтәрәләр.

Бу Олуг Мөхәммәд хан Казанга килгәнчә дәвам итә. Ни эшли Олуг Мөхәммәд хан Казан ханы белән? Үтерәме ул аны, исән калдырамы — берәү дә белми. Ни генә булмасын, урыслар барымтасыннан интеккән Казан халкы Олуг Мөхәммәд хан килүгә риза-канәгать булалар, чөнки, ошбу Алтын Урда ханнары тамырыннан чыккан хан, ниһаять, урысларның коерыгына басар дип өмет итәләр, һәм Олуг Мөхәммәд хан казанлыларның өметләрен аклый да, урыс кенәзе Василий Темныйның коерыгына баса — аны әсир итә, хәтта ясак түләргә мәжбүр итә. Ләкин бу хәл озакка бармый, Олуг Мөхәммәд хан вафат булгач, күп тә үтми Мәскәү кенәзләре Казан дәүләтенә салым түләүдән баш тарталар, ул гынамы, янә барымта йөрергә керешәләр. Ә инде дәүләт башына Өченче Иван килгәч, хәтта Казанны алуга ирешәләр.

Менә ул Казан дәүләтенең язмышы. Барысы да Сөембикә күз алдында тора. Дәһшәтле чаклары да, Жангали хан кебек кешеләр тәхеттә утырып, ятларга салым түләп, хәтта гаскәр биреп ятулары да...

Нигәдер ханнарының гомере кыска була һәм ханбикәләренең дә. Ни өчен? Бәлкәм, Аллаһы тәгалә ике рәхәтне бергә бирмидер адәм баласына?.. Нигә соң әле ул Сафа Гәрәй хан каршына чыгарга ризалык бирде? Аңа берәү дә кирәкми ич! Тотасы да атасы янына кайтып китәсе булган. Бернинди ир-ат та кирәкми аңа. Бәгыре катты. Жангали ханны күрүгә үк, уйнап торган йөрәгә чуерташ булып

каткан иде, әле булса эрегәне юк. Эремәс тә. Өметен аклый алмады Жангали. Ичмасам егылып үлгән булса, бер елар иде дә тынычланыр иде, монда бит качып киткән, диләр. Киткән булса әле. Ә бәлкәм бичараны үтереп елгага ташлаганнардыр. Шушы ук үзе яклы Алатлар, әйтик. Сөембикәнең ир-атка күңеле күтәрелмәде, Жангали белән булганда да үз-үзен көчлөргә мәжбүр булды. Йа хода, Сөембикәнең жанын эретердәй бармы ул ир-ат ошбу дөньяда? Юктыр ул! Тумагандыр андый зат. Сөйгәне өчен суга батып үлгән кызлар турында ишетеп, үлепләр көнләшеп куйган чаклары бер генә булмады. Шул кыз кебек үлепләр гашыйк булсаң иде дә, ошбу дөнъядан китсәң иде.

Урынына барып ятты, бик озак ай нуры төшкән каршы диварга карап торды һәм бары тик таң алдыннан гына йокыга китте.

* * *

Тәхет ягына чыгып утыруы булды, аның янына Тимбай керде.

— Ханбикәм, ишекяры шәех Колшәрифтер.

— Керсән,— диде Сөембикә. Аңа ошбу кешене күрү кирәк иде. Тиздән аның артыннан килерләр, атлар әзер диярләр, ул бит бүген Сафа Гәрәй хан янына чыгарга тиеш.

— Хәерле иртә, ханбикә. Әссәламегәләйкүм...

— Рәхим итегез, шәех, түрдән узыгыз.

Колшәриф түмәргә утырды, дога кылды, янә ханбикә белән исәнләште, шуннан соң гына кесәсеннән дисбесен тартып чыгарды һәм имән бармагы белән әкрән генә саный башлады. Чибәр иде Колшәриф, мәһабәт гәүдәле, артык чандыр да түгел, юан дип әйтеп тә булмый. Бу кешегә егет чакта күп кенә кызлар бер күрүдә гашыйк булгандыр, дип уйлап куйды Сөембикә ни өчендер.

— Ханбикә, Касим казый Жангали ханны кенәз Мороз үтергәндер дип бара. Кенәз Морозның гәүдәсен таптылар, Черек күлгә ташлаган булганнар.

— Кенәз Морозны качып киткән дип әйткәннәр иде бит әле.

— Качып китә алмаган, күрәсен, ханбикә.

Сөембикә кыңгыравын зенләттә, бакчи Тимбай күренде.

— Мөгаллим-Искәндәрне дәш, тиз йөрә!

— Баш өстем, ханбикә,— диде дә Тимбай күздән дә югалды.

— Без, ханбикә, гаскәрбаш Ходайкол белән сөйләштек тә Алатларны каладан куарга булдык. Иншалла барысы да әйбәт булыр. Нургали карачы вә вәзиребез сезгә ышанычын белдерде. Мин аңа ышанам, Сафа Гәрәй ханга ул да чыгар.

— Ярый, чыгар,— диде Сөембикә.

— Шул гына идеме йомышыгыз, шәех Колшәриф?

— Шул гына, ханбикә,— диде баш иеп шәех Колшәриф.— Мин мөриdlәрәмә корал йөртәргә рәхсәт иттем, ханбикә. Ходайкол белән сөйләшкән, берничә мөридем сезне озата чыгар дигән идем.

— Рәхим итсеннәр,— диде Сөембикә.— Аллаһы тәгалә сакланганны саклармын дигән.

— Бихуш, ханбикә. Мин, ханбикә, үзегез белән мөгаллимегез белән мөгаллимәгезне һәм Мөхәммәдъярны да аласыз дип ишеттем.

— Әйе, мин аларны да алырга булдым, шәех Колшәриф.

— Искәндәрне мин, мөгаллимегезне дим, урыс дип беләм, ханбикә.

— Искәндәр мөгаллим минем кеше, Колшәриф хәзрәтләрә. Сөз аны юк-бар шикләнүләр белән рәнжетмәсәгез иде.

— Кылган гөнаһы расланмаса, башыннан бер бөртек чәче дә төшмәс, ханбикә. Кан койганы расланса, жанын кою гаделлек билгеседер. Вәссәламегаләйкүм вә рәхмәтуллаһи вә бәрәкәтүһ. Ил-дөнья тыныч, дәүләтебез бәрәкәтле булсын. Дәүләтебез башына яшьләр килә, ханбикә. Вәзир Нургали, гаскәрбаш Ходайкол хөрмәткә ия угланнарыбыздыр. Иншалла, Аллаһы тәгалә ярдәменнән ташламас.

— Шәех Колшәриф, Жәмигъ мәчетебезнең манараларын алтыга житкерүегез миңа ошады. Олуг карачыбыз Нургали диндарларыбыз тарафыннан килгән кунак-

илчеләргә унай булсын өчен үзе бер мәчет күтәрергә жыена. Моңа ничек карыйсыз, шәех Колшәриф?

— Мин бу чарага рәхәтләнәп кушылам, ханбикә. Ишеттем, Хөршидә бикә бик күп акча бирә икән. Ханбикә, сез дә кулыгыздан килгән кадәр ярдәм итсәгез иде аңа.

— Шәехем Колшәриф, мин бит бүген Сафа Гәрәй хан кырына чыгам. Әйтсәң әле, кәңәшсәң бирсәң, нә әйтсәң тиеш мин горур Сафа Гәрәй ханга?

— Бүген, ханбикәмез, Әшрәфиләр һәм Азанилар берләштеләр. Аллага шөкер, барысы да әйбәт бара. Сәләһсәңгә җавап бирергә рәхсәт итсәң. Мәнем теләгем, ханбикәм, Сафа Гәрәйне, әйем, кабул итү вә итмәү сезгә йөкләнә. Ихтыярыгыз, ханбикә.

Сөембикә урыныннан купты, тәрәзә каршына барып басты. Агачларда яфрактар саргая башлаган, көз җитеп килә, көзгә җил коелган яфрактарны әле бер якка, әле икенче якка куып йөртә, бакчачы агай яфрактарны бер җиргә себереп җыймакчы, ләкин җил гүя аның белән шаяра янә себерке астыннан йолкып алып китә. Бакчачы янына Искәндәр килде, нидер әйтте һәм Сөембикә карап торган тәрәзәгә күз төшереп алды.

— Мин сезнең сүздән чыкмаска тырышырмын, Колшәриф хәзрәтләр.— Сөембикә шәехкә таба борылды һәм аңа кул бирде.— Мин сезгә ышанам, Колшәриф хәзрәтләр.

Колшәриф борылып чыгып китте.

Хыял, өмет, теләк — барысы бергә кушылды. Хәзер инде моннан ваз кичә алмастыр. Моңа кадәр ул гүя кем тарафыннандыр мыскыл ителәп, рәнҗетеләп яшәде кебек иде, ләкин хәзер ул башкача уйлый, мәгәр ахыр чиктә барыбер аңа хәл итсә — Сафа Гәрәйне кулыннан тотып Казанга алып керәме, кире борып кайтарып җибәрәме? Борылып китәрме Сафа Гәрәй хан. Аның янында Юныс бәк абасы, атасы биргән гаскәр. Нигә әле лаф ора ул! Бәлкәм аны моңа кадәр татып та карамаган мәхәббәт көтәдер. Кем йөзсәңдә? Барыбер түгелмени! Кем йөзсәңдә булса да ярый. Аның моңа хакы бар — мәхәббәткә. Һәр адәм баласы аны татып үлсәң тиеш. Һич югы бер тапкыр. Әйе, Җангали хан янында ул ирекле булды, берни өчен дә борчылмады, кайгырмады, гәрчә иренә рәнҗегән чаклары булгаласа да. Ә менә мәхәббәткә вә хыялдан мәхрүм ителгән иде.

Казанга килгәч аның гүзәлләгә сүреләп-сүнмәдә генә түгел, тагы да ялтырап чәчкә атты. Ул күрдә, ул тойды аңа һәр ир-ат сокланып карады, шагыйрьләр аңа багышлап шигыйрьләр яздылар, көйчеләр җыр чыгарды. Сөембикә боларның барысын да күрдә, тойды һәм эчтән генә булса да горурланды, мәгәр тәкәбберләнмәдә, борынын чөймәдә. Аңа нибарысы егерме яшь иде — егерме! Ул үзен яңа чәчкә аткан гөлҗимеш кебек хис итте, тик өзеп алырдай кешесә генә юк иде.

Сафа Гәрәй хан Казанга керерме?

Керер. Мәгәр Сөембикә кертсә. Тик ул аңа шарт куяр. Нинди? Күр инде, ниләр хыяллана. Ни хакы бар аның Сафа Гәрәй ханга шарт куярга. Бәлкәм ул үзе үк Казанга керүдән баш тартыр, борылып китеп барыр. Тик китмәс. Бит ул тәхетне үзе теләп ташлап китми, мәҗбүр итәләр.

Кемнәр?

Булат бәк Шириннәр, Хөршидә бикә, кыскасы, Алатлар фиркасе. Хөршидә Нурсолтан бикәнең кызы, Казан ханнарының иң дөһшәтлесеннән — Ибраһим хан оныгы, Мөхәммәмин хан кызы.

Юк, чыкмыйм бүген, аягым тартмый. Хәзер Искәндәр керер, Искәндәргә шулай әйтсәң, Җәмиләгә дә әйтсәң — чыкмыйм бүген. Иртәгә. Иртәгә чыгам.

Шулай диде дә Сөембикә Тимбай бакчыны чакырды.

— Тимбай, мин бүген Сафа Гәрәй кырына чыкмыйм, кәфем китеп тора. Килгән кешеләргә әйт, ханбикә берәүне дә кабул итми дигән. Ял итә.

— Баш өстем, ханбикәм.

Бик озак ятагында утырды, аннары кич якта бакчага чыкты. Бераз моңсу иде. Җәмиләне чакыртырга иткән иде, шагыйрь Мөхәммәдъярның аның янында булуы исенә төшсә, бу уеннан да ваз кичте. Җил туктаган. Агачлардан очына-очына яфрактар коела. Бакча җәй белән сабуллаша. Ләкин бүген жылы, гүя җәй көне, мондый көннәргә әбиләр чуагы, диләр. Рәхәт тә. Суык та түгел, эссе-бөркү дә түгел. Песнәкләр черкелди, сайрамыйлар, алар да кышка күчә, ә сандугачлар күптән жылы

якларга киткәннәрдер инде. Песнәк гел бер көй белән дәшә дә дәшә. Әллә инде көз-көз, түз-түз, ди. Тып итеп алма төшә, гүя жир ух итеп куя. Ул да жөй белән сабуллаша — жылысын бирә, салкын һаваны кочагына ала. Йокы басадыр жирне. Кешенәң дә йокламаса кәефе булмый ич, туфрак-жирнең дә кыш йокламаса кәефе булмас иде.

Сөембикә бакча түрәндәге түмәргә утырды. Тагын бер алма тып итеп жиргә төште, Сөембикәнең аяк янына ук төгәрәп килде. Сөембикә иелде, кулына алды. Алма жылы кебек иде. Учына кыса төште, алма сулыш алган кебек сулкылдый башлады. Юк, аның йөрәк тибеше шулай алмага күчтә бугай. Сафа Гәрәй хан атасыннан аның сөңлесен дә алып килә икән, Сөйдә белән Гайшәне. Сөембикәнең аларны тизрәк күрәсе килә. Әлбәттә, Сафа Гәрәй хан аларны жибәрә дә ала иде, тик нигәдер жибәрмәгән.

Бакчага сиздермә генә караңгы төшә башлады. Әүвәл агач төпләренә энгер кунды, аннары сукмаклар күздән язды, ахыр агач башлары да тоташ кара сөрәмгә әверелде. Ай калыкканчы дөм караңгы булачак. Керергә вакыт. Тик әллә нигә торып китәсе генә килми. Күк йөзәндә берән-сәрән болытлар күренә иде, тора-бара гүя каракош канатын жөйдә — бар жирне болыт томалады. Айны бүген күрмәсәң. Кичә ул аны йоклатмый изалаган иде. Күк йөзәң болыт каплагангамы, саескан, ала карга, кара карга, чөүкәләр урман якка оча башладылар. Ич бернинди тавыш юктыр, мыштым гына очалар, әйтерсәң нинди дә булса афәт буласы. Кайбер ала каргалар бакча агачларында төн чыгалар. Алар тавыш-тынсыз гына ботакларга куналар, берәз шыбырдашалар, жайлашалардыр инде. Далада бу кошларны күрмәсәң. Саескан да юк, ала карга да, чөүкә дә. Ә менә кара каргалар, козгыннар күп булыр иде. Сөембикәнең әле булса хәтерәндә: далада козгыннарны еш кына очратыр иде ул. Юк, козгын бервакытта да кара карга, яисә ала карга кебек карр-карр! дип кычкырмый, ә тамак төбә белән тырылдар һәм бик төкәббер кыланыр, козгын карасу куе зәңгәр төстә, хәтта ниндидер шәмәхә төсләре чалынып китә, муен йоннары кабарганда асылташлар жемелдәп киткән кебек була.

Соң инде, керәсе дә берәз капкалап аласы иде. Бүген ул авызына бер валчык та капмады шикелле. Күнел каядыр ашкына. Хәерлегә генә була күрсен. Иң гажәбе — аның берәүне дә күрәсе килми.

Арт ишекләрдән урамалап, ятак бүлмәсенә керде, көмеш кыңгыравын зәңләтте. Каравыш кыз керде. Сөембикә аңа берничә казылык божрасы кисеп кертергә кушты. Ярата иде казылык божрасы кабып, суырып ятырга. Түр яктагы шәмне сүндерәсе иткән иде, туктап калды. Кичә ай бар иде, шуна өй эче якты булды, бүген күзгә төртсәң караңгы булыр. Ләкин шәм барыбер эчтә пошыра. Ярый бавырчы кыз керсен дә, аннары сүндерер. Аккош мамыгыннан сырган түшәккә утырды, өс киёмнәрен салды һәм түшәккә сузылып ятты. Бавырчы кыз керде, дәшми-тынмый гына ятак янындагы кечкенә өстәлгә көмеш савытка юка гына кисеп тезгән казылык калдырды һәм тыныч йокы теләп чыгып китте.

— Рәхмәт, Миңнезифа, — дип калды Сөембикә. Ул үрелеп бер божраны алды, авызына капты. Әллә кайчангы таныш кояшлы дала исе килеп торган ризык авызга кергәч, рәхәт булып китте. Өрфә чыбылдыкны төшерде, иренчәк кенә чөйни башлады. Казылык аңа әллә ниткән дәрт бирде. Торып утырды. Ахыр, барып шәмне сүндерде, капшанып диярлек ятагына килде, сузылып ятты, өстенә кеш тиресеннән тегелгән жиңел, йомшак юрганны япты. Юрган әкерен генә тәнне назлый кебек иде. Сәер тойгы. Тире юрганнан ниндидер хуш ис килә, бу исе иснәгән саен иснисе килеп тора. Тиредә ниндидер ир-ат исе бар кебек, ә Жангали аңа бер тапкыр: «Карале, Сөембикә, бу юрганнан синең татлы исең килә», — дигән иде бичара. Кая йөри икән үзе? Исәнме, кая булса аунап ятамы, су буйлап агып киттеме?..

Сөембикә күкрәкләрен өрфә күлмәгеннән чыгарды һәм тире юрган ими башына тиеп китүгә, калтыранып китте. Бу ни бу! Йа хода, гүя аны кемдер кочты. Һәм нигәдер, ни өчендер Сафа Гәрәй хан кебек тоелды. Икенче мәлдә инде баласы имә кебек иде. Кызганыч, баласын ул имезә алмады. Шундук инәй таптылар, аны баладан аердылар. Моңы Жангали шулай теләде, Сөембикә нигә? дип сорамады. Ул ирен яратмый иде, иренә булган нәфрәте үк булмаса да, ятсынуы ни өчендер балага да күчкән иде. Хәтта исем биргәндә дә кызыксынмады.

Акырын гына ишек ачылды, каравыш кыз башын тыкты.

— Ханбикәм, нә булса кирәкме әллә?
— Мин сине дәштеммени?
— Дәшкән кебек булдыгыз, ыңгыраштыгызмы?
— Борчылма, Зәйнәп, борчылма, мин болай гына,— диде Сөембикә һични аңламый.

Йокы качты. Торды, шәм кабызды, кулына китап алды. Нинди китап булса да ярый, теләсә кай битен ачса да барыбер, бәлкәм йокы чакырыр. Күр әле, ходайның хикмәте, «Төхфәи Мәрдан», йа хода, «Хәя» хикәяте.

И-и оят-хәя төшемнән таза гөлә,
Миңа бәхет килтерер ире!
Ишетсанә ошбу оят сүзен,
Оят берлә күрер ул дәүләт йөзен.
Һәркем тәхет теләр, килсә әгәр,
Мәһшүр Казаннарын күрсә мөгәр.
Кем оятны бәхеткә алыштырыр?
Оялма, син, Тәңре кылмас яман,
Тәхет биләп торсаң — килмәс зыян.
Кем өчен саклар ул оятны —
Изгелек кылып жиңәр тик мәхәббәтне.
Һәрдаим гадел бул — сөяр илен,
Оят булмас кочса, сәне мөгәр ирең...

Кем турында язган. Әллә соң аның турындамы? И-и ходаем, бу шагыйрьләренә! Хәзер мин аңладым, ни өчен Жәмилә Мөхәммәдъярга тартыла. Сүз — дару, дигәннәр бит. Шигырь да кеше күңелә өчен дару икән ич!

Бик озак уйланып ятты, ахыр барыбер йокыга китте. Аруы житкән иде. Уяныр алдыннан гына төш күрдә, әтәчләр кычкыра иде инде. Күзләрен ачты, күргән төшен хәтерә аша уздырды. Күр әле, гел өнемдә кебек. Имеш, ап-ак атка атланган да күл буеннан бара. Кая, нигә, белми. Шулчак аның өстенә урман мәчесе ташлана. Юк, ул чырыйлап кычкырып жибәрми, чөнки урман мәчесе аңа адәм теле белән дәшә — «курыкма», ди. Нигәдер аты юкка чыга, ә аны урман мәчесе сыртына сала да кай тарафкадыр алып китә. Әллә ниткән карурман аша узалар, түм-түгәрәк күл буена килеп туктыйлар. Урман мәчесе аны сак кына төшерә һәм кинәт адәми затка әверелә. Һәм: «Кичер мине, Сөембикә, мин синең янга әллә кайчан килергә тиеш идем, тик әлегә кадәр мәхәббәт фәрештәмнән рөхсәт булмый торды, менә хәзер ул миңа рөхсәт бирде, һәм мин синең каршыңда. Телисең — кабул итәсең, телисең — мин китеп барам. Мин синең ихтыярыңда, Сөембикә».

«Сез яңа гына урман мәчесе идегез, хәзер адәми зат булдыгыз. Сез — албасты. Мин сездән куркам», — диде Сөембикә.

«Ихтыярың, Сөембикә, кисәтеп куясым килә, мин сине бәхетле итү өчен урламадым. Синең белән булган бер көнем, адәми зат булып яшәгән ун елыма тора. Мин шул бер көн өчен килдем синең каршыңа. Ихтыярың, кабул итәсең — калам, кабул итмисең — китәм».

«Син мине урладың, урланган кеше бәхетле буламы. Син мине иректән мәхрүм иттең. Ә адәм баласы өчен иректән дә татлы нәрсә юктыр».

«Мин сине бәхетле итәргә теләм».

«Мин бөтенләй үк бәхетсез түгел идем».

«Бәхет ярты-йорты булмый, йә ул — бар, йә — юк, Сөембикә».

«Син миннән ир бала табарсың».

— Ханбикә, ханбикә, ханбикә дим. Әллә саташасыз инде. Бик ыңгырашасыз түгелме?..

Күзләрен ачты, аяк очында каравыш кыз тора.

— Ни булды, Зәйнәп?

— Саташасыз, кычкырдыгыз, курыктым, яман төш күрәсез дип уйладым, ханбикәм.

— Матур төш күрдәм, Зәйнәп. Бик матур төш. Бер ир-ат: «Миннән ир бала табарсың һәм бәхетле булырсың», — диде.

— Амин, шулай була күрсен, ханбикәм. Инде торасызмы?

— Торам-торам, Зәйнәп. Юынырга су китер.

Юынды, ашады-эчте дә, бик озак киенде. Өстенә укалы жиләнен киде, бит-йөзенә игътибар итте, бик озак көзгә алдында утырды. Шуннан соң гына төхет ягына чыкты. Аны анда гаскәрбаш Ходайкол көтә иде инде.

— Саумы, гаскәрбаш!

— Ханбикә, бар нәрсә дә әзер. Сөзгә көтәбез.

— Минем белән ике мөгаллимем бара, шагыйрь Мөхәммәдъяр һәм шәех Колшәрифнең мөриdlәре.

— Алар сөзгә көтәләр, ханбикә.

— Мин әзер, атым әзерләгез.— Сөембикә түр якта утырган кәтибкә карады.— Кәтиб, сөзгә дә барырга туры килер.

Кәтиб берсүз әйтми жыена башлады һәм чыгып та китте.

Сөембикә өстәл янына үтте, кәтиб язып утырган китапка күз төшерде.

1531 елда Казан мәркәзе төхетенә Жангали хан килеп утырды. Аңа бу вакытта уналты яшь иде.

1532 елда Жангали хан урыс алыпсатарларына тулы ирек бирде. Бар да сөздә итә башлады.

1533 елда Жангали хан төкәббер Йосыф морза кызы Сөембикәгә өйләнде.

1534 елда мәркәзбазар утравында унжиде илдән эре-эре сөздәгәрләр килде. Казан кунакханәләрендә, кәрвансарайларында чит ил халкы тулык булды.

1535 елда Жангали хан кисәктән юкка чыкты. Бөгъзеләре үлтергәннәр, диләр, бөгъзеләре урлаганнар, бөгъзеләре үзе качкан, дип бара. Хакыйкәт ачыкланыр, иншалла, барысы да Аллаһы төгалә кулында.

Чыгып китәргә дигәндә, нидер исенә төшеп, Сөембикә Искәндәрне дәштерде, теге килеп кергәч, өстәл янына чакырып алды да кәтибнең язмасын укырга кушты. Теге укыды һәм инбашын сикертеп куйды.

— Искәндәр, кәтиб-кәтиб белән, мин Казан дәүләте тарихын синең язың теләр идем.

— Ханбикәм, сөз ни әйтәсез, шулай итәрмен.

— Мәнә сөйләштәк тә. Тик берәүгә дә күрсәтмә. Барысына да сөз булып торсын.

— Мин барысын да үтәрмен, ханбикә. Минем вакытым бар.

— Бигайбә. Ә хәзер киттек, Искәндәр, Сафа Гәрәй хан кырына чыгабыз. Минем сине аңа күрсәтәсем килә.

— Сөз аңда татарча сөйләшәсез, ханбикә, мин нигә. Татарга тылмач кирәк-мидер дип уйлыйм мин.

— Татарга тылмач кирәкми, ләкин миңа син кирәк, Искәндәр. Әйдә!

Аты болдыр янында ук тора иде, Сөембикә жай гына атланды һәм Хан капкасына таба кузгалды. Иллә адым тирәсе алдан Ходайкол сугышчылары бара, алардан кала төшеп, шәех мөриdlәре, аннары Сөембикә һәм аның якыннары. Ике ягында да янә иң якын кешеләре — бер баш атка кала төшеп Жәмилә килә, тагын да кала төшебрәк шагыйрь Мөхәммәдъяр. Барысы да бәйрәмчә киенгәннәр, ыспайлар, горурлар. Ханбикә артынан бер тотам калмыйча диярлек вәзире Нургали.

Капканы чыккач, Сөембикә атын юыртырып алып китте. Сөембикә атның телен белә иде, аңа йомшак итеп дөшә һәм теге хайван аңлаган сыман тыңлар иде.

— Кашка, кылтаеп бар! — диде Сөембикә. Һәм ат муенын дугалап, биеп бара башлады.

Кабан күле буенда чатырлар күренгәч, Сөембикә атын жилә генә юыртырып алып китте. Бик тиз чатырларга якынайдылар.

Иң әүвәл чатырдан атылып диярлек сеңелләре чыктылар һәм аларга каршы йөгәрделәр. Бер анадан тумасалар да, Сөембикәнең күзләре яшь белән тулды. Бирегә чыкканда Сафа Гәрәй хан турында да уйламаска тырышты, Юныс абасын да исенә төшерәсе килмәде. Юк, ул ханбикә булу турында уйлап та карамады. Башына таж кигерсәләр дә ул аны салыр иде, чөнки аны сабий чактан ук гади-садә булырга өйрәттеләр. Ханнар бөтенләй башка камырдан әвәләнгәннәр дип белә иде ул. Жангали хан — хан була алмады. Әмма соңга калыбрак булса да, үз халкына игелек

кылырга кереште, Сөембикә ана ярдәм итте. Бик ихтимал, Сөембикә үгетләмәгән булса, Жангали хан бу адымын ясамаган булыр иде. Барысы да күрде: Жангали ханны хатыны Сөембикә үзгәртте. Бәлкәм шуңа Колшәриф аңа ышангандыр — вакытлыча булса да тәхеттә утырыңыз, тәхет дәүләт терәге, буш торырга тиеш түгел, диде. Сөембикә килеште. Хәзер тәхетне кем биләр? Сафа Гәрәй ханмы, әллә булмаса янә урыслар барымта ясый-ясый үз кешеләрен китереп утыртырлармы? Сөембикә берсенә дә начарлык кылырга теләми, кемне дә рәнжетмәде, хөсөтлек кылмады, берәүнен дә юлына аркылы төшмәде. Ул бары тик ханбикә иде — Жангали ханның хатыны. Жангали хан юк, тәхет буш тормас, Алатлар жиңсә, Жангали хан табылмаса, Шаһгали ханны килтереп булса да утыртырлар. Ә ул затны Жангалигә караганда да шыксыз һәм тискәре холыклы кеше, диләр. Хәер, ул килмәс, аны сөргендә, диделәр. Бик әйбәт, тик утырсын Аккүл чиркәвен саклап. Хәер, Аллаһы тәгаләнең амин дигәнненә туры килсә, һич булмас димә, Шаһгали ханны сөргеннән кайтарырлар һәм Казанга килтереп утыртырлар, һич булмас димә. Шуның өчен Сөембикә өчен бердәнбер юл кала — Сафа Гәрәй белән урта тел табу. Әгәр дә мәгәр Жангали хан һәлак булып, Шаһгали хан бире таба килсә? Әйттик, бөек кенәгинә Елена Глинская аны сөргеннән кайтарып, Казанга жибәрсә? Анда инде Шаһгали хан Сөембикәгә өйләнергә теләр, шәригать буенча да син миңа тиеш дип, сылтау табар, һич булмас димә. Чөнки Жангали аның энесе иде. Житте. Димәк, Сафа Гәрәй...

Казанда торганда Сөембикәнең ин рәнжегәнә үзе белән торган Жангали ханның кимсетелүе иде. Аны бик азлар гына санга сукты, хәтта кенәз Василий да ана ниндидер бер шахмат шәкеле итеп карады. Тели — күчәрә, тели — тотып тора, тели — алып ташлый. Ошбу дөньяда кансызлар, мәрхәмәтсезләр һәрчак күп булды. Акыллы вә шәфкатьле ир-затларны акылсызлар һәм михырбансызлар юк итә килде. Бу әле дә шулай дәвам итә. Тик нигә соң әле бер телдә сөйләшкән, бер дингә табынган төркиләр үзара орышалар, ни бүлешмиләр?.. Бу ызгышны ничек туктатырга да, ничек аларны берләштерергә — урыслар кебек? Шуңа хакта Искәндәрдән сорагач, ул гадәттәгечә: «Күбрәк сөелүдән, азрак аңлаудан килгән бәхетсезлекне бизмәнгә салсаң — таш житмәс иде», — диде. Сәер кеше дә соң бу Искәндәр. Шунда аңа Сөембикә шагыйрь Низами сүзләре белән: «Тормыш — сөешү бәхетеннән торадыр, сөешүгә сәләте булмаган кешенең ошбу дөньяга туганнан тумаганы мен тапкыр артыграктыр», — дип җавап биргән иде. Явыз кешенең якты дөньяга туганнан тумаганы мен тапкыр артыктадыр да бит, иллә нишләмәк кирәк, Аллаһы тәгалә бер изгегә бер яманны биргән.

Гайшә белән Сәйдә якынаюга, Сөембикә атыннан төште, ат тезгенен Мөхәмәдъярга ташлап, аларга каршы китте. Кочаклаштылар, чинашып, күз яшьләре белән елашып алдылар. Шатлык яшьләре, шатлык чинаулары иде. Чатырга өчәүләп, кулга-кул тотынышып киттеләр.

Кабан күле буена төрле төстөгә чатырлар тезелгән, ерактан әкияттөгә пәри өйләрен хәтерләтәләр. Күл буендагы камыштан соң хәтфәдәй яшел кырпу үлән башлана, шушы үзәнлектә хан чатыры. Чатыр яшел төстә, дүрт чатында дүрт казык, һәр казык башында ай сурәте, урта бер жирдә яшел әләм. Болар бары тик күзгә чалынып китте. Ихласи күз карашы Юныс бәк абасы янында бер башка калку кешегә юнәлде. Адәми заты түгәрәк кара сакаллы, саллы бәдәнле кеше иде, Сафа Гәрәй хан. Нигәдер аны күрүгә үк йөрәге жу итеп китте. «Ул!» дигән уй зиннен теләп узгандай итте. Шундук бит-йөзе кызышты, адымы ныклығын югалтты. Якыная барган саен аңа тартылуын сизде, гүя кармакка эләккән балык иде. Жаны-тәне, уе-хисе, өмет-хыялы — менә кемдә икән бит! Менә кемне көттә һәм ул менә аның каршында — түгәрәк кара сакаллы, озынчарак йөзле, мәһабәт горур ир-ат. Үз-үзенә читтән торып күз ташламакчы итте. Нурлы йөзе белән тирә-юньне балкытып ике сәңләсе арасында килә, аяклары баскан жирне тоймый, хәрәкәте чарасыз, ярый әле сәңләләре бар, гүя ике яктан тотып баралар. Сөембикә күзе белән генә түгел, йөрәге белән тойды: Сафа Гәрәй дә аның гүзәллегенә таң калды, ул аңардан күзен дә алалмый тора. Тәкәббер ир заты елмаймый да, гажәпләнми дә, ә соклана һәм, гажәбе шулдыр, соклануын яшерми. Сөембикә аны олы кеше, ир уртасы итеп күз алдына китергән иде, ялгышкан булып чыга — ул аңа яшь күренде. Ниһаять, аларның күзләре очрашты, юк, күзләре түгел, йөрәкләре бер-берсенә тартылды. Моны

күп кеше сизмәгәндәр, ләкин алар икесе тойдылар — бу шулай иде, алар бер-берсен күрүгә үк бер-берсенә гашыйк булдылар. Сөембикәнең иреннәре елмаюга жәелде, Сафа Гәрәй хан да колачын жәеп жибәрде, ерактан ук илче-кунакларны сәламләде.

— Казан гүзәле белән Нугай гүзәлләре кавышты, кояш чыкты, кояш, дөнъяны нур басты, мөселманнар. Рәхим итегез, гүзәлләр. Газапсыз-мәшәкатсез генә кил-дегезме! Без сезне көтә-көтә гажизләндәк, сабырларыбыз текәнде, эш-гамәлләребез онытып, көтәбез дә көтәбез. Саумyses, ханбикә!

— Аллага шөкер, хан, — диде Сөембикә.

Сөембикә Сафа Гәрәй ханга кул бирде, ә Юныс абасы белән битен-биткә куеп исәнләште, аларны чатырга дәштеләр, ул аның күзләренә дә карый алмый калды. Юк, оялмады ул, оялу, ятсыну тоймады, гүя ул бу кешене кайчандыр күргән иде, кайчандыр аның белән бер табында утырып ашаган иде инде. Әйе, кичтән үк аның белән гадәти булмаган хәл башланган иде, халәте табигый түгел, шуңамы берәз уңайсызлану тоя. Ә бит ул ханбикә, әнә шул үзен каршы алган Сафа Гәрәй ханга үз сүзен әйтергә тиеш.

Алар чатырда. Түгәрәк табын тирәли күн тышлы мөндәрләр ташланган. Тезелешеп утырыштылар. Дога кылдылар. Һәм янә исәнлек-саулык сораштылар. Сафа Гәрәй хан кул чапты, шундук бавырчы керде, һәр кешенең алдына көмеш табак белән ит куйды, аннары кымыз керттеләр, савытларга кымызны Сафа Гәрәй хан үзе салды. Сөембикә кәсәсен тотарга тиеш иде, кәсә чак кына кулыннан төшеп китмәде, чөнки ана текәлеп, Сафа Гәрәй хан карап алды. Күзләре кара, жете кара иде ханның, карашы кырысрак булса да мөлаем, кыланышы инсафлы, тавышы йомшак, шул ук вакытта ниндидер гайрәт төсмерен дә сизәргә була. Сөембикә ханбикә үзендә моңа кадәр беркайчан да булмаган әсәрләнү тойды, ул бу кешене күрү белән якын итте, күрү белән үз-үзенә: «Ул!» дигән иде, ялгышмады, йөрәге моны янә бер раслады — «Ул!» Хатын-кыз моны ир-атның карашыннан ук тоя, чөнки анарда хис тойгысы күп тапкыр нәзберегрәк вә сизгеррәк. Әйе, ул аны сайлады, нәүбәт Сафа Гәрәй ханда иде. Шул ук вакытта Сөембикә аңлый иде: күңел хыялы, чынбарлыктан бик ерак тора, хыял бары тик уй-теләктер, ә аны тормышка ашыру өчен күп вакытта адәм баласына якты дөнъя белән сабуллашырга туры килә. Тик ул бирегә шул максат белән килдеме? Юк ич! Ир-канаты бәхетсезлегеннән файдаланып, хәләл иреннән бернинди хәбәр-хәтер килмәстән нә уйлап утыра?!

— Колшәриф хәзрәтләренә үпкәм зурдыр, ханбикә, — диде, ниһаять, Сафа Гәрәй хан. — Минә нә тамаша калага кертми тора. Әйтерсен, мин биредә хан да булмаган, әйтерсен, үз тәхетемә дә кайтмаган. Иллә Аллаһы тәгаләнең рәхмәте киң икән, ханбикә каршыма үзе чыкты. Казан мөселманнарының күңелен дөнъя гаме басып киткән. Сәүдәгәр бик хырыслар. Алыш-биреш, сәүдә итү булса, Казан халкына Идел тубыктан. Булат бәк Ширин, Хөршидә бикә, Тәби һәм Аппак бәкләр, кайбер морза-угланнар оныттылар, ахырысы, кемне ак киезгә күтәрәп, унөч яшендә тәхетләренә утыртканны! Бүген исләренә төшермәк иттем, ханбикә. Тырышлык белән гамәл итсәк, ханбикәм, мин сезнең белән дә, шәт, уртақ тел табармын дип өметтә торам. Казан халкының кешелек сыйфатлары камил, иманыма ант итеп әйтә алам, әмма илаһи исламия юлыннан читкә тайпылган мөселманнарны кичерергә дә жыенмыйм. Казан дәүләте — минеке, ханбикә. Минем биләмәм. Шуңа гаскәр жыеп, корал тотып килдем. Казан халкы кыйбласын урысның ике башлы каракошына алыштырмакчы. Булмас ул! Биләмәмдәгә жир-су, урман-болыннар, һәммә терлек, кала-авыллар минем милкемдер. Абам Сәхиб Гәрәй хан миңа аларны үз кулы белән биреп калдырды һәм казанлылар, риза булып, кабул иттеләр. Кәңәшем шул булып, ханбикә, килешсәк, иртәгә кулга-кул тотынышып, калага керәек. Ышаныгыз, илдәүләтем төзек булып, абам Сәхиб Гәрәй хан биргән ярлыклар көчәндә калыр, мәнем мәнфәгатемә, биләмәләремә кул салган адәмнәрне утарларыннан куармын. Казан мәркәзен яулап, урыс дәүләте аңа мәңгә кул салмакчыдыр, барып чыкмас ул. Мин Казан мәркәзе тәхетендә булганда — булмас ул, жәмәгәть!

Нәрсә әйтә ала иде ул ошбу гайрәтле кешегә? Сафа Гәрәй хан нотыгына берәз гына каушап калгандай булды, әмма бу бик тиз үтте, халәте тигезләнде, сүз әйтер жайга килде. Сөембикә мөгаллиме Искәндәргә, аннары вәзире Нурғалигә күз төшәреп алды.

— Язылган әжәлне татымый адәм баласы якты дөнъядан китмәс, чыккан кояш

— Бер шартым бар, Сафа Гәрәй, калган өч хатының илләренә кайтарып жибәрерсең. Байлыгың кызганма, бүлөп, мул итеп бир. Алар үзләренә шушы байлык белән ир табарлар. Минә химая итеп, канат астыңа аласың икән, шартым шулдыр, Сафа Гәрәй хан. Ә хәзер тор. Кунакларың дәш. Мин хатын-кыз, Сафа Гәрәй хан, батыр иргә терәк булырга теләм.

Сафа Гәрәй хан торып басты, Сөембикәнең күзләренә карады һәм гүя ниндидер яшьлек дөньясына кереп чумды.

— Вәгъдә-шартың кабул иттем Сөембикә.

Ул чатыр ишеген күтәрдә һәм кунакларны эчкәре дәште, үзе елмая, күзләре көлә иде.

Барысы да аңлады, сөйләшү уңышлы тәмамланган. Бары тик бер Искәндәр генә ни кылырга белми аптырап калган иде. Әмма аңа берсе дә игътибар итмәде, барысын да шатлык биләп алды.

32

Шәех Колшәриф аларны кавыштырды, халык урра кычырып каршы алды. Бу икенче көнне иртәнге якта булды. Сафа Гәрәй хан икенче тапкыр Казан дәүләте тәхетенә өйләнеп кайтып утырды. Инде балигъ булып кына түгел, ир уртасы хәлендә һәм Казан мәркәзенең ханбикәсе Сөембикәгә өйләнү нияте белән. Ләкин сәере шул булды, нигездә халык бер Сөембикәне котлады, аңа бүреклар очты, аны алкышлады. Иллә эш анда идемени!

Мәгәр Искәндәр барысын да күрәп торган икән, кич якта, сарайга кайткач, жай китереп Сөембикәгә әйтте:

— Халык бит сезне котлады, Сөембикә, сезне! — диде.

Сөембикә аны ишетмәмешкә сабышты, түр якка узды һәм куанычын яшермичә, түр якта торучы Жәмилә ахирәте белән Мөхәммәдъяр янына килеп, икесен дә кочып алды.

— Мин бәхетле, мин бәхетле, Жәмиләкәем!..

Икенче көнне вәзир Нурғали мәжлес жыйды һәм шәех Колшәриф белән бергә тантаналы рәвештә Сафа Гәрәй ханны тәхеткә утыртты. Сөембикә тәхет янына басмады, кыймады, никахлары юк иде әле. Хатыннарын озатмыйча, ул аңа кияүгә чыкмаячак, никах укуйтмаячак иде. Шулай диде һәм шул сүзендә торды.

Сафа Гәрәй хан вакытны бушка уздырмады. Хатыннарын чакырып алды да булган хәлне сөйләп бирде. Бәхетенә каршы, бер генә хатыны да лаф ормады, нигә минә аерасың дип күз яше түкмәде, тыныч кына ир-канатларын тыңлап тордылар. Ялан бер ир күзенә карап тору, аны нәүбәте житкәч каршы алу, тегесе, монысы жилеген суырган икән инде дип шикләнү — хатыннарны чарасыз иткәләгән, күрәсәң. Ир-канатларының хәбәрән елмаеп ук каршы кабул итмәсәләр дә, берсе дә сыкталмады. Тәүрән бәк кызы Латифа үзенә тигән өлешне кабул итте, ир-канатына баш иеп куйды, аннары икенче хатыны Сабир морза кызы Хөршидә дә Сафа Гәрәй иренә өлешенә чыккан байлыкка ризалыгын белдерде, Себер ягыннан килгән Жидегән атлы хатыны да бер дә исе китмәде, бүлөп биргән малын алды — барысы да сөйләшкәндәй баш иделәр, Сафа Гәрәй хан һәммәсе белән дә саубуллашты, изге теләкләр теләде, кияүгә чыгарга ризалыгын бирде. Каенаталарына исә алдан ук чаптарларын жибәргән иде — сөенче түгел, әмма чарасыздан кылынган эше иде.

Хатыннарны зурлап озаткач, Сафа Гәрәй хан атна буена дәүләт эшләре белән шөгыйльләнде. Ахыр, Казан каласының азамат ирләрен чакырып ике-өч көн буена киңәште. Жанғали хан Рәсәй хөкүмәтенә ясак-салым түләми башлаган иде инде, бу хәлне дәрәс дип раслады, киресенчә, тиздән кайбер калалардан, әйтик, Өскөйдән үзез салым жыя башларбыз, дип әйтеп куйды. Иң гажәбе шул булды, аның бу теләгән шәех Колшәриф һәм вәзир Нурғали яклап чыктылар.

Азамат егетләр һәм батыр меңбашлар таралгач, шәех Колшәрифне үз янында калдырып, Сафа Гәрәй хан Сөембикә турында сүз кузгатты, аннары Алатлар хакында. Имеш, нә кылабыз?

Сөембикә ханбикә вакытлыча утраудагы бакчасарай йортына күчкән иде, Сафа Гәрәй хан шунда йомышчысын жибәрде. Ләкин Сөембикә аны кабул итмәде. Кабан күле утравындагы өйгә Сафа Гәрәй хан үзе барырга булды. Сөембикә аңа шарт

куйган иде: миңа яучы кирәкми, мин сезгә ана канаты астыннан чыккан кыз түгел. Йомышчысы шул сүзләргә житкәргәч, Сафа Гәрәй ханның төмам отыры купты. Аның минуты-сәгатә белән Сөембикәне күрәсе, аны үзенеке итәсе килде.

Ләкин тәүгә хатасын кабатламаска булды, башта Сөембикәгә хат язды. Сөембикә исә ана: «Хансарай каршында минем көймәм торыр, шуңа утырып килерсең», — дип жавап бирде.

Сафа Гәрәй хан сарай каршында чынлап та зур булмаган жылкәнле көймә күрдә һәм йөрәгә мерт итеп куйды. Менә-менә көймәдән Сөембикә чыгар, чыгар да хансарайга таба күтәрелә башлар кебек иде. Ләкин ул белә иде, Сөембикә аның тарафына килмәячәк, ул аның тарафына барырга тиеш. Һәм ул барыр, бармый чарасы юк, чөнки төкәббер вә горур хатын аңа һәрчак адәм күтәралмастай шартлар куя, иң гажәбе, ул шартларны ул бик теләп үти килә иде. Хатыннарын куды. Йа хода, ул кудырды ич, ул?! Хәзер әнә үз янына барырга дөшә, хәтта көймәсен дә жибәргән. Ә бит әле никахлары да юк...

Көймәгә ул берүзе төште, жансакчыларына иярмәскә кушты. Көймәгә утыруы булды, ишкәкчеләр тибрәтеп кенә утрауга таба ишә башладылар. Калкурак жирдә куе агачлар арасында, әкияттәге солтан өйләрен хәтерләтеп, мәһабәт бина күренә. Шунда аның белән кавышасы хатын тора. Аны көтә булса кирәктер. Сафа Гәрәй хан аның белән кавышу өчен өч хатынын аерып жибәрде, өч каенатасыннан ваз кичте — үкенепләр куймагае. Тик күнел нигәдер бер дә үкенми, һаман аңа тартыла. Моңа кадәр гашыйк булуның ни икәннән белми иде ул, ирлек жегәре тансыкладымы, чираты житкән хатынына юнәлдә һәм женси нәфесен канәгатәләндәргәч кенә китте. Әмма ичмасам бер тапкыр да сөю-назлауда ихласлык күрмәде. Аны берни дә тартмады, бары тик ирлек нәфесе. Хатын-кыз аңа бары тик хатын-кыз булып калды — нәфесен канәгатәләндерүче, сәяси тормышында ниндидер терәк булчы. Бусы инде каенаталары аша кылынды. Һәрвакытта да уңышлы булмаса да, ярдәм итәргә тырыштылар — гаскәр беләнме, мал-акча беләнме... Хәзер ул хикмәтләр бетәрдер, каенаталары аңа кыен вакытта ярдәмгә ташланмаслар. Аның каравы аның бер каенатасы булды — Йосыф бәк, дала бөркетә. Йосыф бәкнең тиңе булмаган кызы аның хатыны булыр: гүзәллеге, акылы, гыйлемлеге белән ул аны беренче очрашуда ук таң калдырды һәм ул аңа гашыйк булды. Аны күз алдында тотып ятты, аны төшендә күрәп уяңды. Шунда төшендә: менә ничек адәм күңелен били вә әсир итә икән мәхәббәт дигән изге теләк.

Сафа Гәрәй бакалдыкка килеп туктаган көймәдән төште һәм, өй болдырында басып торган Сөембикәне күзеннән жибәрергә дә куркып, аңа таба күтәрелә башлады. Азамат ир буларак аның тәүгә тапкыр хатын-кызга табигый адәми затка хас булган гашыйк кеше күзә белән карады. Ул аяк астында жир тоймады, ул ашкынды, йөрәгә ярсынды, күңелә тулышты. Ул да аны ярата, болдырга чыгып ук көтә. Сөембикәнен өстендә атлас алтын төсендәгә халат, тормалы яка, башында берьякка кырын төшкән калфак, үзе елмая, үзе вак-вак адымнар белән аңа таба килә сыман. Киләме, әллә килгән кебек кенәме?

— Сөембикә, күгәрченем!

— Сафажан, Сафакаем, мин сине шундый көттем, шундый көттем!

Кочагына кереп эредеме, әллә гелән юкка чыктымы. Тоймады — тәне йомшак, жаны тылсымлы иде. Кулына күтәрәп алды, Сөембикә аның муенына сарылды, күзләренә карады, карады да күкрәгенә борынын төртте.

Йосыф бәкнең гүзәл кызы аның иркендә иде.

Күптән түгел Сөембикә «Ләйлә һәм Мәжнүн» китабын янә бер тапкыр укып чыкты. Һәм хәйран калды — китап аңа бөтенләй башка яктан тәәсир итте, чөнки ул дөнья күргән, ир кочагын татыган хатын-кыз иде инде. Моңа кадәр аның да күңелен берәү дә кузгата алмады, берәү дә төн йокыларын качыра алмады, ошбу азамат батыр килде дә барысын да челпәрәмә китерде. Ихтыяр көче каядыр юк булды, теләгә йөгәнсезләнде. Хатын-кыз хисе, хатын-кызга хас булган наз хисе бөтенләй башка сыйфат алды, моны ул тәне белән генә түгел, йөрәгә белән дә тойды. Аның тәнендә моңа кадәр йоклап яткан ят дип саналса да, һич тә ят булмаган тиле бер кушылу теләгә уяңды, ул шундый дөһшәтле гайрәт белән уяңды ки, дивана халәтенә калмагаем дип куркып киткәләде. Жабан күле утравындагы бакчасарай өендә ул үзен беренче тапкыр ихлас хатын-кыз итеп тойды һәм моның нә икәннән берәүгә дә

аңлата да, сөйләп тә бетерә алмавына инанды — аны тоярга гына була икән. Тиле вә ярсу мәхәббәте Сафа Гәрәй ханны да таң калдырды. Аның каршында ул оялды да, оялмады да, тартынды да, тартынмады да, ул мәле-сәле белән үзгәрде, әле тугарылып китте, әле бият кебек куырылып куйды, күзләрен йомып, коты алынып торды. Никахсыз ич, нә кыла ул. Гөнаһасын кая куяр?! Тик бит ул аны ярата. Димәк, ул гөнаһ кылмый, мәхәббәтенен саф булуын фәрештәләр күзәтеп-белеп торалар ич...

Иң әүвәл Сөембикәгә миңен күрмәсен дигән курку килде. Ул юри шул тирәләрен Сафа Гәрәйдән яшерде, азамат ир аны ояла дип белде. Юк, ул азамат ирдән оялмады, ләкин миңен күрсәтүдән дә коты алынып курыкты.

— Тиздән никах укытырбыз, туй итәрбез,— диде чалкан төшкән Сафа Гәрәй.

— Итәрбез, Сафажан. Тик зурдан купмыйча. Иң башта мәжлес жыеп, урыслар белән ике араны көйләргә кирәк. Тау ягына урыс дружиналары барымта артыннан барымта йөриләр. Кардәшебез чирмеш халкын тәмам кул асларына жыймакчылар.

— Мин аны туктатырмын! — диде катгый төстә Сафа Гәрәй хан.

— Без башта Мәскәүгә илчеләребез жибәрербез, Сафажан.

— Жибәрербез,— диде Сафа Гәрәй һәм торып утырды.— Алар миңа тынгылык бирмиләр икән, мин дә аларга тынгылык бирмәм.

— Шәех Колшәриф белән кинәшми берни дә кылма, Сафажан.

— Шулай итәрмен, Сөембикә. Тик башта никах укытыйк.

— Мин сиңа ышанам, Сафа жаным, син барысын да башкарып чыгарсың. Монның өчен синдә көч тә, гайрәт тә бар.— Аннары өстәп куйды:— Акыл да.

— Мин Азанилар белән Әшрәфиләрне килештердем. Ә менә Алатлар белән Шәрәкь фиркаләрен килештерә алмадым. Иллә Булат бәк Ширин мине яклап чыкты. Без аның белән килештек. Угланы Нурғали вәзирем булып калыр. Алатларның кайберләрен куарга туры килер, Сөембикә.

— Син — хан, син хәл дә ит. Тик кат койма. Алатлар арасында мөселманнар да бар.

— Кенәгинә Елена илчеләр жибәргәч, ди. Имеш, аның угланы Иванны мин атам итеп танырга тиеш. Йа аллам, бу урыс кайчан үз хәлен хәл итеп күрә белер икән. Биш-алты яшьлек олан кенәзнен угланы, имеш. Илчеләре Владимирдан чыкканнар, диләр, килсеннәр әле, мин аларга угланлыгымны күрсәтермен.

— Син аңарга үзең минем угланым дип жавап бирерсең, Сафажан һәм илчеләренә исән-имин кайтарып жибәрерсең.

— Килсеннәр әле, күз күрер,— диде Сафа Гәрәй хан гүзгәлә башлап.— Мин бүген моннан китмим. Мунча бармы?

— Мунча узган, өзер,— диде Сөембикә һәм азамат ирнен йон баскан күкрәгенә борынын төртте.

Руханилар башы шәех Колшәриф тамак кырды, диван-мәжлескә жыелган халык шым булды.

— Кичә кич белән Кабан күле утравында Жанғали ханның мәете табылды. Ханыбыз вафаттыр. Аны зурлап ханнар зиратына күмү зарур булыр. Казый Касим Жанғали ханны үтереп, кайдадыр саклаганнар дип бара. Бик ихтимал. Мәрхүмнен тәкъдире житкәндер. Рәнжемәсен, жиренә житкереп күмү мәслихәт булыр. Сафа Гәрәй хан, мәскәүлеләр бер дә Казанны кулдан ычкындырырга теләмиләр, илчеләр жибәргәннәр, бүген-иртәгә Арча капкасына килеп төртелерләр.

— Мин илчеләренә кабул итәрмен, Колшәриф хәзрәтләре,— диде эртерәк кенә Сафа Гәрәй.— Ләкин минем алдан Алатлар белән эшем бетерәсем килә.

— Бәкләрнен куштаннары, борын чөеп, бөөрләренә таянып сөйләшә торганнары: Кадыш бәк, Чура кебек бәкләр әллә кайчан Мәскәүдә Дума баярларына кереп, Казанга барымта йөрергә котыртып яталар. Үтенечләрен жиргә салып таптамасалар, тиздән Казан тарафына урыс гаскәре кузгалыр, анда инде урыстан игелек көтмә.

— Мин бу эшне казый Касимга йөкләдем инде, хәзрәтләре Колшәриф. Дошман көвемен Казанга кертергә ярдәм иткән һәммә кеше үз жөзасын алыр.

Мәжлескә жыелган халык чышын-пышын колактан-колакка сөйләшеп алдылар. Имеш, менә ичмасам хан, өздөрөп әйтә, кистөрөп жавабын бирә. Жангали бичарага-мы мәжлестә болай аяк вә арка терәп сөйләшү, кем авызыннан жай сүз чыгар дип көтеп торыр-торыр иде дә, бичара, иснәп утыра башлар иде. Сафа Гәрәйгә мәжлес-нең ышанычы арта төште. Сөйләшүе үк кодрәтле, төвәккәл иде. Чынлап та, Сафа Гәрәй ханның аяк терәп сөйләшерлегә дә бар иде — аның сугышчылары Сөләйман Кануниның янычарларынан бер дә ким түгелләр. Мәргәннәре очкан кошны атып ала, бер селтәнүдә кешене урталай яра торган батырлары бар, чапкан ат өстенә басып, дошман күкрәгенә сөңгә ташлап, бичараны диварга кадаклап куя торган баһадирлары да житәрлек. Атта йөрү мәсьәләсендә алар кебек житез, елгыр, үткер егетләргә, ай-һай, Казанда табып булыр микән. Булмас. Казанлылар гомер-гомергә сәүдә итәргә яраттылар, сугыш кырында орышу алар өчен ят нәрсә иде, хәзер дә әллә ни үзгәрмәгәннәрдер. Хак, Япанча атакай өйрәткән егетләргә мактыйлар. Ләкин алар Казанда тормыйлар, шагыйрь Мөхәммәдъяр утарында, диделәр. Кичә Сафа Гәрәй хан жиһангире Көнчакны зур булмаган гаскәре белән Мөхәммәдъяр утарына — Япанча атакай янына жибәрде, үзәра сөйләшеп, ничек вә кайчан урысларга яу йөрү хакында уртаклашырга һәм урыслар чирмеш жирләренә яу килгәндә аларны кай тарафларда каршы алырга. Мәжлескә шул хакта сөйләгәч, Казан куштаннары борсаланып алдылар, кан коюны, орыш-кырышны бер дә өнәмәгән морзалар яңа гына, кичәле-бүгенле генә пайтәхеткә утырган Сафа Гәрәй хан белән киешмәүләрен белдерергә теләсәләр дә, берәүсә дә күтәрелеп сүз ката алмады, чөнки гадәттәгечә гайрәтләргә житмәде, хәтта хәзрәтләргә Колшәриф тә дәшмәс булды. Дин-шәригать дип лаф орган, дөнъяның барышын бары тик шунда гына күргән, ходаның жәһаләт кулы барысына да житәр әле дип кул кушырып утырган хәзрәтләргә дә фәлсәфә-хикмәт гыйлемнәреннән аерылып, сәяси тормыш учагына кереп бара иде. Шәех Колшәриф тә мөридләрен Япанча атакайга биреп, орыш һөнәренә өйрәтеп кайтарды, хәтта мәхәллә халкын да кылыч белән селтәнергә өйрәтергә кирәк дигән фикерләргә өйрәткәндә. Казан тәхетә әледән-әле фетнә-бозык-лыкка йөз тоткан урыс кулына күчеп, әле шәрек кулына кайтып халыкны куркуга салган иде, ачыктан-ачык хыянәт итү, бер-берсен сату, яманлыктар кылу чарасыз хәлгә әверелеп бара. Шунның өчен Колшәриф хәзрәтләргә мәчетләрдә вә мәжлесләрдә сөйләгән вәгазьләргә, үгет-нәсихәтләргә татулык, сабырлык турында барса да, ахыр чиктә, нияте мөселман халкына тугъры булып калу иде. Ошбу юлда тырышып хезмәт иткән һәр мөселман илен генә түгел, кылыч тотып гайлә-күршеләрен дә саклар дип әйтә килде. «Хаклык өстен чыгар, жаһилләргә-наданнар рисвай кылыныр һәм хөкем ителер», — дип изгә сүзләргә мәжлестә яңа бер кабатлады.

Сафа Гәрәй хан казанлыларны элек гә аңлап житкөрмәгән иде, әле дә тәгаен нә теләүләрен аңлап житкөрмәде, мәгәр Колшәриф хәзрәтләргә тел төбенә төшенде бугай: яу киләләр икән, илне тел белән генә түгел, корал белән дә сакларга. Ләкин бу хәлдә Сафа Гәрәй ханның үз фикере бар иде: дошманның ил-жиренә басып кергәнә көтмә, ә кайчак үзәң дә аның жирләренә көтмәгәндә барымта йөр. Көчләр тәңгәл булганда гына тынычлык шәме сүнми янар, дигәннәр Сорынлылар.

— Хәзрәтләргә Колшәриф, хәтерем ялгышмаса, сез миңа Тау ягы сәүдәгәрләрен Өскөй юлбасарлары талаганнар дип өйткән иденез?

Пайтәхеттә утыручы Сафа Гәрәй ханга әүвәл шәех Колшәриф шикләнебрәк карады. Әйе, булды андый хәл, хәтта шулай дип, күзенә карап өйтте. Тик бүген ни өйтергә исәбе ике атна да пайтәхеттә утырмаган ханның? Яу йөрергә исәбе юктыр бит?

— Булды андый хәл, хан, булды.

— Мин иртәгә үк шул тарафка яу кузгалам. Кала түрәләренә шарт куярмын: йә юлбасарларны тотып бирәләр, йә калаларына ут салабыз.

— Сөбханалла, ханиям, бер көндә гаскәр жыю мөмкин хәлме?

— Миңа гаскәр жыясы түгел, минекеләр жыелган — диде Сафа Гәрәй хан төкәббер генә. — Бер жайдан мәскәүлеләргә дә кисәтү булыр — Тау ягына яу йөр-мәсеннәр. Юныс бәк, гаскәргә әзерме?

— Әзер, хан, бүген үк кузгала алабыз.

— Хәл кылдык, жәмәгать. Иртәгә иртән кузгалабыз. Хушыгыз.

Мәжлес таралды, шәех Колшәриф белән вәзир Нурғали хан янында калдылар.

— Азык-төлекне олау белән озатырбызмы, хан? — диде Нургали вәзир.

— Азык-төлек һәр сугышчының үз кулында. Хушыгыз.

Бу инде сездә китегез, дигәнне аңлата иде, вәзир белән шәех әкерен генә тордылар да тәхет ягыннан чыгып киттеләр.

— Шәех! — дип дәште Сафа Гәрәй хан. — Никахым яудан кайткач укырсыз.

— Шәүкәтле ханиям, барысы да сезнең ихтиярыгызда...

* * *

Көтмәгәндә бакчасарайга Жәмилә белән Искәндәр килеп төштеләр, берәздән Мөхәммәдъяр килеп керде. Сөембикә куанып бетә алмады, каравыш кызларга аш хәзерләргә кушты, ә үзе кунакларны бакчага алып чыкты. Ошбу өйне ана мәрхүм Жангали салып биргән иде. Үзе ул бире таба бик сирәк килде, ә менә Сөембикә ике катлы агач өйне, болдырлап суктырылган өске катны яратты һәм күп очракта шунда югалды. Хезмәтчеләргә, каравышларга аерым өй салынган, арытабарак, күл буенда диарлек мунча, ә утрауның уң ягында бакалдак. Көймәне дә мәрхүм Жангали хан бүләк иткән иде. Кичә ул шушы өйдә Сафа Гәрәй ханны кабул итте. Һәм гел холкы-фигыле үзгәрдә, хәтта тавышында ниндидер ягымлылык галәмәтләре бар иде. Ни сәбәпледер Жәмилә аны күрдә дә битләрен биткә куюга:

— Сөембикә, син бәхетле?! — дип сорады. Сөембикә чак кына елап жибәрмәде, күзләре мөлдәрәп яшь белән тулды. Һәм ахирәтенә:

— Мин бик тә, бик тә бәхетле, ахирәтем, — диде.

Арыганчы көзгә агачлар арасында йөрделәр, Искәндәр кулына таяк тоткан килеш гөмбә карады. Мөхәммәдъяр исә хатын-кыз янына барырга кыймыйча (ахирәтләр серләшәләр иде), яфраклары тын гына коелган агачларга кагыла-сугыла, үзалдына сөйләнәп, илһамланып торды.

Кич белән ут алгач, өйгә керделәр. Табын хәстәрләнгән иде инде, бик озак табын янында сөйләшә-сөйләшә ашадылар, эчтеләр, мәзәкләр әйтештеләр. Шуннан Искәндәр Аллаһы тәгалә хатын-кызы, ир-атмы, дигән әңгәмә башлады.

— Минемчә, Аллаһы тәгалә хатын-кыз да түгел, ир-ат та түгел, — диде Мөхәммәдъяр.

— Юк инде, — дип әңгәмәгә кушылып китте Жәмилә. — Аллаһы тәгалә хатын-кыз.

— Ни өчен?

— Хатын-кызлар булмаса, ир-атлар да булмас иде, — диде Мөхәммәдъяр. Ул шаярта иде. Ләкин Жәмилә бу бәхәскә бик житди килде.

— Аллаһы тәгалә ике затлы, ягъни хатын-кыз да, ир-ат та, — диде ул катгый төстә. — Ә сез, Мөхәммәдъяр хәзрәтләре, шаяртмагыз, Искәндәр житди нәрсә башлады.

— Ярый, мин Жәмилә туташ белән килешәм, — диде Искәндәр. — Аллаһы тәгалә хатын-кыз да түгел, ир-ат та түгел. Ике затлы. Ә менә башта кемне ясый ул, Адәмнәме, Һаванымы?

— Менә монысы бәхәсле әйбер, — диде Мөхәммәдъяр. — Чынлап та, кемне ясый микән? Бит ул хакта әллә кайчан әйтелгән — Адәмне.

— Минемчә, — дип башлый һәм мөһим дәрәҗәдә үзенә жәлеп итеп Искәндәр. — Хатын-кыз Һава Адәм кабыргасыннан ясала. Борынгы грекларда ул Зевс башыннан туа, тагын да арырак баксак, хатын-кыз дингез күбегеннән барлыкка килгән, имеш. Ләкин мин боларның барысын да шиккә куям. Миңа калса, Һаваны Аллаһы тәгалә әүвәл ясагандыр. Балчык кул астында. Ясый һәм жан бирә, ягъни жан индерә. Адәми затка охшаганмы Аллаһы тәгалә? Охшаган. Ни өчен? Чөнки Инжилне ирләр яза, борынгы грекларда да Алланы, ягъни Зевсны ирләр уйлап таба. Миңа калса, балчыктан әвәләгәч тә Адәм баласына Аллаһы тәгалә әйткәндер: буталып йөрмә әле аяк астымда. Үзгә иш кирәк икән, бер кабырганы суырып ал да яныңа сал, иртән уянуыңа ишәң булыр. Бер кабырга хатын-кыз өчен кызганычмы, Адәм суырып ала да янәшәсенә сала. Әнә шуннан без, ягъни ир-атлар һәм сез, хатын-кызлар. Тик мин башкачарак уйлыйм. Аллаһы тәгалә рөхсәт биргәч, Һава озын көннәр буена үзгә иш ясый. Нигәдер Һавага ир-атның күкрәкләре ошамый. Ул аны ничектә үзгә охшатмаса тырыша. Күкрәкләр куя — кушылалар, куя — кушылалар.

Шуннан соң ул аларны, үзенекенә охшамасын дип булса кирәк, аска төшерә, ә кушылмасыннар өчен бер кабыргасын ала да ике арага кыстырып куя. Әнә шул кабырганы хатын-кыз гомер буена үзенә кайтарырга тырыша, ләкин кайтарып ала алмый. Чөнки бер биргән нәрсәне кайтарып алмыйлар.

Көлештеләр. Шуннан соң нәүбәт Мөхәммәдъярга житте. Хатын-кызлар икә-үләп аңардан шигырь сөйләвен үтенә башладылар.

Ләкин көтмәгәндә Мөхәммәдъярның шигырен Искәндәр укырга тотынды.

Сабыр бабын кылам сезгә бәян,
Сабыр итеңез барча эштә һәр заман.
Сабыр кылмак иргә бирер хуш һөнәр,
Сабыр кылган кешене Тәңре үгөр.

— Бәрәкалла, Искәндәр әфәнде, минем шигырьләрем яттан беләсез?

— Гашыйк кеше эчрә сабыр кылсаң, и газиз,

Тамчы тамчыга охшар улыр и тигез,— дип Искәндәр сүзен тәмамлады. Кул чаптылар. Янә Мөхәммәдъярга текәлделәр.

Ачык йөзәң берләң безне алдамадың,
Сүнгән күңлем балкып калды, әһ, күрмәдең.
Татар халкы — һәр мәслиме сине сөяр,
Күзе төшкән саен сафлык вә гүзәллек тояр.
Әсир иттең бер килүдә шагыйрь күңлен,
Белмим жанган гыйшкым кайчан сүрелер.
Ни галәмәт кылар иде туймас нәфсем,
Галәм кылып, хода бирсә ярсу хиссем.

Мөхәммәдъяр укып бирде һәм ни сәбәпледер Жәмиләгә карап торды. Сөембикә ахирәтенәң үрелеп кулын кысты. Аның шагыйрьдән көткән тәэсире расланды, азамат егет түгел, яше илгә якынлашып килә, әмма йөрөгә тулы ялкын вә дөрттер. Аннары ул Жәмиләгә гашыйк. Жәмилә дөшмәдә, башын иеп утыра бирде, берәүгә дә күтәрелеп карарга базмады.

Каравыш кыз керде, ханбикәгә карады.

— Ни бар, Гөлжамал?

— Сафа Гәрәй хан Өскөйгә яу киткән.

— Кем әйтте?

— Ат караучы Садыйк.

— Керсен әле бире,— диде Сөембикә.

Билән бау белән кысып бәйләгән, тезенә житәр-житмәс сырма кигән ат караучы Садыйк керде. Садыйк ат караучы да, хансарай белән ике арада хат йөртүче дә иде.

— Хат калдырганмы әллә?

— Юк, ханбикә, телдән генә әйтергә кушты. Мин тиздән кайтырмын, кайгырмасын диде.

— Ярый, бар китегез.

— Кичә бу хакта мәжлес хәл иткән,— диде Искәндәр.

— Нигә соң миңа әйтмәдең, мөгаллимем?

— Ул барыбер тыңламас иде, ханбикә. Урыслардан үч алырга ант иткән булган, диделәр.

— Әжәре тотар дип курыккандыр. Азамат егет ант иттеме — үтәми калмый,— диде Мөхәммәдъяр.— Изгегә юрыйк, ханбикә.

— Хансарайга кайтыйк, тәхет буш тормасын,— диде Сөембикә һәм каудар-ланыбрак күтәрелде, жыена да башлады.

(Дәвам бар.)

Интербизнес

Международный банк «Восток» служит людям



В представлении многих людей банк — это «сундук» для хранения денег. Рынок поставил перед банками задачу реанимировать экономику страны, сделать банки орудием в борьбе с застоем, с кризисом в народном хозяйстве.

Преимущество банка «Восток», центральное правление которого находится в Уфе, заключается в том, что он одним из первых в стране вышел на старт. В такую кремнистую дорогу мог отправиться только смелый, масштабно и оригинально мыслящий человек. Им стал председатель правления банка, молодой врач-реаниматор Рафис Кадыров. Это о таких, как он, предпринимателях новой волны, солидный американский журнал «Форчун» сказал, что они рушат любые стереотипы и назвал его в числе 50 знаменитых предпринимателей года.

Так вот, на этот раз Р. Кадыров взвалил на свои плечи более тяжелую ношу: вернуть к жизни корчащуюся в конвульсиях затянувшейся агонии экономику республики. Нашел друзей-единомышленников, по крохам собрали они небогатый стартовый капитал, необходимый для официальной регистрации и начала «дела», основали коммерческий банк «Восток». И было у «отцов-учредителей» на счету... 50 тысяч рублей. Свершилось это событие 4 года назад.

Но уже с первых шагов «Восток» вошел в финансовую систему Башкортостана, потом страны, а теперь уже и в мировую экономическую табель как явление неординарное, вобравшее передовые достижения лучших банков мира.

Основная задача «Востока» — сделать все для стабилизации экономики Башкортостана, охватить 50% ее кредитного рынка. Р. Ф. Кадыров планирует вложить в экономику Башкирии в ближайшее время 3—5 млрд. рублей, имея в виду ее полное преобразование. Это под силу банку, пайщиками которого являются 7 тысяч предприятий страны. В банке трудятся высокопрофессиональные специалисты, многие из которых прошли стажировку в ОКОбанке, в Финляндии и фирме «Бюль» во Франции.

Детально скоординированная по всем направлениям работа позволила «Востоку» прочно утвердиться в первой двадцатке среди более 3 тысяч банков СНГ. Его 27 филиалов расположены в таких экономически развитых регионах, как Владивосток, Новосибирск, Уфа, Калининград, Харьков, Ровно, 36 филиалов открыты на территории Башкортостана.

Более 250 млн. рублей уставного фонда, около 5 млрд. рублей кредитных ресурсов, свыше 4 млрд. рублей кредитных вложений обеспечивают банку экономическую устойчивость, создают определенную гарантию в условиях царящей в стране инфляции, могут послужить надежным щитом от гиперинфляции, грозящей нам в этот сложный переходный период становления рыночных отношений.

Убедительным подтверждением этому является акция, проведенная «Востоком», когда Госбанк в марте минувшего года объявил о сорокапроцентной компенсации вкладов населения, которая осуществлялась за счет госбюджета. Коммерческому же банку мероприятие тогдашнего премьера В. Павлова могло нанести серьезный удар.

Однако бережное отношение к вкладам населения привело к единственно верному решению: осуществить такую же компенсацию за счет своей прибыли. И хотя эта мера вылилась в весьма солидную сумму — 8 млн. рублей, банк осуществил ее. При этом компенсация в 49% была осуществлена сразу, в один прием, а не растянулась на два года, как в Сбербанке. В целях защиты населения от гиперинфляции в январе 1992 года банк увеличил процентные ставки по вкладам населения и они составили 12% в январе, в феврале они уже возросли до 15%, в ноябре составят 60%.

Укрепляются международные позиции «Востока». Уже сейчас он имеет обширные корреспондентские связи с крупными банками в Цюрихе, Кельне, Хельсинки, Хьюстоне, Тель-Авиве. Совместно с Тайванем создается международный банк с уставным фондом 5,5 млрд. долларов. С развитием зон свободного экономического развития на Дальнем Востоке, Сахалине, Калининградской области, где функционируют филиалы «Востока», эти международные связи будут расширяться и совершенствоваться.

В июне Р. Ф. Кадыров вернулся из Турции, где достигнуто соглашение об открытии представительства банка «Восток» в Стамбуле. Под офис выделил помещение один из крупнейших банков Турции «Иш-банк». Достигнуто соглашение на обучение группы стажеров-банкиров из Детского банка «Восток» в Стамбульском университете.

Совершенно особенное, без преувеличений — истинно сыновнее отношение у «Востока» и председателя правления банка Рафиса Фаизовича Кадырова к своей «малой Родине» — Башкортостану. Основная задача, которую он решает практически, на деле уже сейчас, — экономическое, социальное и культурное возрождение республики путем создания оптимальных финансовых условий деятельности всех отраслей хозяйства.

Значительное место занимают акции, направленные на благотворительную помощь и спонсорство. За три года на эти благородные цели банком было направлено свыше 6 млн. рублей. Это улучшение экологической обстановки в Башкортостане, в частности на ликвидацию последствий фенольной трагедии в Уфе и ее последствий банк выделил 714 тысяч рублей. Строительство детдомов семейного типа, на которое было выделено 200 тысяч рублей, помощь ветеранам войны и труда, малоимущим семьям. 3 млн. руб. банк «Восток» пожертвовал на оздоровление экологической обстановки, восстановление Казанско-Богородской церкви. В круг внимания и забот входят строительство объектов социально-бытового назначения, возрождение физкультуры и спорта, оказание помощи больницам, школам.

У банка «Восток» — большие и четкие перспективы. Для того, чтобы осуществить задуманное, нужно внедрить новые банковские технологии, безналичный расчет с применением пластиковых карточек «Еврокард-Мастеркард», создать спутниковую систему связи, подготовить новое поколение экономистов и финансистов через Детский банк «Восток» и многое другое.

День за днем банк «Восток» ведет честную и бескомпромиссную борьбу за место под солнцем. Порой он перешагивал через грань человеческих возможностей и тем самым зарабатывал международный авторитет.





ТӨРЕК ТЕЛЕ ДӘРЕСЛӘРЕ



(ӨЧЕНЧЕ ДӘРЕС)

ÜCÜNCÜ DERS

Икенче дәрестә бирелгән текстта хәзерге заман формалары бар иде. Isinizi beğeniyor musunuz? «Эшегезне яратасызмы?» Ben çocukları seviyorum. «Мин балаларны яратам».

Хәзерге заманның бу төре сөйләп торган чак белән бер үк вакытта үткән яки берәз дәвамлырак булган эш яки хәлләрне белдерә.

Хәзерге заманның кушымчасы—уог. Ул калын төрдә генә була һәм нечкә сузыклы сүзләргә дә, калын сузыклы сүзләргә дә шул төрдә кушыла:

1. Бу кушымча нигезе и, ү авазларына беткән фигыльләргә турыдан-туры кушыла;

2. а, е сузыкларына беткән фигыльләрдә бу сузыклар,—уог кушымчасы алдынан тараеп, и, і рәвешендә әйтелә һәм языла: başla + uog = başlıyor, dinle + uog = dinliyor.

Хәзерге заманга,—уог кушымчасына ярашып, һәрвакыт калын һәм иренле сузыклардан торган зат кушымчалары ялгана.

1. Oku-mak

Ben oku-yor-um
Sen oku-yor-sun
O oku-yor
Biz oku-yor-uz
Siz oku-yor-sunuz
Onlar oku-yor-lar

2. Başla-mak

Ben başlı-yor-um
Sen başlı-yor-sun
O başlı-yor
Biz başlı-yor-uz
Siz başlı-yor-sunuz
Onlar başlı-yor-lar

Yürü-mek

yürü-yor-um
yürü-yor-sun
yürü-yor
yürü-yor-uz
yürü-yor-sunuz
yürü-yor-lar

Dinle-mek

dinli-yor-um
dinli-yor-sun
dinli-yor
dinli-yor-uz
dinli-yor-sunuz
dinli-yor-lar

3. Тартыкка тәмамланган һәм иренсез сузыклардан торган нигезләргә — уог алдыннан *ı, i*, иренле сузыклардан торган нигез булса, *u, ü* авазлары өстәлә: *yaz-mak — yaz-ı-yor, gel-mek — gel-i-yor, otur-mak — otur-u-yor, götür-mek — götür-ü-yor.*

Yaz-mak

Ben yaz-ı-yor-um
Sen yaz-ı-yor-sun
O yaz-ı-yor
Biz yaz-ı-yor-uz
Siz yaz-ı-yor-sunuz
Onlar yaz-ı-yor-lar

Götür-mek

götür-ü-yor-um
götür-ü-yor-sun
götür-ü-yor
götür-ü-yor-uz
götür-ü-yor-sunuz
götür-ü-yor-lar

Басым — уог кушымчасы алдындагы ижеккә төшә; III зат күплектә — *lar* кушымчасына өстәмә басым төшә.

al-mak — alı-yor, alı-yor-sun, alı-yor...
gel-mek — gelı-yor-um, gelı-yor-sun, gelı-yor...
oku-mak — okú-yor-um, okú-yor-sun, okú-yor-...
dön-mek — dönü-yor-um, dönü-yor-sun, dönü-yor-...
Onlar okúyorlar; onlar dönüyorlar.

4. Юклык төренен ясалышы да югарыдагы кагыйдәләргә буйсына. Басым, татарчадагы кебек, юклык кушымчасы алдында килгән ижеккә төшә: *al-mak, al-ma + uog = álmiuog; gez-mek, gez-me + uog = gézmiuog.*

Иренле сузыклардан торган фигылләрде юклык кушымчасы ирен гармониясенә буйсына: барлыкта *konusuoyog*, юклыкта *konus-ma-yog = konus-miuyog*; барлыкта *olu-yog*, юклыкта *ol-ma-yog = olmuyog*; барлыкта *görü-yog*, юклыкта *gör-me-yog = görmüoyog.*

Oku-ma-mak

Ben okumuyorum
Sen okumuyorsun
O okumuyor
Biz okumuyoruz
Siz okumuyorsunuz
Onlar okunuyorlar

Dön-me-mek

dönmüyorum
dönmüyorsun
dönmüyor
dönmüyoruz
dönmüyorsunuz
dönmüyorlar

Күнегү: Жөмлөләрнә укыгыз. Тәржемә итегез һәм күчереп языгыз. Хәзерге заман хикәя фигыл астына сызыгыз, әйтелешенә һәм язылышына игътибар итегез.

- | | |
|--------------------------------------|--|
| — Kâmil ne yapıyor? | — Mektup yazıyor. |
| — O kime mektur yazıyor? | — Galiba Aliye. |
| — Ali Samsundamı? | — Son zamanda o Mersinde bulunuyor. |
| — Ali orada ne yapıyor? | — Bir atelyede çalışıyor. |
| — Ali İstanbula ne zaman geliyor? | — Bilmiyorum. |
| — Siz ne yapıyorsunuz? | — Konuşuyoruz. |
| — Çocuklar ne yapıyorlar? | — Bahçede oynıyorlar. |
| — Onlar ne zaman işe başlıyor(lar)? | — Yarın erkende işe başlıyorlar. |
| — Sen çocukları nereye götürüyorsun? | — Çocuklarımı bahçeye götürüyorum. |
| — Siz bugün çalışıyor musunuz? | — Hayır, çalışmıyoruz, çünkü bugün bayram. |
| — Sen köye gitmek istiyor musun? | Evet, annemle beraber köye gitmek istiyoruz. |

Күнегү. Susmak, demek, yemek, gülmek, karamak, sormak, beklemek фигуралары хәзерге заманга куеп, барлыкта һәм юклыкта зат белән төрләнделергез. Demek, yemek кебек фигураларда е авазы тараеп i' гә әйләнә: di-yor, yi-yor.

MISAFIR GELDI

(İkinci ders teki metnin devamı)

Inge — Ülkü hanım, çay mı, kahve mi içersiniz?

Ülkü — Zahmet ekmeyin, fazla oturmak istemiyorum zaten.

Inge — Rica ederim.

Ülkü — Öyleyse kahve olsun.

Inge — Sade mi şekerli mi?

Ülkü — Orta şekerli.

Inge — Erdoğan, sen ne içersin?

Erdoğan — Ben de kahve içeyim. Az şekerli olsun. Inge kanve pişirmek için mutfığa gidiyor.

Erdoğan — Sigara içer misiniz?

Ülkü — Teşekkür ederim, bıraktım. Erdoğan Bey, aslında ben bir iş için geldim. Daha doğrusu, size bir angaryam var.

Erdoğan — Eştäğfurullah, buyurun.

Ülkü — İki hafta sonra izne gizmek istiyorum. Evvelki gün de bir mektup aldım, birtakım siparişler var içinde. Neler, neler... Sormayın! Dün bir sürü öteberi aldım. Biliyorsunuz, almamak, götürmemek olmuyor.

O arada Inge kahveyle dönüyor.

(Devamı var)

ТӨРЕК ТЕЛЕНДӘ КИЛЕШ БЕЛӘН ТӨРЛӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕГЕ

Иялек килеше Ahmedin babasi Mersinden döndümü? Yolcuların çoğu trenle gitti. Dağın tepesi uzaktan görünüyor. Yangının sebebi belli değil. Okulun müdürü bizim tanıdığımız. Çocuğun ayakları üşümüş. Paranın yarısını arkadaşına vermek lâzım. Mustafanın küçük kardeşi bu sene okula gidecek. Bahçenin bekçisi kimdir? Sen konunun dışına çıktın. Gürültünün gücü.

Иялек килеше татарча —ның,—нең кушымчасы белән белдерелә; төрек телендә тартыкларга беткән сүзләргә -in, -in, un, ün кушымчасы ялгана: Ahme(t)d-in, Yolcular-in, dağ-in, yangın-in, okul-un; сузыкка беткән сүзләргә -nin, -nin, -nun, -nün ялгана: Mustafa-nın, para-nın, bahçe-nin, konu-nun, gürültü-nün.

Юнәлеш килеше Erol ile Aylâ sinemya gitti. Ülkü Türkdanişа gitti. Ben Erdoğan beylere uğradım. İki hafta sonra iz(i)ne gideceğim. Biz derse geldik. O Türkiyeye dönüyor.

Татар телендәге юнәлеш килеше кушымчасы —га,—гә,—ка,—кә урынына төрек телендә -а, -е кушымчасы кулланыла: derse geldik «дәрәскә килдек», Türkdanişа gitti «Тюркданышка китте». İzne(izine) gideceğim «ялга (отпускка) китчәкмен: Бу кушымча тартык авазларга төмамланган нигезләргә кушыла. Сузык авазларга беткән сүзләргә бу кушымча ялганганда, ике сузык арасында у авазы барлыкка килә: Sinemaya gitti «Кинога китте», Türkiyeye dönüyor «Төркиягә кайтмый».

Төшем килеше Lütfen şu kitabı Aliye veriniz. Öğretmen çocukları bekliyor. Kimi arıyorsun, beni mi? Bulutlar göğü kaplıyor, çoktanberi güneşi ve ayı görmüyoruz. Ferit kapıyı aç, çocuk içeri girsin. Lâmbayı söndürme, ben daha uyuyorum. Acaba Reşit niçin parayı vermiyor? Tatlı suyu içer misiniz?

Мисаллардан күренә: төшем килеше татар телендә —ны,—не кушымчасы белән белдерелсә, төрекчә -ı, -i, u, -ü кушымчасы кулланыла: kitabı, kimi, beni, güneşi, göğü. Сузыкка беткән сүзләргә ялганганда, ике сузык арасында у барлыкка килә. (Бу авазны дәрәс укыгыз): kapıyı, lâmbayı, suyu.

Татар телендәге кебек, төрекчә дә тәмамлык (объектны белдерүче сүз) баш килештә дә була ала: Hasan çay içiyor. Mustafa kitap okuyor. Cemile şarkı söylüyor. Siz nereren kundura alıyorsunuz?

Димәк, татар телендә тартык аваздан башланган өч килеш кушымчасы — иялек, юнәлеш һәм төшем: -ның, -нең; -га, -гә, -ка, -кә; -кә; -ны, -не төрек телендә сузык аваздан башланалар: -ı, -i, -u, -ü; -а, -е; -ın, -in, -un, -ün. Киң сузыклы (а, е) кушымчалар ике төрле, (калын һәм нечкә), тар сузыклы кушымчалар дүрт варианты була (калын һәм нечкә, иренле һәм иренсез). Калган килешләрдә аерма юк, тик чыгыш килеш кушымчасы борын ассимиляциясенә бирешми: Казаннан түгел Kazandan, миннән түгел, benden.

КИЛЕШ БЕЛӘН ТӨРЛӘНҮ ҮРНӘГЕ

yaz	sonuç	kahve	çam
yazın	sonuçun	kahvenin	çamın
yaza	sonuça	kahveye	çama
yazı	sonuçı	kahveyi	çamı
yazdan	sonuçtan	kahveden	çamdan
yazda	sonuçta	kahvede	çamda

Искәрмә: Игътибар итеgez! Sonuç «нәтижә» сүзенә ахырында килгән с тартыгы иялек, юнәлеш, төшем килешләрендә, ике сузык арасына туры килеп, үзенә яңгырау парына с авазына күчкән.

Төрөк телендә кайбер саңгырау тартыклар ике сузык арасында яңгыраулашалар: ç > c, p > b, k > ğ, t > d.

ç — c: sonuç — sonucu, ağaç — ağacı (onun ağacı), ләкин
suç — suçu (onun suçu)

p — b: kitap — kitabı, mektup — mektuba yazdım (хатка яздым)
kap — kabı (савыты), ayakkağı (аяк киеме), ләкин
kap (плащ) — onun kapağı
tap (көч, кодрәт) — onun tabı, ләкин
top (туп, пушка) — onun topu.

k — ğ: gök — göğü, kulak — kulağı, sokak — sokağı.

t — d: tat — tadı, söğüt — söğüdü (талы), ләкин
adet — adeti, kat — katı.

Күнегү: Түбәндәге сүзләргә килеш белән төрләндерегез (Сүзнә тартык-камы, сузыккамы бетүенә, нечкә яки калын, иренле яки иренсез сузыклардан торына игътибар итеgez): bağ, ev, kapı, kuzu, komutan, gemi, bahçe, köprü, güc (gücü).

«Төрөкчә-русча», «Русча-төрөкчә» сүзлекләргә табып булмаганга («Төрөкчә-татарча» сүзлекләргә исә гомумән эшләнмәгән), дәрестә очраган яңа сүзләргә жыеп, ахырдан сүзлек итеп биреп барырга уйладык. Дәрәс барышында жиңел аңлашыла торган жөмлөләр, яңа сүзләр тәржемә ителми: аларны сүзлектән карап эшләргә кирәк. Сүзлек өчен махсус дәфтәр тоту уңай булып. Битләрен төрөк алифбасы тәртибендә язылган хәрәфләр белән билгеләп куегыз һәм шул дәфтәргә дәрәснә сүзлеген күчәрә барыгыз.

SÖZLÜK

acaba — шулай микән, (әллә) чынлапмы	galiba — ихтимал, мөгаен
angarya — мәжбүри эш	gezmek — гизү
aramak — эзләү	gök — күк
aslinda — асылда, дәресең әйткәндә	görmek — күрү
ayakkabı — аяк киеме	götürmek — алып китү, илтү, алып бару
bekiçi — сакчы	guç(cü) — көч
beklemek — көтү	günes — кояш
belli — билгеле, ачык	gürültü — шау-шу, тавыш, гөрелте
bey — бәй, әфәнде	kahve — кофе
bırakmak — калдыру, ташлау	kap(bı) — савыт
birzürü — күп («бер көтү»)	kap(pı) — плащ
birtakım — берничә, бер рәт	karamak — каплау, ябу
bizim — безнең	karı — ишек
bulmak — табу (находить)	konu — тема: Konunun dışına çıkmak — тема-
bulunmak — (берәр жирдә) булу (находиться)	дан читкә китү
çoğu — күбе, күбесе	konuşmak — сөйләшү
çoktanberi — күптәннән	kundura — аяк киеме
daha — тагы, тагын да, әле	kuzu — бәрән, бәти, кузы
demek — дию, дияргә	küçük — кечкенә
dinlemek — тыңлау	istemek — теләү
doğrusu — дәресе	izin — отпуск
dün — кичә	lâzim — кирәк, лязем
erkenden — иртәннән	lütfe — зинһар өчен
fazla — артык, daha fazla — тагы да күбрәк	mektup — хат
hafta — атна	metin — текст
niçin — ни өчен	mutfak — кухня
olmak — булу	sonuç — нәтижә
orada — анда	sormak — сорау
öteberi — тегесе-монысы, төрле нәрсәләр	söndürmek — сүндерү
para — акча	susmak — дәшмәү
pisirmek — пешерү	sarki söylemek — жырлау
rica etmek — сорау, үтенү	tap(bı) — көч, кодрәт
sade — гади, тыйнак	tat(dı) — тәм
sade kahve — шикәрсез кофе	tepe — түбә, dağın tepesi — тау башы
sene — ел	top(pu) — туп, пушка
sigara içmek — сигара тарту	uğramak — кереп чыгу, сугылу
sinema — кино	uyumak — йоклау
sipariş — заказ	uzak — ерак
sokak — урам	yarısı — яртысы
sonra — соңыннан;	yemek — ашау
bir saat sonra — бер сәгатьтән соң.	yolcu — юлчы
	zahmet etmek — борчылу
	zaten — гомумән, асылда, нигездә, чынында.

(Дәвамь бар.)

ДИЛӘРӘ ТУМАШЕВА,
академик.



«МИРАС» ПОЧТАСЫ



Мөхтәрәм редакция!

Бу көннәрдә Фәнил Мансуров миңа зур бәйрәм бүлек итте: «Мирас» журналының барлык саннарын биреп, тоташ укырга, сусаганда салкын чишмә суын эчкәндәй ләззәтләнәргә мөмкинчелек ачты, — элек мин «Мирас»ның кайбер китаплары белән генә таныш идем. Гажәп журнал! Халкыбыз мәдәниятендә, аның рухи дөньясында, һичшиксез, мактаулы урын алачак ул (алды да инде!). Журнал зинһәннәренә элек укырга насыйп булмаган искиткеч кызыклы материаллар белән баета, үткәннәргә һәм киләчәк тормышыбызга күзләребезне ача. Мин гомерем бие диярлек матбугат тирәсендә эшләдем, шуңа да һич икеләнмичә өйтә алам: журналыгызның һәр саны акыллы, галим, оста куллы белгечләр тарафыннан тудырыла һәм чын-чыннан ялкынлы иҗат җимешә булып тора. Ак юл сиңа, «Мирас»!

Яңадан яңа иҗади уңышлар шатлыгы теләп, сәлам белән

Т. ТАҢИРОВ (Т. Ахунзянов)
13.09.92 г. Уфа шәһәре.

* * *

Мөхтәрәм редакция!

Сезнең искиткеч гүзәл, гадәттән тыш кызыклы «Мирас» журналын бик яратып укыйм. Санкт-Петербургтагы татар даирәсендә ул бик тиз танылып өлгерде. Ләкин, кадерле дуслар, кызганычка күрә Санкт-Петербургта туган телне беләп бетермәүче татарлар төркеме хасил булды. Бу хәл бигрәк төяшләр арасында күзәтелә. Шуңа күрә алар туган теләбезгә, мәдәниятебезгә бик омтылсалар да, алар белән якыннан аралашыргатанышырга теләсәләр дә, бу олы бөхеттән мөхрүм ителгәннәр. Без, шул исәптән мин дә,

ягъни «Нур» дип аталучы мәдәният үзәгә активистлары, мөмкинлегәбез булган, кадер өнә шундый милләттәшләребезне әдәбият һәм мәдәният тарихыбыз белән таныштырырга тырышабыз. Һәм әлбәттә инде, сезнең «Мирас» журналы бу өлкәдә өйтеп бетергесез зур эш башкара. Журналга Санкт-Петербургта бик күпләр һәм бик теләп язылалар.

Сезгә барыгызга да зур уңышлар теләп һәм олы рәхмәтләр өйтеп: Әминев Дауд Әхәт углы.

Санкт-Петербург шәһәре.

* * *

Хөрмәтле «Мирас» журналы!

Журналның исеменә күрә җисемә, диләр бит. Журналның үткән өлгы бер номеры кулыма эләккәч, бер нинди авырлыкка карамыйча язылуымның аклануына ышандым, быел һәр номерын вакытында алып сокланып укып туя алмыйм, өзеләп килсә санын көтәп алам.

Бу — безнең милләтебезнең гыйбрәтле кызганыч тарихы. Бер нәрсә борчый, бүгенге көнгә кадер үткән тарихыбыз, ничә буыннан яшереләп торган. Бу чын тарихыбыз, ялган рус язмаларыннан, Совет чорындагы ялган пардан арынып, мөкәтәп программасына кертелер, һәр милләттәшебезгә генә түгел, бөтен дөньяга дәрәс язып чыгарылып дип өметләнәм.

Тагын бер теләгем, сезне борчуым: «Ватаным Татарстан»ның 18 сентябрьдә 184—185 номерында яңа китаплардан «Төш юрау китабы» басылып чыгуы турында язылган. Чыгаручы «Мирас» Фонды, диеп.

Мөмкин булса шул китапны каян, ничек алып булуын язсагыз иде. Сезгә хөрмәт белән, Самара шәһәрендә яшәүче: Нәзәкәт Нигматуллина.

МИЛЛӘТ ДӨНЬЯСЫНДА

ХРОНИКА,



ВАКЫЙГАЛАР,



ФАКТЛАР



Кремльдә Татарстан Республикасы Президенты М. Ш. Шәймиев Алжир Халык Демократик Республикасының гадәттән тыш вәкаләтле илчесе Мөхәммәт Яалны кабул итте.

М. Яал әфәнде Алжирның Татарстан белән үзара файдалы сәүдә-икътисади, фәнни, мәдәни элементлар урнаштырырга теләген белдерде. Әңгәмә вакытында нефть чыгару һәм эшкәртү өлкәсендә уртак предприятиеләр төзү, белгечләр алмашу мәсьәләләре тикшерелде.



Татарстан Республикасы вице-президенты В. Лихачев Кремльдә Көнъяк Корея, Филиппин, Канада һәм Америка Кушма Штатларының инвестиция компанияләренең күренекле эшкүар-житәкчеләре төркемен кабул итте.

Очрашуны ачып, В. Лихачев кунакларга жөмһүриятебездәге ижтимагый-сәяси хәл турында сөйләде, аның икътисади, фәнни-техник һәм мәдәни мөмкинлекләренә бәя бирде.



Татарстан халыклары съезды карары нигезендә милли-мәдәни жәмгыятьләр Ассоциациясе төзелде.

Ассоциация милли мәдәниятләрне үстерү аша Татарстан халыкларының милләтара мөнәсәбәтләрен активлаштыруны һәм дуслык элементларын ныгытуны максат итеп куя. Ассоциациягә мари һәм чуваш мәдәни үзәкләре, татар мәдәният хезмәткәрләре Ассоциациясе, славян, еврей, немец мәдәнияте жәмгыятьләре, шулай ук «Башкорт йорты», «Казагыстан», өзәрбәйҗаннарның «Огуз» жәмгыятьләре, керәшеннәрнең этнографик мәдәни-агарту һәм Рерих Жәмгыятьләре керде.

Ассоциациянең президенты итеп А. Фокин сайланды.



Татарстан Республикасы Югары Советы Рәисе Ф. Х. Мөхәммәтшин Бавариянең сәүдә-промышленность палатасы чакыруы буенча Германиядә булды.

Визит барышында ул Мюнхендә Бавария ландтагы (парламент) Президенты Вильгельм Вординг әфәнде белән очрашты. Әңгәмә вакытында Татарстан Республикасы белән Бавария арасында сәясәт һәм икътисад өлкәсендә, парламент эшчәнлегендә үзара бәйләнеш мәсьәләләре каралды.



М. Х. Солтангалиевнең тууына 100 ел тулу уңаеннан Казандагы төп майданнарның берсене Көнчыгыш халыкларының милли азатлык хәрәкәтенең күренекле эшлеклесе исеме бирелде; Солтангалиевнең булачак һөйкәленә нигез салынды.



Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев Кремльдә Согуд Гарәбстанының гадәттен тыш вәкаләтле илчесе Габделгазиз Мөхөммөд Хажины кабул итте.

Президент олы кунаклы республикадагы иҗтимагый-сәяси һәм икътисади хәл белән таныштырды, Россия Федерациясә белән сөйләшүләрдә Татарстан житәкчеләренең тоткан юлы турында сөйләде.

Илче Согуд Гарәбстаны королөнең сәламен тапшырды һәм кунакчыл кабул итүе өчен Президентка рәхмәтен бәлдерде.



Татарстан Республикасы Премьер-министры М. Г. Сабиров Германия Федератив Республикасыннан Казанга килгән эшлекле кешеләрне: «Стиннес интероил АГ» фирмасы президенты Рудольф Шмидтны, шул ук фирманың вице-президентны Ульрих Ортманны, «Транкоект» фирмасы президенты Карл-Хайнц Роллены һәм шул ук фирманың генераль менеджеры Питер Марушкены кабул итте.

Премьер-министр бизнесменнарны республиканың икътисади егәрә һәм экспорт мөмкинлекләре белән таныштырды, Татарстанның чит ил инвесторлары белән хезмәттөшлек итү мөмкинлегә булган сфераларны билгеләде.



Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиев Кремльдә «Дженерал моторс» корпорациясә вице-президенты Грега Де-Йонкер һәм бу компаниянең Мәскәүдәгә вәкиллеге башлыгы Виктор Смирновны кабул итте.

Әңгәмә вакытында бөтен дөньяга мәшһүр бу Америка фирмасы белән республиканың күп кенә предприятиеләре арасындагы икътисади элементләрне ныгытуга багышланган проблемалар тикшерелде.



Уральск шәһәрәндә Казагыстан Республикасы Президенты Н. Назарбаев, Башкортстан Республикасы Югары Советы Рәисе М. Рәхимов һәм Татарстан Республикасы Президенты М. Шәймиевнең очрашуы булды. Очрашу йомгаклары буенча коммюнике кабул ителде.



Татарстан Республикасы вице-президенты В. Н. Лихачев Кремльдә атаклы «Мерседес Бенц» концерны һәм Бавариянең кайбер башка фирмалары житәкчеләреннән берсә Эрвин Грибин әфәндене, Берлин һәм Лейпцигның берничә фирмасы мөнфәгатьләрен чагылдыручы Вернер Хайнц әфәндене кабул итте.

Әңгәмә вакытында Германия фирмалары һәм Татарстан Республикасы предприятиеләре арасында элементләрне җайга салу мөсәләләре турында сөйләшәнде.

Мөғлүматларны төрлө чыганаклардан
ТӘНЗИЛӘ МУСИНА әзерләде.



Редакциядән: Техник сәбәпләр аркасында беренче санның шәмаил тексты журналның икенче санында, икенче санныкы беренче санда басылган. Редакция бу кимчелек өчен үзенең укучыларыннан гафу үтенә.

РЕЗЮМЕ

Мартовский номер журнала «Мирас» открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступает аспирант Индианского университета США Франк Аллан. Под рубрикой «Литературное наследие» мы продолжаем публикацию поэмы Котби «Сказание о Хосров и Ширин». В этой же рубрике публикуются «Воспоминания узника Юсуфа Акчурь», статья Масгута Гайнутдинова.

В рубрике «Проза» мы начинаем публикацию романа писателя Фанила Мансурова «Султан Киремет».

В постоянной рубрике «Из истории ислама» продолжается публикация большого труда Ризаэддина бине Фахреддина «Что за религия ислам?». В этой же рубрике мы начинаем публикацию нравоучений пророка Магомета «Тысяча и одна хадис».

В рубрике «История национальной государственности» публикуется статья «Жужи хан» Ризаэддина бине Фахреддина.

В рубрике «Отважные деды» со статьей «Белевская битва» выступает кандидат исторических наук Равиль Амирхан.

В рубрике «Народное творчество» публикуется татарская народная сказка «Батман бабай».

В рубрике «Анекдоты родного языка» печатаются национальные анекдоты, бичующие разные пороки человеческого поведения.

Под рубрикой «Народная медицина» журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания.

Журнал продолжает рубрику «Библиотека «Мирас»а». Под этой рубрикой публикуется продолжение исторического романа писателя Мусажита Хабибуллина «Сююмбикэ ханбикэ и Иван Грозный».

Журнал продолжает «Уроки турецкого языка». Рубрику ведет академик Диляра Тумашева.

В постоянной рубрике «Почта Мирас»а» выступают наши читатели. В своих письмах они поднимают острые проблемы нашей жизни.

«Мирас» знакомит читателей с короткими информацией, рассказывающими о значительных событиях в жизни татарского народа и государства.



SUMMARY.

The March number of the «Miras» opens with its regular «Social Tribune» rubric. Here Frank Allan's (post-graduate of the Indiana University, USA) article is placed.

In the «Literary Heritage» rubric we continue publishing Kotbi's poem «The Legend of Khosrov and Shirin». In the same rubric you can find new stories such as «The Reminiscences of a Prisoner» by Yousuf Akchura, article by Masgut Gainutdinov.

In the «Prose» rubric we begin publishing Fanil Mansurov's novel «Sultan Kiremet».

In our constant rubric «From the History of the Islam» publication of the large work by Rizaetdin bine Fahrutdin is being continued («Islam-what Religion is it?») We also publish Prophet Mohammed's moral admonitions «One Thouzand and One Deeds»

In «From the History of the National Statepower» we publish Rizaetdin bine Fahrutdin's article «Zhuzhi Khan».

In the «Courageous Forefathers» rubric we place an article by Ravil Amirkhan — Hist.Cand. — «The Belev Battle».

In the «People's Art» rubric a Tatar popular fairy tale is related. It is called «Batman Babai»

In «Anecdotes of the Native Tongue» national anecdotes castigating various vices of human behaviour are printed.

In «Folk Medicine» the magazine offers its readers some forgotten methods of doctoring.

The magazine continues the «Library of the» Miras rubric. Here comes continuation of the historical novel by Musagit Habibullin «Suyumbike-khanbike and Joh the Terrible» (Ivan Grozni).

«Lessons of Turkish» are being conducted by Acad. Dilara Tumasheva.

In the regular rubric «Mail of the «Miras» our readers take the floor. They discuss keen problems of our life.

The «Miras» acquaints its readers with short informations about important events in the life of the Tatar people.



МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Халыкара «Мирас» журналына икенче ярты ел өчен
язылырга онытмадыгызмы?

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
„Союзпечать“

АБОНЕМЕНТ на газету **73955**
(наименование издания) **Международный журнал** (индекс издания)
» **МИРАС** « Количество комплектов

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

ПВ место ли- на газету **73955**
тер журнал (индекс издания)
Международный журнал (наименование издания)
» **МИРАС** «

Стои- мость	подписки	руб.	коп.	Количество комплек- тов:
	пре- адресовки	руб.	коп.	

на 19__ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда (почтовый индекс) (адрес)

Кому (фамилия инициалы)





ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

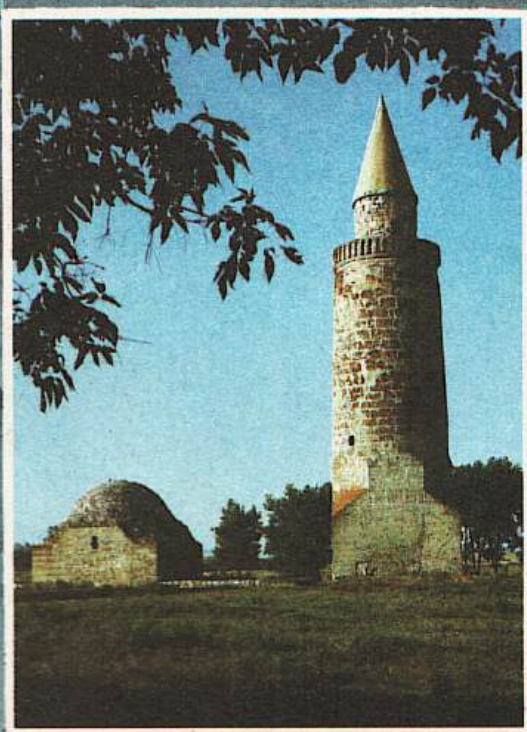
На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штампа отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

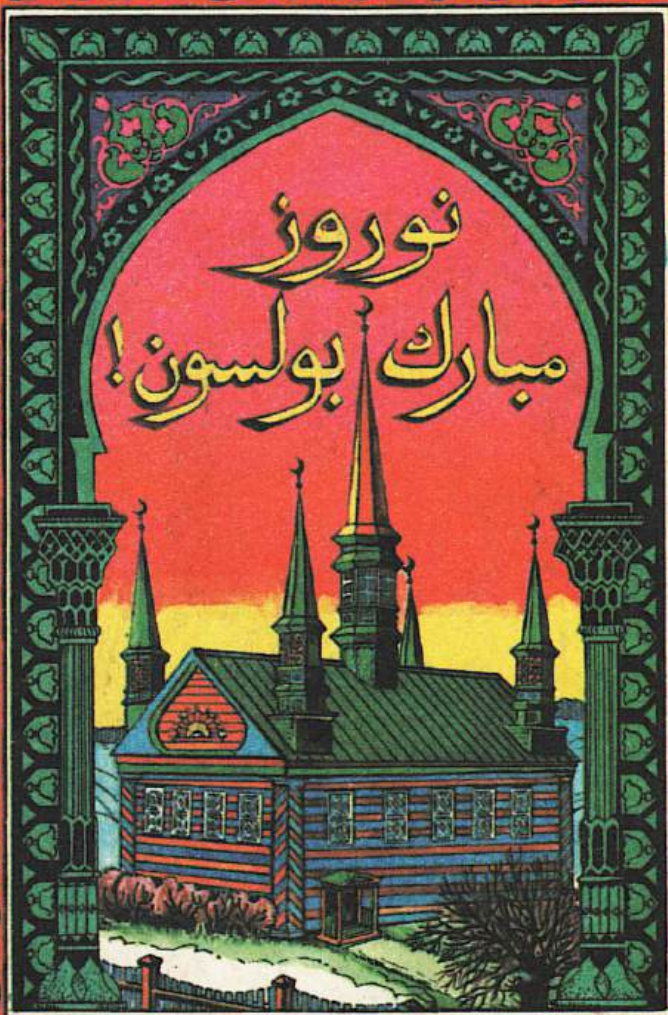
БАНК **ВОСТОК**



**МЕЖДУНАРОДНЫЙ БАНК «ВОСТОК»
СЛУЖИТ ЛЮДЯМ**

Более 250 млн. рублей уставного фонда, около 5 млрд. рублей кредитных ресурсов, свыше 4 млрд. рублей кредитных вложений обеспечивают банку экономическую устойчивость, создают определенную гарантию в условиях царящей в стране инфляции.

نوروز
مبارك بولسون!



قشنىڭ كىتىشى ياز كىلدى،
اۋاز كىلدى نوروز مبارك بولدى.
قاز كىلدى

رسم نقيب نقاش